

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ

Στα ίχνη μιας περιήγησης
Gunnar Hering 1934-1994

Γερμανίες

VI. Staatskrise, liberale Erneuerung und nationale Spaltung

686

1.5 Die Partei der Liberalen

am Los der Arbeiter und der Bauern, das einen systemgefährdenden Antagonismus zwischen Kapital und Arbeit, zwischen Grundbesitzern und Pächtern erzeuge. Konkrete Ankündigungen beschränkten sich auf technische Aspekte (z. B. Forstausbeute auf wissenschaftlicher Grundlage) und den Aufbau von Versicherungen für Landwirtschafts- und Forstbetriebe. Daß die Schule zuvörderst Beamte heranziehe und nicht auf andere, „produktive“ Berufe vorbereite, war ein Seitenhieb auf die politischen Eliten, auf die Bürokratie. Schließlich geißelte Venizelos die Unfähigkeit der früheren Regierungen, kampfbereite Streikkräfte aufzustellen sowie eine klare Konzeption „nationaler Politik“ zu entwickeln und zu realisieren.

Der zweite Teil der programmatischen Rede, in dem der Kreier seine politischen Ziele positiv darstellte, bestätigte den Befund: Mit der Revision der Verfassung, die sich nicht in den Grenzen des einschlägigen Parlamentsbeschlusses halten, aber auch nicht die „fundamentalen“ Bestimmungen über Staatsform, Königtum und Thronfolge, Volkssouveränität und Gewaltenteilung ändern solle, würde das System technisch modernisiert – in der Tat bestanden die meisten Verfassungsänderungen, wie sich zeigen wird, in präziseren Formulierungen zwecks effektiver Realisierung des im Verfassungstext Gemeinten. Trotz herber Kritik an der Krone hob er hervor, daß die Demokratie mit einem König als Staatsoberhaupt „hervorragend zu der politischen Bildung des Volkes paßt und den nationalen Interessen am gedehlichsten diene“. Er hoffte, daß sich Georg I. an die Spitze des Erneuerungswerkes stellen werde, und erteilte denen eine Abfuhr, die auch die Grundlagen der Verfassungsordnung in Frage stellten: Auf die wiederholten Zwischenrufe „Konstituante! Konstituante!“ antwortete er hartnäckig „Verfassungsänderndes [Parlament]“, das nach griechischer Rechts tradition, nach Geist und Buchstaben des Artikels 107 der Verfassung deren fundamentale Bestimmungen nicht ändern durfte⁵².

Mit seiner persönlichen Geste gegenüber dem König zog Venizelos die Konsequenz aus der Politik der Militärgile, die seiner Meinung nach den richtigen Augenblick zum großen Konflikt mit Georg I. verpaßt habe⁵³. In dieselbe Richtung wie sein außenpolitisches Kalkül: Er wollte die Verfassungsrevision rasch über die Bühne bringen und langwierige innere Auseinandersetzungen mit ungewissem Resultat auch deshalb vermeiden, weil er den Zusammenbruch der osmanischen Herrschaft in Europa vorausahnte und das Land im Hitztempo auf die Durchsetzung seiner territorialen Ansprüche vorbereiten wollte. Auch sollte das Ausland, auf dessen diplomatische und Kredithilfe man angewiesen war, einen günstigen Eindruck von der intakten inneren Ordnung bekommen⁵⁴.

Ein Arrangement mit dem König bereite ihm außerdem kein theoretisches Kopfzerbrechen. Obwohl er im Laufe dramatischer Zusammenstöße mit Georgs Bruder

⁵² Zu dem Zwischenfall siehe Änderungen von Anagnorizog bei Πετροπούλου VII 1, 481. Vgl. S. 674.

⁵³ Πετροπούλου VII 1, 479, 481. So auch seine Rede vom 19.9.1910 im Hotel „Akadion“ (Πρωτόκολλο Κοινοβίου Βελγίου 1, 183f; vgl. auch sein Zeugnis aus der Einmündung: Βουλόγ. Βελγίου, 587f).

687

ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ

- ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β'
- ΧΡΟΝΟΣ 18ος
- ΤΕΥΧΟΣ 56
- ΙΟΥΛΙΟΣ - ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1995
- ΤΙΜΗ 2.500 ΔΡΧ.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΕΠΕΑ ΠΤΕΡΟΕΝΤΑ	8
ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΑΝΑΝΙΑΔΗΣ, Μακεδονίες!	
ΝΙΚΟΣ Κ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, Η ελευθερία της έκφρασης επί «εθνικών ζητημάτων»	
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΜΙΝΗΣ, Οι συσκέψεις των πολιτικών αρχηγών: το θεσμικό τμήμα του «κομματικού κόστους» και της δημαγωγίας	
ΞΕΝΟΦΩΝ Α. ΓΙΑΤΑΓΑΝΑΣ, Προς την διακυβερνητική Συνδιάσκεψη του 1996: Η αναπόφευκτη συνταγματική αναθεώρηση	
ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Π. ΒΕΝΙΕΡΑΤΟΣ, Περί εισαγωγικών εξετάσεων και Μέσης Παιδείας γενικότερα.	
ΕΛΙΣΑΒΕΤ Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Για τον ελληνισμό της Κωνσταντινούπολης	
ΔΟΚΙΜΙΑ-ΜΕΛΕΤΕΣ	
ZAKY PIRYMENTY, Πρώην Γιουγκοσλαβία: η νίκη των υπερ-εθνικιστών	23
ΓΙΩΡΓΟΣ ΧΑΛΑΡΗΣ, Κοινωνιολογία και μεταγενεωρευτικότητα	34
ΡΙΚΑ ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ, Ιστορία και ανθρωπολογία	44
ΚΟΣΜΑΣ ΨΥΧΟΠΑΙΔΗΣ, Πολιτική δημοσιότητα και η ιδέα ενός πανεπιστημίου	49
ΣΤΑ ΙΧΝΗ ΜΙΑ ΠΕΡΙΗΓΗΣΗΣ: GUNNAR HERING (1934-1994)	55
<i>Προλογικό σημείωμα της σύνταξης</i>	
ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ, Ο Gunnar Hering αυτοβιογραφούμενος	56
JOHANNES KODER, Το έργο του ακαδημαϊκού δασκάλου και οργανωτή ερευνών Gunnar Hering	61
ΑΝΤΩΝΙΟΣ Γ. ΔΡΟΣΟΠΟΥΛΟΣ, Η συμβολή του Γκούνναρ Χέρινγκ στον αγώνα εναντίον της χούντας	64
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ, Η ιστοριογραφική παρουσία του Gunnar Hering	67
ΜΑΡΙΑ Α. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, Στερεότυπα και δημιουργία ταυτότητας	72
ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣ ΚΟΝΟΡΤΑΣ, Σύντομο σχεδιάσμα της συγγραφής μιας ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου από την Άλωση ως τις αρχές του 20ού αιώνα	75
ΜΙΧΑΛΗΣ ΣΤΑΠΟΓΑΣ, Τα κόμματα στην ελληνική ιστοριογραφία: η αποκατάσταση του πολιτικού	87
GUNNAR HERING, Η μεταρρύθμιση της Οθωμανικής και της Ρωσικής Αυτοκρατορίας κατά τον 19ο αιώνα	94
LIBER: ΓΕΡΜΑΝΙΕΣ	
PIERRE BOURDIEU, Betrachtungen eines Unfranzosen	107
JEAN SOLCHANY, Υπήρξε «αναμέτρηση με το παρελθόν» στη Γερμανία των ετών μηδέν;	109
PASCAL CASANOVA, Ενάντια στο «εθνικιστικό κίτς»	111
JÜRGEN HABERMAS, Η ανάγκη για γερμανικές συνέχειες	114
CHRISTOPHE CHARLES, Αναζητώντας τη γερμανική αστική τάξη	119
JOSEPH HURT, Ο μύθος των δύο Γερμανιών	123
EMMANUEL TERRAY, Η Γερμανία και η μνήμη της	126
BIRGIT MÜLLER, Από την «μανία της αγοράς» στο τέλος των ψευδαισθήσεων	128
ISABELLE KALINOWSKI, Μερικές αλήθειες για άσους τυχαίνει να έχουν αδύναμη μνήμη	130
JÜRGEN HABERMAS, Ένωση χωρίς αξίες	131
ΜΑΝΟΛΗΣ Β. ΜΑΡΜΑΡΑΣ, Ο θεσμός της οργανωμένης δόμησης και η ΔΕΠΟΣ	134
ΣΥΝΕΔΡΙΑ-ΗΜΕΡΙΑΔΕΣ	
ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΟΝΑΡΑΚΗΣ, Δυο συνέδρια που επισφράγισαν την πορεία της Ανοχτής Παιδείας και της εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης	142
ΝΙΚΗΤΑΣ ΛΙΟΝΑΡΑΚΗΣ, Νυκτοπερατήματα στο Ιόνιο και ημεροσυνανήσεις στο Πανεπιστήμιο!	145
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ	149
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ, για το βιβλίο του Henri Moniot, <i>Didactique de l'histoire</i> .	
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ Τέσσερα κείμενα για το βιβλίο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος	
<i>Περί της αρχαίας ελληνικής ζωγραφικής. 35ο Βιβλίο της Φυσιολογίας Ιστορίας.</i>	
Μετ. από τα λατινικά: Τάσος Ρούσσος, Αλέκος Βλ. Λεβίδης, Προλ. - Σημ. - Επιμ. ύλης: Αλέκος Βλ. Λεβίδης	
ΒΑΣΙΛΗΣ ΓΚΑΝΙΑΤΣΑΣ, Τα «marginalia» ως εμνηνευτική θεώρηση και φρόνηση της πράξης	153
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Δ. ΠΑΠΑΓΓΕΛΗΣ, Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, Περί της Αρχαίας Ελληνικής Ζωγραφικής	157
ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΚΥΡΤΑΤΑΣ, Η ματιά του ζωγράφου	160
ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΗΚΑ, Το χρώμα στη φύση και στην τέχνη	163
ΒΙΒΛΙΑ, ΑΝΑΤΥΠΑ, ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΠΟΥ ΛΑΒΑΜΕ	166

Πηγές εικονογράφησης:

- Roger Hutchings, World press photo, 1994
- Otto Dix
- Günter Kieser's
- Heinz Wohner
- Hans Haucke από το Libre Echange
- Monique Reneau-Bouβούλα Σκούρα, Βερολίνο 9 Νοεμβρίου 1988

02222

ΣΥΓΧΡΟΝΑ 7 ΘΕΜΑΤΑ

02222

Ο Gunnar Hering αυτοβιογραφούμενος

ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ

ΣΤΗΝ ΕΚΔΗΛΩΣΗ που έγινε στη μνήμη του Gunnar Hering, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στις 12 Απριλίου 1995, προσπάθησα να παρουσιάσω πώς ο Hering παρουσιάζει τον εαυτό του μέσα στο ιστοριογραφικό του έργο. Συγκεκριμένα, διαβάζοντας τη μελέτη του «Ο Otto Magnus von Stackelberg στην Ελλάδα» εντυπωσιάστηκα από την αναλογία ανάμεσα σ' όσα ο Hering έγραφε για τον Εσθονό ζωγράφο και σ' όσα γνώριζα ο ίδιος για τον Hering.

Την προσωπικότητα ενός ιστορικού οφείλουμε να την αναζητήσουμε κυρίως μέσα στα κείμενά του, στο ιστορικό του έργο. Η γραφή της ιστορίας αποτυπώνει την προσωπικότητα του συγγραφέα, οποιαδήποτε απόσταση κι αν κρατάει απέναντι στο αντικείμενό του, οσοδήποτε και αν έχει ενσωματώσει τη δεοντολογία του επαγγέλματος. Όσο καλύτερα μάλιστα έχει ενσωματώσει τους κανόνες και την κουλτούρα του επαγγέλματος, όσο πιο λεπτές, σύνθετες και δυσδιάκριτες είναι οι ταυτίσεις, τόσο είναι πιστότερες. Όσο το ιστορικό έργο αποτελεί την κεντρική έγνοια και φροντίδα μιας προσωπικότητας, τόσο την αντανάκλα πιστότερα. Στο ιστορικό κείμενο άλλωστε, ο ιστορικός συνδιαλέγεται όχι μόνο με τις πηγές του, με τις προσεγγίσεις άλλων ιστορικών, με τα θεωρητικά εξηγηματικά σχήματα και με τις απαιτήσεις για την ιστορική γραφή της εποχής του, αλλά προπαντός με τον ίδιο του τον εαυτό, με τα διλήμματά του, με τα ερωτήματα που τον βασανίζουν. Αποτυπώνουν το τι θέλει να μάθει και γιατί να το μάθει, τι θέλει να πει και γιατί να το πει. Η αποτύπωση αυτή είναι ακόμη ισχυρότερη όταν ένας ιστορικός καταπιάνεται με μια βιογραφία. Γιατί η βιογραφία παρουσιάζει μορφικές ομοιότητες με την αυτοβιογραφία, στο πεδίο της διαπραγματεύσης, και οι συνειρμοί, καθώς και οι άδηλες ταυτίσεις είναι ισχυρότερες. Γι' αυτό άλλωστε και η βιογραφία είναι επικίνδυνη άσκηση. Η πρώτη αφηγηματική υπόθεση λοιπόν είναι ότι ο Hering γράφοντας για τον Stackelberg μιλάει και για τον εαυτό του. Τα αυτοβιογραφικά στοιχεία στην περίπτωση αυτή δεν αφορούν τα πραγματολογικά στοιχεία, αλλά ένα βαθύτερο στρώμα επισημάνσεων το οποίο αναφέρεται στις προθέσεις, στις διαθέσεις, στον τρόπο σκέψης.

Αν όμως, γράφοντας ή μιλώντας για έναν άλλο ιστορικό, τεί-

νομε να επιλέξουμε και να διατυπώσουμε στο δικό μας λεκτικό στοιχεία από την προσωπικότητά του και πλευρές του έργου του, πώς θα αποφύγουμε, ή πώς θα περιορίσουμε τον κίνδυνο να προβάλλουμε εκείνα με τα οποία ταυτιζόμαστε, εντέλει τη δική μας υποκειμενικότητα; Πλήρης αποφυγή του κινδύνου δεν υπάρχει, ακόμη και αν διαθέταμε μια πλήρη αυτοβιογραφία. Πέρα από τους εγγενείς περιορισμούς του αυτοβιογραφικού λόγου, το ίδιο το αυτοβιογραφικό κείμενο, όπως και οποιοδήποτε άλλο κείμενο, επικοινωνεί μέσα από μια διαδικασία συνεχούς ερμηνείας, εφόσον τα πλαίσια της υποδοχής του συνεχώς μεταβάλλονται. Η δεύτερη λοιπόν αφηγηματική υπόθεση ήταν ότι, παρά τους περιορισμούς αυτούς, το να ανιχνεύσει κανείς τα στοιχεία της αυτοπαρουσίασης στο έργο του βιογραφούμενου και να χρησιμοποιήσει το λόγο του, περιέχει περισσότερες δυνατότητες κατανόησης της ετερότητάς του.

Πώς όμως τεκμηριώνεται ότι τα στοιχεία που χρησιμοποιεί, εφόσον δεν αναφέρονται σε επαληθεύσιμα γεγονότα και στοιχεία, αλλά περισσότερο σε αυτό που θα αποκαλούσαμε ψυχικές διαθέσεις και νοητικές τροπές, αποτελούν πράγματι εκδηλώσεις αυτοβιογραφικού λόγου; Εδώ παρεμβαίνει αναπόφευκτα ο υποκειμενισμός που συνδέει δύο επίπεδα γνώσης, αναγνωρίζοντας και εγκαθιδρύοντας αναλογίες. Αναλογίες ανάμεσα σ' αυτό που γνωρίζουμε για τον Hering από την προσωπική επαφή μαζί του, και στα παράλληλα για την προσωπικότητά του, τα οποία αναγνωρίζουμε στο έργο του. Υπάρχει βέβαια και ένα τρίτο πεδίο που θα μπορούσε να διερευνηθεί: Να ακολουθήσουμε δηλαδή την ίδια διαδρομή με τον Hering από τις πηγές στο κείμενο για τον Stackelberg, και να διακρινούμε τα στοιχεία που παρεμβάλλει, τις ερμηνείες που υιοθετεί, την πλοκή και το ύφος γραφής που χρησιμοποιεί. Γνωρίζοντας τον Hering από το 1978, παρέμεινα στο πρώτο είδος των σχέσεων. Υπάρχει δηλαδή εδώ, μια διαπλοκή τριών κειμένων: Το αφήγημα για τον Stackelberg, οι αυτοβιογραφικές παρεμβολές του Hering, και οι αναμνήσεις από τον Hering. Επομένως, το μεσαίο από αυτά τα κείμενα αναδεικνύεται από τη συνάντηση του πρώτου με το τελευταίο.

Με αυτές τις προκαταρκτικές παρατηρήσεις ως παρακολούθη-

σουμε τα αυτοβιογραφικά στοιχεία του Hering στο δημοσίει-

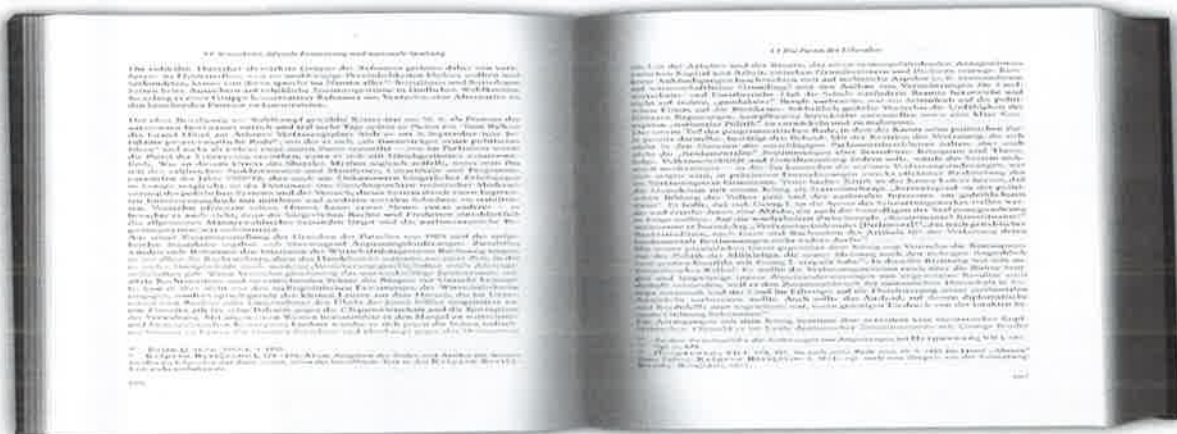
μά του για τον Stackelberg. Δημοσιεύτηκε το 1985, στον Ζ' τόμο της σειράς *Τόπος και Εικόνα*, σσ. 75-106. Το κείμενο γράφηκε τον προηγούμενο χρόνο, ακριβέστερα το προηγούμενο καλοκαίρι στην Ιταλία, κατά τη διάρκεια διακοπών, με βάση στοιχεία που ο Hering είχε ήδη συλλέξει. Δεν θυσιάζουμε συνήθως τις διακοπές μας γράφοντας κάτι που δεν μας αρέσει. Κι όταν γράφουμε κάτι που μας αρέσει, εκφραζόμαστε με μεγαλύτερη ελευθερία.

Οι αυτοβιογραφικές αναφορές λοιπόν ξεκινούν από την πρώτη παράγραφο:

«Ο Βαρόνος Otto Magnus von Stackelberg μεγάλωσε και μορφώθηκε στην Εσθονία, δηλαδή σε μια περιοχή της Ευρώπης που είναι σχεδόν άγνωστη στον Έλληνα αναγνώστη, και μπορεί

σει ο ίδιος: «Με νότια χαρίσματα γεννήθηκα στο Βορρά» (σ. 92). «Εκμηρεύστηκε» βέβαια, γιατί ο Hering δεν θα μιλούσε για χαρίσματα που ο ίδιος είχε, ούτε εξάλλου του άρεσαν οι γενικευτικές κρίσεις για πληθυσμιακές και εθνικές ομάδες.

Η δεύτερη απάντηση έχει κατεύθυνση τις παιδικές εμπειρίες και τη διαμόρφωση του χαρακτήρα. Ο Hering, έμπειρος ιστορικός, ξέρει να δημιουργήσει το σκηνικό της δράσης. Θα αναφερθεί στην ιστορία της Εσθονίας, όχι για να συσσωρεύσει πληροφορίες που θα έβρισκε κανείς σε ένα εγκυκλοπαιδικό λεξικό, αλλά για να τις επεξεργαστεί και να εξοικειώσει αφενός τον Έλληνα αναγνώστη («Άγνωστη για πολλούς η χώρα του, μα δεν ήταν τότε νεκρή γωνιά της παλιάς Ευρώπης, αντίθετα έμοιαζε κάπως με τα Βαλκάνια», σ. 75) αφετέρου για να απο-

να αναρωτιέται κανείς τι μπορεί να έκανε έναν νεαρό ευγενή στα 22 του χρόνια να φύγει από τα ξεχασμένα αυτά μέρη, για να ζήσει τρία χρόνια, από το 1810 ως το 1813 ανάμεσα στους Έλληνες και αργότερα άλλα δώδεκα χρόνια στη Ρώμη και να γυρίσει 48 ετών στην πατρίδα του για να πεθάνει» (σ. 75).

Δεν ήταν απαραίτητο για τη βιογραφία του Stackelberg να τεθεί το ερώτημα αυτό και μάλιστα προεξαγγελτικά, σε μια παρόμοια ισχυρή θέση μέσα στο κείμενο. Υπήρξε επιλογή του βιογράφου, τον οποίο απασχολεί σταθερά, στο κείμενο, η σχέση ανάμεσα στην προέλευση από το Βορρά και στην ροπή προς το Νότο. «Αλλού είχε το νου του» γράφει για τον Stackelberg, εννοώντας τις χώρες του Νότου (σ. 77), γιατί στις χώρες αυτές «έλκεται από τους τόπους όπου ενώνονται ο αρχαίος με το μεσαιωνικό και το νεότερο πολιτισμό» (σ. 78). Το ερώτημα εύκολα μετασχηματίζεται: τι μπορεί να έκανε τον Hering, να στραφεί στην Ελλάδα; Στο ερώτημα αυτό λοιπόν ο Hering δοκίμασε να δώσει, μέσα στο κείμενό του, δύο απαντήσεις. Η πρώτη ήταν χαρακτηριστική και αφορούσε τη σχέση με το γενέθλιο τόπο: «Με νότια χαρίσματα γεννήθηκα στο Βορρά». Η φράση φυσικά ανήκει στον Stackelberg. Ο Hering την αποσπά από την αλληλογραφία του – θα μπορούσε να την αποδώσει σε πλάγιο λόγο – και ακόμη σκηνοθετεί την εκφορά της: «εκμυστηρεύτηκε στην αδελφή του γιατί δεν μπορούσε να γυρί-

δώσει το είδος των ιστορικών εμπειριών που διαμόρφωσαν το χαρακτήρα του Stackelberg στα παιδικά του χρόνια. Υπάρχει όμως στο κείμενό του κάτι παραπάνω από την απόδοση της διαμορφωτικής εμπειρίας του Stackelberg.

«Όταν ο Otto Magnus κατέβαινε με τους γονείς του στο κοντινό Reval, έβλεπε, όπως όλα τα παιδιά της Ευρώπης που μεγαλώνουν στις παλιές πόλεις, το ζωντανό παρελθόν: μεσαιωνικά οχυρά, παλιά σπίτια πατρικίων και παλάτια ευγενών, σύμβολα της σουηδικής κυριαρχίας, και στο λιμάνι, το κέντρο του διαμετακομιστικού εμπορίου, τα κτίσματα της μεσαιωνικής βορειοευρωπαϊκής ένωσης εμπορών, της Χάνσε. Έβλεπε τα διαφορετικά βιώματα των ανθρώπων, που δεν ήταν ξένοι αλλά ντόπιοι σαν κι αυτόν, και μιλούσαν διάφορες γλώσσες: γερμανικά, ρωσικά, εσθονικά, σουηδικά, λιθουανικά ήταν οι επικρατέστερες. Έβλεπε καθολικούς δίπλα σε ορθοδόξους, λουθηρανούς και εβραίους. Την πολυμορφία του κόσμου τη ζούσε σαν αυτονόητη πραγματικότητα. Παιδιά από τέτοιο περιβάλλον, όταν μεγαλώνουν, εύκολα προσαρμόζονται σε ξένους τόπους, γιατί δεν θεωρούν τον εαυτό τους ως μέτρο του κόσμου» (σ. 76).

Η αντικατάσταση του παρελθοντικού χρόνου από τον ενεστώτα, στην τελευταία φράση, διατυπώνει μια νομολογική παρατήρηση η οποία αποτελεί τη γέφυρα ανάμεσα στις παιδικές διαμορφωτικές εμπειρίες του Stackelberg και σε εκείνες του

Hering. Παρενθετικά εδώ πρέπει να πούμε ότι ο Hering επέμνε στη διερεύνηση από τον ιστορικό του νομολογικού υπόβαθρου της ανθρώπινης δραστηριότητας, και γι' αυτό επέμνε ότι είναι απαραίτητη η φιλοσοφική παιδεία. Είχε όμως ο Hering παρόμοιες με τον Stackelberg εμπειρίες;

Γεννήθηκε στη Δρέσδη το 1934. Σε μια πόλη όπου ζούσε κανείς το «ζωντανό παρελθόν». Έζησε όμως και την κόλαση των βομβαρδισμών των Συμμάχων, στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η οποία ισοπέδωσε την πόλη και εξαφάνισε το παρελθόν της, μαζί και το παιδικό παρελθόν του. Για τις εμπειρίες αυτές δεν μιλούσε ποτέ. Τις άκουσα από την μητέρα του. Γι' αυτό ίσως κράτησε την παλιά εικόνα της πόλης με μεγαλύτερη επιμονή και τις απέδωσε αναδρομικά: εμπειρίες οι οποίες με τη σειρά

Υπάρχει μια εντυπωσιακή συνάφεια ανάμεσα στις πόλεις που ταξίδεψε ο Stackelberg και στις πόλεις που ταξίδεψε ο Hering. Το Reval αν εξαιρέσουμε, η Ρώμη, η Αθήνα, η Κέρκυρα, η Τεργέστη, η Βιέννη, η Δρέσδη και το Γκαίτιγκεν αποτελούν πόλεις κοινές για τον βιογράφο και τον βιογραφούμενο. Ο Stackelberg βεβαίως είχε επισκεφθεί και άλλες πόλεις. Ποιες όμως από αυτές επιλέγει ο Hering για να τοποθετήσει τη δράση του Stackelberg, δείχνει ένα τρόπο μέσα από τον οποίο επιλέγει να σχολιάσει και τη δική του εμπειρία. Ας πάρουμε για παράδειγμα το Γκαίτιγκεν. Πόλη κοινή και για τους δύο. Εκεί ο Stackelberg εγγράφηκε στο Πανεπιστήμιο, στο ίδιο Πανεπιστήμιο ήταν καθηγητής και ο Hering πριν εκλεγεί στη Βιέννη. Διαφορετικές κρίσεις για το Πανεπιστήμιο και την πόλη. Ο

τους απέδιδαν στην παιδική ηλικία ιδιότητες οι οποίες τον διαμόρφωσαν. Ζούσε δηλαδή την πολυμορφία του κόσμου σαν αντονόητη πραγματικότητα, προσαρμοζόταν εύκολα σε ξένους τόπους και δεν θεωρούσε τον εαυτό του ως μέτρο του κόσμου. Πρόκειται για έναν αξιακό κώδικα που διαμορφώνει την τάξη ενός επιθυμητού κόσμου. Αυτόν τον αξιακό κώδικα άλλες φορές τον χρησιμοποιούσε φιλικά, μαλώνοντας τους απροσάρμοστους στον ξένο τόπο φοιτητές του, άλλοτε όμως δηλώνοντας ρητά την αποστροφή του για όσους επεδίωκαν την ομοιομορφία, ιδεολογική, εθνική, θρησκευτική, του κόσμου. Άλλωστε η παιδική και η εφηβική του ηλικία μοιράστηκε ανάμεσα σε δύο περιόδους της γερμανικής ιστορίας που επεδίωκαν, που επέβαλλαν την ομοιομορφία. Τη φράση «να μην θεωρεί κανείς τον εαυτό του ως μέτρο του κόσμου» τη χρησιμοποιούσε πολλές φορές και σε ποικίλα συμφραζόμενα.

Είπαμε όμως πως σιωπούσε για τις παιδικές εμπειρίες και τη γενέθλια πόλη. Έτσι, παρά τη σημασία της εμπειρίας από τη γενέθλια πόλη, αποδίδει στον Stackelberg μια αμφιθυμία απέναντί της: «Όταν αναχώρησε στις 3 Μαΐου του 1814 από την Κέρκυρα, για να ταξιδέψει μέσω Τεργέστης και Βιέννης στο Reval, κατάλαβε ότι θα γύριζε ξένος σε ξένη χώρα» (σ. 92). Ο Hering δεν επέστρεψε στη Δρέσδη, ούτε μετά την επανενοποίηση της Γερμανίας το 1989.

Hering αισθάνεται την ανάγκη να τιμήσει το Πανεπιστήμιο: «[Ο Stackelberg] εγγράφηκε στο φημισμένο και πιο μοντέρνο πανεπιστήμιο της εποχής, στο πανεπιστήμιο του Göttingen. Ένα χρόνο έμεινε εκεί, μα ούτε τώρα ούτε το 1806, που επέστρεψε για δύο χρόνια, εξοικειώθηκε με την ιδιόρρυθμη και παράξενη αυτή πόλη». Ενώ, «στο Göttingen τον τίμησαν και με το ανοιχτό μυαλό που είχαν τότε, τον πρόσφεραν τη θέση του καθηγητή». Εκφράζεται ειρωνικά όμως για την πόλη: «δεν βολέυτηκε εκεί, και δεν είχε το χιούμορ του Heinrich Heine που, λίγο αργότερα, θα διακωμωδήσει τους κατοίκους του Göttingen και την άγαρμπη πλατυποδία των γυναικών του» (σ. 77).

Αυτές οι μικρές λεπτομέρειες, οι κρίσεις που δεν προέρχονται από αυτό καθεαυτό το υλικό των πηγών, δείχνουν τις αυτοβιογραφικές διαθέσεις.

Το ταξίδι, είτε το μεγάλο ταξίδι προς το Νότο, είτε τα μικρά ταξίδια που συνθέτουν αυτό το ταξίδι, αποτελεί την κυρίως πλοκή στη βιογραφία του Stackelberg: Η προδιάθεση και η ροπή, οι μετακινήσεις από τόπο σε τόπο, η συγκομιδή από το ταξίδι, η επιστροφή. Ο Hering αναλύει αυτό το ταξίδι σε πολλά επίπεδα. Πρώτα-πρώτα αναδεικνύοντας τη σημασία του ταξιδιού, της περιήγησης στις αρχές του 19ου αι. Από το «grand tour» των αριστοκρατών, στη σημασία που έδιναν στο ταξίδι και την περιήγηση οι διαφωτιστές και ύστερα οι ρομαντικοί. Απαραί-

τητη αναφορά για μια επαρκή ιστορική διαπραγμάτευση η οποία τοποθετεί το ατομικό μέσα στο γενικό για να το ερμηνεύσει. Υπάρχει όμως εδώ ένας λόγος, πάλι διατυπωμένος με τη μορφή νομολογικής απόφασης, ο οποίος υπερβαίνει τις αναγκαιότητες της περιγραφής:

«δεν θα αναφερόμαστε εδώ στα ταξίδια που ανέκαθεν έκαναν οι άνθρωποι (...) και μακριά να πήγαιναν όλοι αυτοί (...) ταξιδιώτες ήταν, όχι περιηγητές, γιατί στενά καθόριζαν τον στόχο τους. Περιήγηση επιχειρούσαν οι τολμηροί, περιπετειώδεις ή και περιθωριακοί πολλές φορές τύποι» (σ. 82). «Οι άνθρωποι που εξορμούσαν για μια τέτοια περιήγηση, δεν ανήκαν σε ορισμένη κοινωνική τάξη (...) Αυτό που τους ένωσε ήταν το κοινό ιδανικό: η ευρεία (κι όχι περιορισμένη σε επαγγελματικά χρήσιμες

αναδεικνύει και στον Stackelberg (σ. 83):

«Με την περιήγηση θέλουν μάλιστα να καλλιεργήσουν και την ικανότητά τους να παρατηρούν αντικειμενικά και την ατομικότητά τους. (...) Χάρη στην αντίληψη αυτή, να αναπτύξουν δηλαδή την προσωπικότητά τους με την άσκηση στην αντικειμενική παρατήρηση, δεν πρόσεχαν μόνο τα ιστορικά μνημεία, αλλά τα βιώματα και τις ενδυμασίες, τα ήθη και έθιμα των κατοίκων» (σ. 83).

Όσοι γνώριζαν τον Hering ξαφνιάζονταν με τις απίθανες λεπτομέρειες που γνώριζε και οι οποίες δεν είχαν να κάνουν μόνο με την ιστορία: δεν περιορίζονταν στο πεδίο εμπειρίας ενός διανοουμένου. Συνήθως όμως αυτή η γνώση και η απομνημόνευση των λεπτομερειών βρίσκεται σε διαζευκτική σχέση με τη

γνώσεις) μόρφωση, η παιδεία και όχι η εκπαίδευση» (σ. 83).

Περιγράφει το ταξίδι του Stackelberg από τη Δρέσδη στη Ρώμη:

«Πήγαν με τα πόδια και χρειάστηκαν κοντά έξι βδομάδες ώσπου να φτάσουν. Πεζοπορία στις πεδιάδες, στα βουνά, ανέβασμα στις Άλπεις, περπάτημα από πόλη σε πόλη, και τούτο βέβαια όχι από φτώχεια, αλλά από ψυχική έξαρση, με ρομαντική δάφα για τη ζωή, με τη λαχτάρα του ζωγράφου να βλέπει τις ομορφιές μακριά από τους δρόμους, απ' όπου περνάει η αλογάμαξα του ταχυδρομείου» (σ. 78).

Οι δρόμοι απ' όπου περνούσε η αλογάμαξα του ταχυδρομείου αντιστοιχούσαν στους σημερινούς δρόμους ταχείας κυκλοφορίας, τις «εθνικές οδούς» της Ελλάδας, στην ιταλική autostrada, στη γερμανική autoban. Ξέρουμε ότι ο Hering, δεινός και ανθεκτικός οδηγός, απέφυγε αυτούς τους μεγάλους δρόμους και προτιμούσε εκείνους που περνούσαν μέσα από κωμοπόλεις και χωριά. Σταματούσε συχνά σ' αυτά, και δεν δίσταζε να οδηγήσει από παράκαμψη σε παράκαμψη για να επισκεφθεί, ότι ενδιαφέρον, ακόμη κι αν πληροφορούσαν γι' αυτό τυχαία, στο καφενείο του χωριού. Το ταξίδι του το κυβερνούσε λοιπόν όχι ο τελικός στόχος, αλλά η παρατήρηση. «Ο περιηγητής (...) δεν βλέπει τη γη ως απόσταση που πρέπει να διανύσει, για να φτάσει στο σκοπό του» (σ. 83). Την παρατήρηση

δυνατότητα γενικεύσεων, με τη δυνατότητα να έχει κανείς ολική εικόνα του κόσμου. Από αυτό προερχόταν το κυρίως ξάφνιασμα με τον Hering. Αλλά αυτή η γνώση των λεπτομερειών δεν μπορεί να εξηγηθεί και να συνδεθεί με την προσωπικότητά του αν δεν ειδικωθεί ως αποτέλεσμα άσκησης στην παρατήρηση. Ακόμη περισσότερο: πρόκειται για μια αντίληψη σμίλευσης προσωπικότητας μέσω της έντονης και συστηματικής παρατήρησης του αντικειμενικού κόσμου. Πρόκειται για μια διανοητική στάση, για μια μέθοδο καλλιέργειας η οποία χάθηκε από το σύγχρονο πολιτισμό. Αυτό δεν σημαίνει καθόλου ότι ο Hering ήταν ένας απλός χαρακτήρας εξωστρεφούς ανθρώπου. Το αντίθετο. Η έντονη παρατήρηση ήταν πολλές φορές μια άσκηση σιωπής και εσωτερικού στοχασμού. Συχνά αποσυρόταν στη σιωπή του στοχασμού – άλλωστε αγαπούσε τη λέξη και την μεταχειριζόταν με ασυνήθιστη συχνότητα. Το επίθετο «στοχαστικός» βρισκόταν πολύ ψηλά στην αξιολογική του κλίμακα. Ταυτόχρονα, οι παρατηρήσεις αυτές μας δίνουν κάποια κλειδιά για να καταλάβουμε την υφή του ιστοριογραφικού του έργου που το χαρακτηρίζει η επιμονή στην ακρίβεια της σκόπιμης λεπτομέρειας με την θεωρητική αφαίρεση, και ταυτόχρονα το τεράστιο ενδιαφέρον του για όλες τις πλευρές της ελληνικής κουλτούρας, συμπεριλαμβανομένων και των ζητημάτων της καθημερινής ζωής.

Η θέση της ιστορικής συγγραφής στη ζωή και στην προσωπικότητα του Hering μπορεί να αντιπαραβληθεί με τη ζωγραφική στο βίο του Stackelberg: «Και σ' όλη του τη ζωή η ζωγραφική, η αισθητική δημιουργία, θα είναι ο βασικός τρόπος επικοινωνίας του με τα ιστορικά μνημεία» (σ. 77). Ο Hering έβλεπε το ιστορικό του έργο ως τρόπο επικοινωνίας. Αυτή η επικοινωνία δεν είχε αφηρημένο χαρακτήρα: «δεν διαβάζουν αυτά που γράφω, κι ύστερα παραπονιούνται πως έχουμε καιρό να συναντηθούμε. Μα οι άνθρωποι δεν επικοινωνούν μέσα από αυτά που γράφουν;», αναρωτιόταν συχνά.

Το ιστορικό έργο ήταν στον Hering, όπως η ζωγραφική στον Stackelberg, ένας τρόπος επικοινωνίας· αφενός με το αντικείμενο της μελέτης ή της περιγραφής, το οποίο και στις δυο περιπτώσεις ήταν η Ελλάδα, αφετέρου με το περιβάλλον του, το αναγνωστικό κοινό. Η σχέση με το αντικείμενο, μάς εισάγει σε ζήτημα τεραστίων πολιτισμικών και πολιτικών διαστάσεων: «Τι βλέπει ένας ξένος στην Ελλάδα;» Στο πεδίο των αναπαραστάσεων η Ελλάδα φτιάχτηκε από τον τρόπο που την έβλεπαν οι υπόλοιποι Ευρωπαίοι (ή απλώς «οι Ευρωπαίοι») αλλά και υποφέρει – φανταστικά αλλά και πραγματικά – όντας κυρίως αντικείμενο και όχι υποκείμενο παρατήρησης. Αν δούμε αυτή τη σχέση με τα μάτια του παρατηρητή της Ελλάδας, διαπιστώνουμε την ίδια αμφιθυμία. Ο καλλιιεργημένος Ευρωπαίος ο οποίος διαμορφώνεται πάνω στις αισθητικές, φιλοσοφικές και πολιτικές αξίες της ευρωπαϊκής παράδοσης της κλασικής Ελλάδας, οδηγείται σε μια ταλάντευση ανάμεσα σ' αυτό που περιμένει να δει και σ' αυτό που νομίζει πως βλέπει. Πώς χειρίζεται αυτό το πρόβλημα ο Hering; «Η αισθητική δεοντολογία δεν μείωνε τη διαπιστωτική ικανότητα, όπως συνέβη σε τόσους περιηγητές. Και εδώ πάλι πρόσεχε τη συνάρτηση μεταξύ της πολιτικής κατάστασης και της συμπεριφοράς των ανθρώπων» (σ. 87). Η φράση αυτή αφορά την αισθητική προδιάθεση. Στη συνέχεια έρχεται η συνάντηση με τη διαφορετική πραγματικότητα: «Το δυσάρεστο και καταθλιπτικό που έβλεπε δεν τον παρέσυρε να γενικεύει τις εντυπώσεις του· γι' αυτό οι περιγραφές του εμπεριέχουν συνήθως και αντιθέσεις, δείχνουν το ωραίο δίπλα στο αποκρουστικό» (σ. 87). Η εικαστική ανάλυση του Stackelberg, μεταφέρει τις ιστοριογραφικές προτιμήσεις του Hering:

«Το ελληνικό τοπίο του Stackelberg δεν είναι το ιδεατό τοπίο (Ideallandschaft) του κλασικισμού, ούτε το «ηρωϊκό» που δραματοποιείται με ιστορικά ή μυθολογικά υπνοσούμενα, ούτε τοπίο που προκαλεί ή διευκολύνει τη συναισθηματική έξαρση (...) το ήρεμο τοπίο φωτίζει από μόνο του, δεν φωτίζεται». [Ο Stackelberg], «δεν εννοεί να ικανοποιήσει απλώς την περιέργεια. Αποσκοπεί εδώ στον συνδυασμό υψηλότερων ενδιαφερόντων: ο ζωγράφος να εμπνευστεί, ο ερευνητής να έχει παραστατικές εικόνες της πραγματικότητας και ο άνθρωπος του μέλλοντος να έχει στη διάθεσή του τη μαρτυρία περασμένων βιωμάτων». «Όχι, η εξωτική χάρη φολκλορικών στοιχείων δεν τον σαγηνεύει, ούτε αναζητεί θαλπωρή για κουρασμένους από

τον πολιτισμό ανθρώπους· δεν θέλει να αντιπαρατάξει στον «εκφυλισμένο» Ευρωπαίο τον «ευγενή πρωτόγονο» που προβάλλεται ως κριτική μορφή στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία. Το θέμα του Stackelberg είναι η ιστορική στιγμή» (σ. 99).

Αυτού του είδους οι αρνητικές οριοθετήσεις έχουν να κάνουν με προβλήματα μέσα από τα οποία επιχειρούσε να οριοθετηθεί η ιστοριογραφία, τόσο κατά τη δεκαετία του 1960, όταν ο Hering άρχισε να ασχολείται με την ελληνική και βαλκανική ιστορία, όσο και στο διάστημα ως τη δεκαετία του 1990 οπότε η ιστορία της Ελλάδας, βαρυνόταν με στερεότυπα που προήλθαν μέσα από το τηλεσκόπιο μιας ανθρωπολογικής προσέγγισης που περιέγραφε τους Έλληνες σαν φυλή των Βαλκανίων. Από την άποψη των αναλογιών, είναι εντυπωσιακή η περιγραφή της τελικής πορείας του Stackelberg, αν αντιπαραβληθεί με την τελική πορεία του Hering.

Στο Mannheim έπαθε το 1833 το πρώτο εγκεφαλικό επεισόδιο, ο διάσημος Carus στη Δρέσδη τον θεράπευσε, πάλι κατόρθωσε να δουλέψει, φρόντισε τις συλλογές του, μα το δεύτερο επεισόδιο, έναν χρόνο αργότερα, τον τσάκισε. Έκανε κουράγιο και ταξίδεψε στην πατρίδα του, ανάγια κοιτούσε τα χαρτιά του, οι φίλοι του έβγαλαν επί τέλους τους «Τάφους των Ελλήνων», λίγες εβδομάδες πριν πεθάνει. Με το «Χαίρε» τελειώνει το κείμενο. Στις 27 Μαρτίου του 1837 ξεψύχησε στην Πετρούπολη ύστερα από τρίτο εγκεφαλικό επεισόδιο (σ. 95).

Ο Hering το Μάιο του 1994, στη Βιέννη, υπέστη το πρώτο χτύπημα της αρρώστιας – στον εγκέφαλο. Συνήλθε, και φρόντιζε κι αυτός τα χαρτιά του και την πλούσια συλλογή άρθρων που δημοσίευσε μετά το τελευταίο του βιβλίο για τα κόμματα. Η Μαρία Στασινοπούλου, μαθήτριά και συνεργάτιδά του, φρόντισε την έκδοση του τόμου *Nostos*, με συλλογή άρθρων για τα εξήντα χρόνια του. Κράτησε στα χέρια του το αφιέρωμα αυτό αγάπης λίγο πριν το δεύτερο χτύπημα της αρρώστιας το Νοέμβριο. Αποδήμησε στις 22 Δεκεμβρίου 1994, το πρωί, σε νοσοκομείο της Βιέννης.

Ας είναι αυτή η εκδήλωση ένα τελευταίο «Χαίρε» από όλους εμάς, τους δικούς του φίλους. Ας τιμήσουμε τη μνήμη του με το έργο μας και τη δουλειά μας.

Το έργο του ακαδημαϊκού δασκάλου και οργανωτή ερευνών Gunnar Hering στην *Alma Mater Rudolphina* της Βιέννης

JOHANNES KODER

ΣΤΗΝ ΑΡΧΗ της ομιλίας μου αισθάνομαι την υποχρέωση αλλά και την τιμή να σας διαβιβάσω τους χαιρετισμούς και τη βαθιά ευγνωμοσύνη του πρύτανη του πανεπιστημίου της Βιέννης κ. Alfred Ebenbauer, όπως και του κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής, κ. Herwig Friesinger, τους οποίους και αντιπροσωπεύω εδώ, ανταποκρινόμενος στην πρωτοβουλία σας για την οργάνωση του μνημοσύνου. Και οι δύο, σε προσωπικές συνομιλίες, με βεβαίωσαν πως λυπούνται επειδή τους ήταν αδύνατο να συμμετάσχουν αυτοπροσώπως στο μνημόσυνο για τον Gunnar Hering: έναν συνάδελφο που τον γνώριζαν και οι δύο από κοντά και τον εκτιμούσαν ως επιστήμονα και άνθρωπο.

Για να αντιληφθείτε το μέγεθος της δραστηριότητας του Gunnar Hering στο πανεπιστήμιο της Βιέννης, θα πρέπει να σας σκιαγραφήσω με λίγα λόγια τη θέση και την αξιολόγηση των ελληνικών σπουδών και ιδιαίτερα της νεοελληνικής φιλολογίας και ιστορίας στην Αυστρία. Οι πρώτες ενέργειες για την ίδρυση νεοελληνικών σπουδών στην Αυστρία έγιναν από την κλασική φιλολογία. Η κλασική φιλολογία, η αρχαία ιστορία και η κλασική αρχαιολογία, όπως είναι γνωστό, εκτιμώνται πολύ και παραδοσιακά υποστηρίζονται στα αυστριακά πανεπιστήμια. Βασισμένος σ' αυτή την υψηλή εκτίμηση για τις κλασικές σπουδές ο Herbert Hunger επέτυχε στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, με τη δυναμική συμπαράσταση του γνωστού κλασικού φιλόλογου Albin Lesky καθώς και άλλων αυστριακών επιστημόνων να αναγνωρισθεί η βυζαντινολογία στην πατρίδα μου ως αυτόνομος πανεπιστημιακός κλάδος: Ήδη από το 1961 ο Endre von Ivanka edίδαξε, για μερικά χρόνια, βυζαντινή φιλολογία και ιστορία των ιδεών στο πανεπιστήμιο του Graz, ενώ το 1962 ο Herbert Hunger ανακηρύχθηκε τακτικός καθηγητής της βυζαντινολογίας στο πανεπιστήμιο της Βιέννης και συνάμα διευθυντής του νέου Institut für Byzantinistik που ιδρύθηκε επίσης τότε.

Συνειδητός φιλέλληνας ο Hunger αντελήφθηκε πολύ γρήγορα, ότι η μελέτη της νεώτερης εποχής είναι απαραίτητη στα πανεπιστήμια της Ευρώπης για μια συνολική εικόνα του ελληνισμού, και γι' αυτό το λόγο προωθούσε την εγκατάσταση των νεοελληνικών σπουδών στο Ινστιτούτο ήδη από τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του. Παρ' όλες τις επιστημονικές και

πολιτικές ικανότητες του Hunger, αυτό δεν ήταν εύκολο. Η ευκαιρία μιας «μικρής λύσης» βρέθηκε μόνον το 1974, με τη γενική μεταρρύθμιση των πανεπιστημιακών σπουδών στην Αυστρία. Τότε, μετονομάσαμε το Ινστιτούτο και τον κλάδο (Studienrichtung) σε «Byzantinistik und Neogräzistik» (με τον όρο, εκ μέρους του αυστριακού Υπουργείου Επιστημών, ο κλάδος αυτός να υπάρχει μόνον στη Βιέννη), και διοργανώσαμε μίαν ενιαία βασική εκπαίδευση βυζαντινολογίας και νεοελληνικών σπουδών στο πρώτο ήμισυ των σπουδών, ενώ για τα τελευταία πέντε με έξι εξάμηνα προβλέπεται μια εξειδίκευση για τους φοιτητές σε έναν από τους δύο κλάδους, το μεσαιωνικό ή το νεώτερο.

Όπως συνηθίζεται για τις «μικρές» σπουδές στα αυστριακά πανεπιστήμια, το εκπαιδευτικό πρόγραμμα προβλέπει μαθήματα εξίσου στη γλώσσα, τη φιλολογία και την ιστορία, μια συνολική δηλαδή εκπαίδευση για τον πολιτισμό ενός γεωπολιτικού χώρου. Αντιλαμβάνομαι ότι αυτές οι απαιτήσεις για κάθε ελληνιστή πρέπει να είναι δυσκατανόητες, ή ίσως και ανεκπλήρωτες, αλλά από την οπτική γωνιά μιας μικρής χώρας εμφανίζονται ως optimum και maximum.

Για να επανέλθω στα νεοελληνικά: Το 1974 ο Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, ήδη από το 1953 υφηγητής, διορίστηκε έκτακτος καθηγητής της βυζαντινής και νεοελληνικής λογοτεχνίας. Όλα αυτά βέβαια, έγιναν χωρίς πρόσθετη χρηματοδότηση, χωρίς αξιολογη βιβλιοθήκη και χωρίς ειδικό επιμελητή ή άλλο επιστημονικό προσωπικό. Αυτό ήταν ένα πρώτο βήμα. Μετά τη συνταξιοδότηση του Ενεπεκίδη, το 1982, ο Herbert Hunger κατόρθωσε να προκηρυχθεί μια τακτική πλέον έδρα νεοελληνικών σπουδών, σε συνδυασμό με μια θέση επιμελητή, με επαρκή χρηματοδότηση για τη βιβλιοθήκη και ό,τι άλλο χρειαζόταν.

Έτσι, όταν στα τέλη του 1982, ο Gunnar Hering ανακηρύχθηκε στη Βιέννη ο πρώτος τακτικός καθηγητής της Neogräzistik, έπρεπε να αρχίσει σχεδόν από την αρχή. Τον βοήθησαν όμως εδώ η προσωπική του αφοσίωση, αλλά και η πείρα του από διάφορα πανεπιστήμια της Γερμανίας, ειδικά από το πανεπιστήμιο του Göttingen, όπου είχε διδάξει επί δέκα χρόνια (1973-1983) ως τακτικός καθηγητής (C4) της

ιστορίας της Ανατολικής Ευρώπης. Εκεί, στο Göttingen, είχε αναλάβει επίσης για δύο χρόνια τα καθήκοντα του κοσμητόρα της Φιλοσοφικής Σχολής.

Στη Βιέννη ο Gunnar Hering αφιέρωσε αρχικά όλες του τις δυνάμεις στην ίδρυση και οργάνωση του νεοελληνικού τμήματος της βιβλιοθήκης του Ινστιτούτου μας. Αποτέλεσμα των ενεργειών του αυτών είναι να διαθέτουμε σήμερα στη Βιέννη μια από τις καλύτερες επιστημονικές βιβλιοθήκες νεοελληνικών σπουδών μεταξύ των πανεπιστημίων της Κεντρικής Ευρώπης. Στο Ινστιτούτο ο Gunnar έγινε τρεις φορές (για πέντε χρόνια) διευθυντής. Επί πλέον ήταν δύο χρόνια (1990-1992), πρόεδρος των καθηγητών της Φιλοσοφικής Σχολής (της «Kurie»), παρ' όλο που, θα έλεγα, μισούσε τα καθήκοντα αυτού του είδους: Θυμά-

Πολύ περισσότερο από τα διοικητικά πράγματα τον ενδιέφερε η αναμόρφωση και μεταρρύθμιση των σπουδών. Ως ερευνητής προπάντων ιστορικός και ως δάσκαλος ο Gunnar Hering προσεχε την ισορροπία της ιστορίας με τη φιλολογία, τη λογοτεχνία και τη γλώσσα, με σαφή οριοθέτηση βέβαια απέναντι στην εκπαίδευση διεργημένων, την οποία για διάφορους λόγους απομάκρυνε από το Ινστιτούτο.

Ως ενθουσιώδης δάσκαλος χαρέτισε, το 1992, τις δυνατότητες του ευρωπαϊκού προγράμματος Erasmus και ίδρυσε ένα από τα πρώτα σχετικά δίκτυα της Αυστρίας, με κέντρο το πανεπιστήμιο της Βιέννης και μέλη τα πανεπιστήμια των Αθηνών, της Πάδοβας, του Birmingham και της École Normale Supérieure του Παρισιού.

μαι προσωπικά, πόσες φορές ο ίδιος χαρακτηρίζει τα διοικητικά αυτά καθήκοντά του με τα λόγια «Aach entsättlich!», που θυμίζουν το χαρακτηριστικό διαλεκτικό χρωματισμό της καταγωγής του. Όπως λέγει ο Γκαίτε: «Wir alle leiden am Leben» («Εμείς όλοι υποφέρουμε από τη ζωή»). Γι' αυτό το λόγο ο Gunnar Hering είχε μια αρχή, την οποία τηρούσε σχεδόν απαράβατη: Το πρωί ήταν ερευνητής, το απόγευμα διοικητικός και οργανωτικός, ενώ αφιέρωνε τα βράδια ως δάσκαλος στους μαθητές.

Στα διοικητικά του καθήκοντα βρέθηκε μπροστά σε ένα δίλημμα, για το οποίο έχω βαθιά κατανόηση: Από τη μια πλευρά τον χαρακτήριζε αντιπάθεια απέναντι στη διόγκωση διοικητικών δραστηριοτήτων και ιδίως άγονων συζητήσεων με το τεράστιο χασομέρι τους, από την άλλη πλευρά όμως ήταν ένας βαθιά πεπεισμένος δημοκράτης, μια νοοτροπία άλλωστε, που τη βίωνε ασυμβίβαστα από την εποχή της επταετίας. Στις συνεδριάσεις του διοικητικού συμβουλίου του Ινστιτούτου, και στην προσπάθειά του να συντομεύει τις ατέρμονες συζητήσεις, χρησιμοποίησε μερικές φορές ένα τέχνασμα ισχυριζόμενος ότι «ομάδες φοιτητών» ή «αποστολές φοιτητών» («Delegationen von Studenten») του είχαν ζητήσει κάτι ομόφωνα, και γι' αυτό θά' πρεπε να γίνει. Την πρώτη φορά που το άκουσα έμεινα έκπληκτος, διότι δεν θυμίζουν καθόλου τέτοιες «αποστολές», αλλά έπειτα τον κατάλαβα πολύ καλά.

Για τους μεταπτυχιακούς φοιτητές ο Gunnar προσπάθησε, όσο του ήταν δυνατόν να συντονίζει τα ερευνητικά προγράμματα που είχε αρχίσει και διηύθυνε, με τα θέματα των διπλωματικών εργασιών και διδακτορικών διατριβών των μαθητών του, παρ' όλο που τους άφηνε απόλυτη ελευθερία να διαλέγουν τα θέματα των ερευνών τους: Τους εξηγούσε πάντα όταν ένα θέμα δεν του φαινόταν καλό ή χρήσιμο, αλλά το παρακολουθούσε οπωσδήποτε χωρίς να τους πιέζει.

Για τη διάδοση των ερευνητικών αποτελεσμάτων των μαθητών και συναδέλφων του ο Gunnar ίδρυσε μια νέα σειρά επιστημονικών μονογραφιών με τίτλο «Studien zur Geschichte Südosteuropas» (ως τώρα έχουν κυκλοφορήσει 13 τόμοι). Τον τίτλο της σειράς (Südosteuropa!) τον θεωρώ ενδεικτικό για την αντίληψη που είχε για την ιστορία του ελληνοισμού και της Ελλάδας στην νεώτερη εποχή: Έβλεπε την ιστορική και πολιτισμική εξέλιξη των Ελλήνων, παρ' όλες τις ιδιομορφίες της, όχι σαν μεμονωμένη, αλλά πάντοτε ριζωμένη και στενά συνδεδεμένη με τη γενικότερη ιστορία των Βαλκανίων και της Κεντρικής Ευρώπης.

Αυτή η συνολική αντίληψη της ιστορίας αναδύεται σαφέστατα και από τα ερευνητικά προγράμματα που ξεκίνησαν με την πρωτοβουλία του Gunnar Hering και τα οποία διηύθυνε ο ίδιος στο πανεπιστήμιο της Βιέννης και την Αυστριακή Ακαδη-

μία Επιστημών. Συνειδητά επίσης, πάντοτε επεδίωκε (και βρήκε) τη συνεργασία άλλων διακεκριμένων επιστημόνων της Βιέννης καθώς και άλλων επιστημονικών κέντρων· για παράδειγμα αναφέρω τη συνεργασία του με το γνωστό ολαβολόγο Radoslav Katicic.

Τα ερευνητικά προγράμματα του Gunnar διακρίνονταν για τη διεπιστημονικότητά τους, και τα πραγματοποιούσε σε συνεργασία όχι μόνον με ολαβολόγους και τουρκολόγους, αλλά και με γλωσσολόγους, με ρομανιστές και με ιστορικούς της κοινωνίας και της οικονομίας.

Για τις έρευνες του Gunnar Hering, τα βιβλία και τα άρθρα του, τη μεθοδολογία και την επιστημονική του προσωπικότητα μίλησαν και θα μιλήσουν ακόμα άλλοι, πιο κατάλληλοι – σ' εμένα απομένει να αναφέρω απλώς τους τίτλους των πιο σημαντικών προγραμμάτων, για τα οποία ανέλαβε, μαζί με άλλους στη Βιέννη, την πρωτοβουλία και διεύθυνση:

* Ως πρώτο αναφέρω εδώ το πρόγραμμα «Τα ταξιδιωτικά και το βίωμα της ξενιτιάς, από την Αναγέννηση ως σήμερα» («Reiseberichte und das Erlebnis der Fremde, von der Renaissance bis heute»), που επικεντρώνεται στην έρευνα των στερεοτύπων και υποστηρίζεται από το 1993 από το αυστριακό Υπουργείο Επιστημών. Το διηύθυνε μαζί με τον ρομανιστή Michael Metzeltin. Ως πρώτο καρπό της συνεργασίας αυτής περιμένουμε την ολοκλήρωση της διδακτορικής διατριβής της Η. Χατζηπαναγιώτη με θέμα «Das Erlebnis der Fremde: Reiseberichte des 18. Jahrhunderts über den griechischen Siedlungsraum».

* Στη δεύτερη θέση ως αναφερθεί το πρόγραμμα «Ιστορία των ιδεών της νεώτερης εποχής στη Νοτιοανατολική Ευρώπη» («Ideengeschichte der Neuzeit in Südosteuropa»). Στα πλαίσια αυτού του προγράμματος θα τυπωθεί σύντομα από την Αυστριακή Ακαδημία το βιβλίο της Ελένης Φουρναράκη *Institutrice, femme et mère: Idées sur l' éducation des femmes grecques au XIXème siècle (1830-1880)*.

* Το τρίτο πρόγραμμα διηύθυνε ο Gunnar Hering μαζί με τον István Nyomarkay (του πανεπιστημίου της Βουδαπέστης) και τον Radoslav Katicic, στα πλαίσια της Αυστριακής Ακαδημίας και με τη χρηματοδότηση του Αυστριακού Ιδρύματος Ερευνών. Το πρόγραμμα έχει τίτλο «Ιστορία της ανάπτυξης της πολιτισμικής ορολογίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη» («Geschichte des Ausbaus der Zivilisationsterminologie im Südosten Europas»).

* Το τέταρτο πρόγραμμα στεγάζεται επίσης στην Αυστριακή Ακαδημία και συγκεντρώνει έρευνες για την «Οικονομική ιστορία της νοτιοανατολικής Ευρώπης» («Wirtschaftsgeschichte Südosteuropas»).

* Το πέμπτο θέμα: «Η αποδοχή της αυστριακής λογοτεχνίας και επιστήμης στην Ελλάδα» («Die Rezeption österreichischer Literatur und Wissenschaft in Griechenland») έχει ως κέντρο βάρους το πανεπιστημιακό ινστιτούτο και συνίσταται προπάντων από διάφορα θέματα διδακτορικών διατριβών, π.χ. για το

«Αρσενικό και το θηλυκό στην ελληνική πεζογραφία», ή για την «ιστορία της Νέας Εστίας» ή και για την «Αποδοχή της αυστριακής ιστορικής επιστήμης στην Ελλάδα» («Maskulinität und Femininität in der griechischen Prosaliteratur», «Geschichte der Nea Estia», «Die Rezeption österreichischer Geschichtswissenschaft in Griechenland»).

* Το έκτο θέμα, τέλος, που μελετήσαμε μαζί, επίσης στο πλαίσιο των ερευνητικών προγραμμάτων του Ινστιτούτου μας για τον υλικό πολιτισμό της Ανατολικής Μεσογείου έχει τον τίτλο «Επαγγελματική φιλοξενία στον ελληνικό χώρο (4ος-17ος αιώνας)» («Kommerzielle Gastlichkeit im griechischen Raum, 4. bis 17. Jahrhundert»).

Όλα τα επιστημονικά ενδιαφέροντα του Gunnar Hering, αλλά και, γενικότερα, η ζωή του όλη διαμορφωνόταν από την αγάπη του για την Ελλάδα, μια αγάπη βέβαια, που δεν ήταν τυφλή, αλλά γεμάτη θετική κριτική· ο Gunnar ήταν ένας αυστηρός, αλλά αξιόπιστος άνθρωπος, ένας γνήσιος φιλέλληνας. Ο Gunnar είχε δύο διαβατήρια, ένα γερμανικό και ένα αυστριακό, αλλά ο ίδιος ήταν περισσότερο ένας Έλληνας.

Το πανεπιστήμιο της Βιέννης θα προσπαθήσει με όλες του τις δυνάμεις να διατηρηθεί η τακτική έδρα των νεοελληνικών σπουδών, την οποία ο Gunnar Hering ως πρώτος κάτοχος λάμπρυνε· και θα ήθελα και από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του πανεπιστημίου Αθηνών και τον πρόεδρό του, κ. Λαμπρινουδάκη, για την ηθική τους υποστήριξη.

Θα προσπαθήσουμε να προκηρύξουμε την έδρα όσο πιο γρήγορα γίνεται και να βρούμε την καλύτερη και πιο αξια προσωπικότητα γι' αυτή τη θέση. Αλλά, είμαι βέβαιος ότι το μεγάλο κενό με τις πολλαπλές διαστάσεις του στο Ινστιτούτο και τη Φιλοσοφική Σχολή του πανεπιστημίου της Βιέννης μετά την mors immaturo του Gunnar Hering, μετά το ΝΟΣΤΟ του θα αντιλαμβανόμαστε όλο και πιο έντονα όσο το χρονικό διάστημα από το σωματικό θάνατό του μεγαλώνει.

Η συμβολή του Γκούνναρ Χέρινγκ στον αγώνα εναντίον της χούντας

ΑΝΤΩΝΙΟΣ Γ. ΔΡΟΣΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΤΟ ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ της προσωπικότητας του Γκούνναρ Χέρινγκ βρισκόταν η αίσθηση, ότι η λογική του κόσμου είναι η Λογική. Ότι ο κόσμος δηλαδή είναι λογικά ερμηνεύσιμος, ότι το γιατί και το πώς μπορεί να εξηγηθεί, ότι η γνώση της πραγματικότητας αντιμάχεται τις παρορμητικές, τις αυθαίρετες συμπεριφορές και ότι η ωρίμανση της ανθρώπινης προσωπικότητας εναρμονίζει τελικά τις επιμέρους επιδιώξεις.

Τίποτα δεν μπορούσε να τον κάνει να χάσει περισσότερο την ψυχραιμία του παρά η ρηχότητα της σκέψης και η βλακεία. Και επειδή ήταν άνθρωπος μετριοπαθής και επιεικής συνάμα η αγανάκτηση που του έφερναν, όταν τις συναντούσε διοχετευόταν σε ιλαρότητα, στη διακωμώδησή τους. Έτσι θυμόταν πάντα καταδιασκεδασμένος και απελάμβανε διηγούμενος τις διάφορες καζούρες που είχαν κάνει ο ίδιος, οι φίλοι του, αλλά και το ανώνυμο πλήθος κάτω από την επίφαση ενός ζήλου προσαρμογής, στους απαράτακ της Ανατολικής Γερμανίας, όπου είχε ζήσει τα πρώτα νεανικά του χρόνια.

Το δικτατορικό καθεστώς της χούντας με τις απλοϊκότητες της ιδεολογίας του, την άτεχνη πλαστογράφηση της πραγματικότητας και τους γλωσσικούς σολοικισμούς των ηγετών του τού ήταν τρομακτικά γελοίο.

Μελετώντας σε μια βιβλιοθήκη του πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης το πρωί της 9ης Δεκεμβρίου 1967, όταν μαθεύτηκε ότι ο βασιλιάς έκανε κίνημα να ανατρέψει τη χούντα, η αυθόρμητη ανταπόκρισή του στην ευκαιρία που φαινόταν να ανοίγεται, ήταν να κάνει φωναχτά μια σειρά από σαρκαστικά σχόλια για τους δικτάτορες. Καθώς η σάτιρα του Γκούνναρ τσάκιζε κόκαλα, η αίθουσα σε λίγο τρανταζόταν από τα γέλια. Οι γλώσσες λύνονταν και μαζί ανέβαινε η αισιοδοξία, πως έφτασε το τέλος του βραχμά. Πρωτού όμως τα αισθήματα της ευφορίας να συμπυκνωθούν σε μια πολιτική ενέργεια, άρχισαν να φτάνουν οι ειδήσεις που φανέρωναν την αναποτελεσματικότητα του κινήματος. Και ενώ ο Γκούνναρ προσπαθούσε να συντηρήσει ακόμα αυτήν την εκδήλωση του αντιδικτατορικού φρονήματος, τον πλησίασε ένας πανεπιστημιακός παραινετικά: – Εσάς σας προστατεύει το γερμανικό διαβατήριο και ό,τι και να συμβεί, τελικά θα σας αφήσουν να φύγετε. Τα παιδιά όμως εδώ, που εκδηλώνονται αυτήν την ώρα, θα μείνουν...

Το δίδαγμα της εμπειρίας ήταν πως όταν έχει προηγηθεί μια μακρά και συστηματική καλλιέργεια του τρόμου και ο κατακερματισμός των διαδικασιών που σχηματίζουν τη βούληση του πολιτικού σώματος, δεν αρκεί ένα σύνθημα ή και η εμφάνιση μιας ευκαιρίας, για να καταλύσει ένα αστυνομικό κράτος. Επιστρέφοντας πίσω στη Γερμανία ο Γκούνναρ Χέρινγκ δόθηκε ολόψυχα στην προσπάθεια του αγώνα εναντίον της χούντας, με στόχο να γίνουν οι ελεύθερες χώρες της Ευρώπης το ασφαλές καταφύγιο εκείνων που ξέφευγαν από τα δίχτυα της δικτατορίας, αλλά και βάση ανεφοδιασμού και εξόρμησης για τις δημοκρατικές δυνάμεις της Ελλάδας.

Από τα καίρια μελετήματά του ήταν η διάλυση διαφόρων μύθων που εφρόντιζε να κυκλοφορεί η χουντική κυβέρνηση και καλλιεργούσαν οι κατά τόπους υποστηρικτές της. Όπως για παράδειγμα ότι η διατήρηση του κοινοβουλευτικού καθεστώτος θα είχε σαν αποτέλεσμα η Ελλάδα να γίνει σοβιετικός δορυφόρος. Ή ότι η μαρτυρία των τουριστών που επέστρεφαν, πως όλα ήταν ήσυχια και δεν είχαν δει σκηνές βίαιης καταστολής στους δρόμους, εσήμαινε πως ο ελληνικός λαός δεν ήταν δυσαρεστημένος από την κατάσταση που του επεβλήθη. Ο Γκούνναρ Χέρινγκ αντέτασσε την προσωπική του μαρτυρία με στοιχεία που είχε μαζέψει ο ίδιος επί τόπου και την επιστημονική εξήγηση των λόγων που καθυστερεί η μαζική αντίδραση σε ένα κράτος που είχε οργανώσει μεθοδικά τον καταπιεστικό του μηχανισμό.

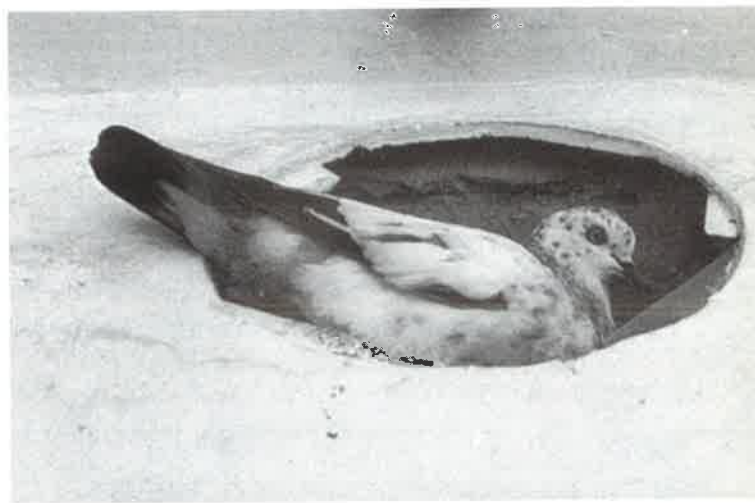
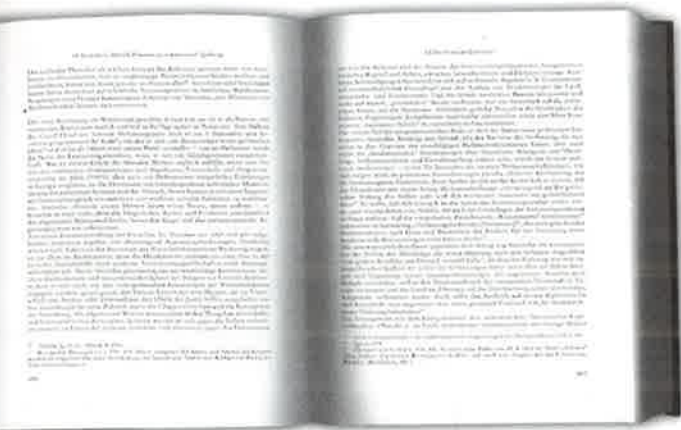
Καθώς ήταν ένας γοητευτικός ομιλητής και ένας ανερχόμενος πανεπιστημιακός δάσκαλος, ήταν περιζήτητος στις ανάλογες εκδηλώσεις – μιλώντας κάθε τόσο στη μια και στην άλλη πόλη. Οι οργανωτές ενός από τα πολλά «πάνελ» που μίλησε, είχαν σκεφθεί, πως θα 'πρεπε να ακουστεί και η άλλη πλευρά – αυτή που συνιστούσε υπομονή απέναντι στη χούντα, πως ο σκοπός ήταν να μετεξελιχθεί σε ένα δημοκρατικό καθεστώς. Έτσι, κλήθηκε να εκπροσωπήσει την πλευρά αυτή ένας βουλευτής, ο Έρικ Μπλούμενφελντ, ο οποίος διέθετε και ιδιαίτερο κύρος λόγω της διώξεως που είχε υποστεί από το ναζισμό και ο οποίος με διάφορα ναι-μεν-αλλά είχε προσπαθήσει, ως μέλος της Συμβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης, να αποτρέψει στο Στρασβούργο την απόφαση για την αποπομπή

του χουντικού καθεστώτος από το Συμβούλιο.

Για πολλή ώρα ο Μπλούμενφελντ ανταποκρινόταν στην κριτική της θέσης του με ηρεμία και συνδιαλλακτικότητα. Σε κάποιο σημείο όμως, πιεσμένος από τη συζήτηση προσπάθησε να απαγκιστρωθεί λέγοντας πως είναι άσκοπο η γερμανική κοινή γνώμη να παθιάζεται με αυτό το ζήτημα: «στο κάτω-κάτω αυτά αφορούν τους Έλληνες και γιατί εμείς να εμπλεκόμαστε στις διαφορές τους». Σαν του παρατήρησε όμως ο Χέρινγκ, πως όταν οι Γερμανοί απευθύνονται σε όλο τον κόσμο με τα δικά τους προβλήματα – όπως το «τείχος του Βερολίνου» – είναι ανακόλουθο να λένε ότι τα προβλήματα των άλλων δεν τους ενδιαφέρουν, ο Μπλούμενφελντ κατέφυγε σε μια στριγγλιά πατριωτισμού: «Σας απαγορεύω να συγκρίνετε τις ελληνικές

χρόνια της δικτατορίας όμως, η σχέση του με την Ελλάδα πήρε ένα χαρακτήρα υποστασιακό. Το σπίτι του στο Φράμπουργκ ήταν ένα ελληνικό σπίτι: ο γιος του μεγάλωνε μιλώντας μόνο ελληνικά, οι επαφές εκεί για τη συγγραφή προκηρύξεων, την οργάνωση εκδηλώσεων, την προσέγγιση των πολιτικών και των κοινωνικών παραγόντων για το κέρδιμα της υποστήριξής τους, διαδέχονταν η μια την άλλη. Έτσι έγινε ο ίδιος ένα κομμάτι της ελληνικής πραγματικότητας – της πραγματικότητας με όλα τα συν και όλα τα πλην. Όχι μιας ιδεατής, προσδιορισμένης από την αρχαιολατρεία και το ρομαντισμό του παραδοσιακού φιλελληνισμού. Ούτε από τη νοσταλγία μορφών ζωής τύπου Αλέξη Ζορμπά.

Ο Γκούνναρ έγινε ουσιαστικά ένας Έλληνας, και στο μόνο

υποθέσεις με την ιερή υπόθεση του τείχους του Βερολίνου». Κατάπληξη, αγανάκτηση και θυμηδία στο ακροατήριο. Και τότε ακούστηκε η ψεύτικα περισπούδαστη ερώτηση του Χέρινγκ προς το βουλευτή, σύμφωνα με ποια κριτήρια η ιερότητα αποτελεί αποκλειστική ιδιότητα των γερμανικών υποθέσεων.

Βέβαια, αυτό που δεν μπορούσε την ημέρα εκείνη ο Γκούνναρ να προβλέψει ήταν, πως δέκα χρόνια αργότερα ένας διακεκριμένος Έλληνας κοινοβουλευτικός θα αρνιόταν να πάει να δει το τείχος του Βερολίνου – μια ξένη γι' αυτόν υπόθεση.

Παρά την πλατιά δημοσιότητα της τοποθέτησής του εναντίον της δικτατορίας, ο Γκούνναρ συνέχισε να κατεβαίνει στην Ελλάδα θέτοντας σε δοκιμασία τα έσχατα όρια της υπομονής της αστυνομίας. Σε μια προσπάθειά του να συναντήσει παράγοντες της αντιχουντικής προσπάθειας σε όλη την Ελλάδα, να συλλέξει στοιχεία, να βγάλει φωτογραφίες από φυλακές κ.λπ., για να συγκαλύψει τις κινήσεις του δημιούργησε ένα ολόκληρο σύστημα παραφθορών του ονόματός του. Στα δελτία των ξενοδοχείων στα οποία διανυκτέρευε έγραφε το επώνυμο στη θέση του ονόματος και αντίστροφα. Αλλού έγραφε έτσι τα γράμματα, ώστε ο αναγνώστης να παρασύρεται σε μια διαφορετική ανάγνωση της λέξης: το Χέρινγκ για παράδειγμα να διαβάζεται Μέρινγκ κ.ο.κ.

Η ελληνοποίηση του Γκούνναρ είχε αρχίσει πολύ πριν. Στα

που ξεχώριζε από τους άλλους, τους πολλούς άλλους, ήταν η αυτοσυγκράτηση, που δεν άφηνε τον ορθολογισμό του για το ποιο είναι το καλό αυτού του τόπου να σκεπαστεί από τις εκρήξεις του θυμικού. Είτε μίλαγε με τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, είτε με τον πιο επαναστάτη νεαρό φοιτητή, μίλαγε πάντα για ενότητα, για το ξεπέραςμα αυτών που μας χωρίζαν πάνω στη λεωφόρο της δημοκρατίας που μας ενώνει.

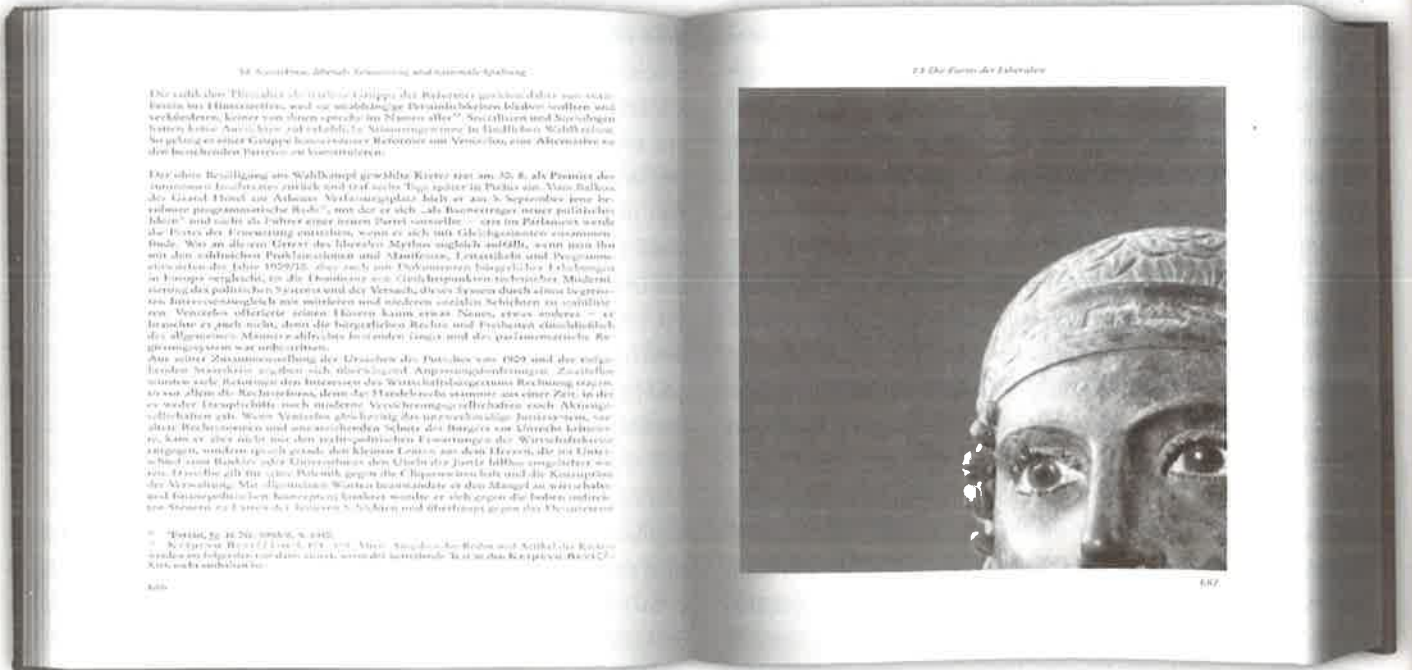
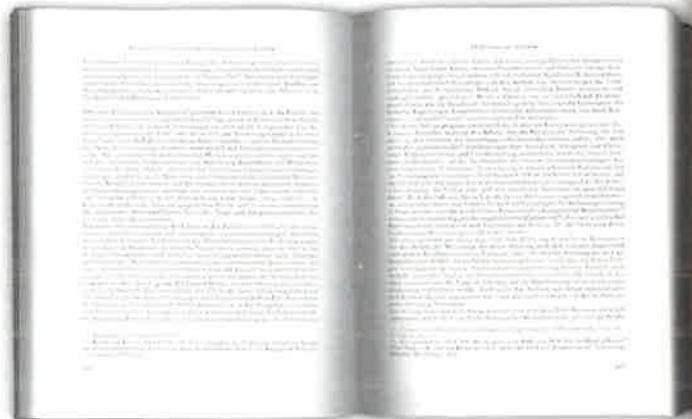
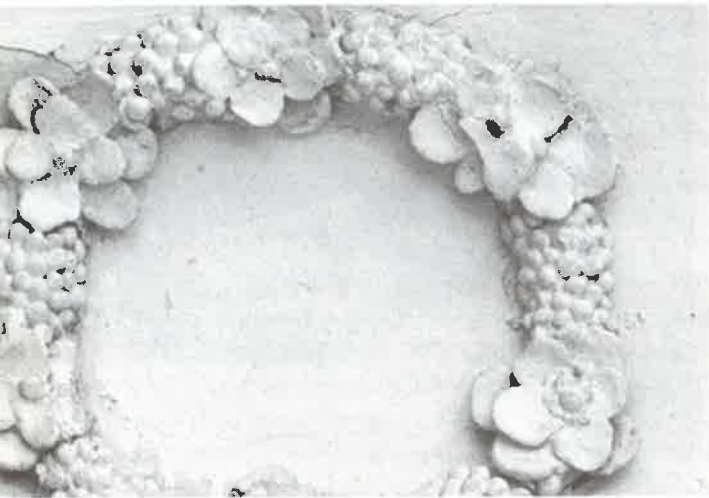
Και αυτό το κήρυγμα του ξεπεράσματος τεκμηριώνει ο ίδιος κατά τρόπο περίλαμπρο. Ξεπερνώντας τους πιο στοιχειώδεις και αναγκαστικούς μηχανισμούς της αυτοσυντήρησης.

Το 1969 πλησίαζε το τέλος του και μαζί και η ημέρα που θα συνεδρίαζε η επιτροπή των υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης που θα έκρινε σε τελικό βαθμό την απόφαση της Συμβουλευτικής Συνέλευσης για την αποπομπή της χουντικής κυβέρνησης από το Συμβούλιο. Στην πραγματοποίησή της αποπομπής βλέπαμε ένα δραστικό μήνυμα προς το σώμα των αξιωματικών και προς όλες τις κοινωνικές δυνάμεις πάνω στις οποίες στηριζόταν το καθεστώς, ότι η χούντα δεν είναι εντολοδόχος του δυτικού κόσμου: ότι η δικτατορία αντίθετα απομονώνει την Ελλάδα από την ομάδα των φίλων και των συμμάχων της. Η προσπάθεια γινόταν ψήφο προς ψήφο, κυβέρνηση προς κυβέρνηση. Και η στάση που θα κρατούσε η γερμανική κυβέρνηση παρέμενε άδηλη. Θα τασσόταν με τα

δημοκρατικά ιδανικά ή με τις στρατηγικές σκοπιμότητες; Τότε ο Γκούναρ Χέρινγκ ανάγγειλε πως ξεκινάει απεργία πείνας μέχρι να δεσμευθεί η γερμανική κυβέρνηση πως θα ψηφίσει την αποπομπή της δικτατορίας. Στους δημοσιογράφους που ήρθαν να τον συναντήσουν εδήλωσε πως η Γερμανία χρωστάει την ψήφο της στον ελληνικό λαό – περισσότερο από κάθε άλλη χώρα – έπειτα από όλα τα δεινά που προκάλεσε στους Έλληνες στον πόλεμο και τα οποία δεινά είχαν το μερίδιό τους στις αιτίες του τωρινού δράματος. Στους φίλους του εμπιστεύτηκε πως τη στάση του θα την φτάσει ως το τέλος. Δεν πρόκειται να σταματήσει την απεργία του με τίποτα, αν η Γερμανία δεν ψηφίσει την αποπομπή.

Η εικόνα του Γκούναρ Χέρινγκ ξαπλωμένου πάνω στο τραπέζι του πανεπιστημιακού σπουδαστηρίου και η στιγμή που σβήσαμε το φως να φύγουμε – μας ζήτησε να τον αφήσουμε μόνο διαβεβαιώνοντάς μας, ότι ήταν σε θέση να κοιμηθεί – θα με ακολουθούν όλα μου τα χρόνια.

Όταν η γερμανική κυβέρνηση εδήλωσε, ότι θα ψηφίσει εναντίον της χούντας – που το γνωστοποίησε πρώτα στον Χέρινγκ με τηλεγράφημά της – ήταν μια τεράστια ανακούφιση. Μια μακρά μάχη ήταν πια φανερό ότι θα κερδηθεί. Συγχρόνως όμως σήμαινε και τη διάσωση του φίλου μας. Γιατί ο Γκούναρ αυτά που έλεγε τα πίστευε. Και αυτά που πίστευε τα έπραττε.

Η ιστοριογραφική παρουσία του Gunnar Hering.*

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ

ΤΑ ΤΡΙΑΝΤΑΠΕΝΤΕ χρόνια της ιστοριογραφικής παρουσίας του Gunnar Hering στάθηκαν αρκετά, για να μπορέσει ο προικισμένος αυτός ιστορικός, να δωροφορήσει τις ιστορικές σπουδές με έργα σημαντικά και συνθέσεις πρωτότυπες, που σημάδεψαν, με την ευρωστία τους, τους νέους προσανατολισμούς της ελληνικής ιστοριογραφίας και της ιστοριογραφίας της νοτιανατολικής Ευρώπης. Στάθηκαν και λίγα, και δεν άρκεσαν, για να προλάβει να μας δώσει, σε ολοκληρωμένη μορφή, όσα γνωρίζαμε πως ετοίμαζε, κι όσα ο ίδιος σχεδίαζε να πραγματοποιήσει.

Η βιωματική σχέση που είχε ο Hering με την ιστορία και την ιστοριογραφία, συνδυασμένη με μιαν ακόρεστη περιέργεια, που οδηγούσε σε συνεχείς διευρύνσεις του πεδίου των αναζητήσεων και του πεδίου των ιστοριογραφικών προβληματισμών, δεν του επέτρεπε να αρκεστεί στους καταναγκασμούς της κατακερματισμένης ιστορίας. Το κλίμα του ήταν, πάντα, η μεγάλη διαχρονία: αλλά, μέσα σ' αυτήν, η κάθε εποχή, το κάθε θέμα που μελετούσε, αποκτούσε την αυτόνομη υπόσταση που επέβαλε η ιδιοτυπία του, η οποία έβρισκε το νόημά της μέσα στην ευρυχωρία της μεγάλης διάρκειας και του μακρού χρόνου.

Έτσι, ο άνθρωπος που ξεκίνησε την πανεπιστημιακή του σταδιοδρομία με μία, από πολλές απόψεις παραδειγματική διατριβή για το Οικουμενικό Πατριαρχείο και την ευρωπαϊκή πολιτική στις αρχές του 17ου αιώνα¹, προχώρησε, με ίση άνεση, και με τον ίδιο, πάντα, έγκυρο τρόπο, σε μελέτες και έρευνες για την ιστορία του δέκατου ένατου και του εικοστού αιώνα. Ο τελευταίος κύκλος των μαθημάτων του είχε, ως αντικείμενο, τα Δεκεμβριανά του 1944, εισαγωγικό τμήμα μιας έρευνας για την ιστορία της μεταπολεμικής Ελλάδας². Θα αποτελούσε, υποθέτω, την οργανική συνέχεια της μεγάλης και επιβλητικής σύνθεσης του Hering για τα ελληνικά πολιτικά κόμματα στα χρόνια 1821-1936³.

Τώρα που το γνωρίζουμε και αυτό, θα έχουμε και άλλες ευ-

καιρίες για να συνειδητοποιούμε, κάθε φορά που πλησιάζουμε σ' αυτά τα θέματα, πόσο θα μας λείπει η προσέγγιση, η εξαντλητική έρευνα και ο στοχαστικός προβληματισμός του Gunnar Hering. Τώρα, πια, όλα αυτά τα διέκοψε ο απότομος θάνατος. Δεν ξέρω γιατί, κι ίσως φανεί παράδοξο αυτό που θα πω, αλλά κάποιοι θάνατοι μοιάζει να είναι πιο άδικοι και πιο παράλογοι από τους άλλους.

Μου έχει δοθεί η ευκαιρία να σημειώσω, αλλού⁴, πως τα έργα του Gunnar Hering, και οι μεγάλες συνθετικές εργασίες και οι μικρότερες μελέτες του⁵, αποτελούν υποδείγματα συνδυασμού μιας εξαντλητικής έρευνας και ενός σύγχρονου, πρωτοποριακού, ιστορικού προβληματισμού. Δεν θα επιμείνω στο θέμα αυτό, όπως, επίσης, δεν θα επιμείνω σε άλλες πλευρές που συνθέτουν την πολύμορφη παρουσία του στα πεδία όπου λειτουργεί και οργανώνεται η παραγωγή της ιστορικής γνώσης: τις φροντίδες του για τη μεθόδευση της ιστορικής έρευνας, την μερίμνά του για τη διαμόρφωση των γενεών των νέων ιστορικών, τις δύσκολες προσπάθειες για την παρουσία της νεότερης ελληνικής ιστοριογραφίας στην δυτικότερα Ευρώπη. Θέλω, μόνο, να επιμείνω σε κάποιες πλευρές όπου το έργο του και η προβληματική του διασταυρώνονται με καίρια προβλήματα της νεοελληνικής ιστοριογραφίας για να ανοίξουν νέους ορίζοντες ή να ενισχύσουν υπάρχουσες ροπές.

Η ελληνική ιστοριογραφία έχει ταλαιπωρηθεί, κατά καιρούς, και εξακολουθεί να ταλαιπωρείται, από ιδεολογικοποιημένα ή εθνοκεντρικά ιστορικά σχήματα, στα οποία οι επιθυμίες του ιστοριογράφου για το πώς θα έπρεπε να έχουν συμβεί τα πράγματα, συνδυάζονται, μόνιμα, με μια άγνοια – και δήθεν κοινωνική ή εθνική – κριτική, εναντίον εκείνων που δεν επέτρεψαν στην Ελλάδα να γίνει αυτό που υποτίθεται, και, πάντως, «όφειλε», να έχει γίνει.

Δεν χρειάζεται να θυμίσω, εδώ, τις απελπιστικές απλουστεύσεις που προϋποθέτουν, και τα μεθοδολογικά αδιέξοδα στα οποία οδηγούν, αυτού του τύπου οι προσεγγίσεις, στον ορίζοντα των οποίων μπορεί να διακρίνει κανείς το σύνδρομο της «μύτης της Κλεοπάτρας». Θα σημειώσω, μόνο, πως οι αντιλήψεις αυτές, τις οποίες θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως αντιλήψεις μιας «επιθυμητής ιστορίας», υποκρύπτουν την

* Ευχαριστούμε τον Φίλιππο Ηλιού και τις εκδόσεις Μέλισσα για την άδεια αναδημοσίευσης του κειμένου από *Τα Ιστορικά* (τχ. 22, Ιούνιος 1995).

αντίληψη ότι η ιστορία, στη μέση και την μακρά της διάρκεια και ως προς κάποιους ρυθμιστικούς παράγοντες που σχετίζονται με τις παραδοσιακές διάρκειες και τις εκσυγχρονιστικές αναπροσαρμογές, με ό,τι αυτό μπορεί να σημαίνει στο επίπεδο του συσχετισμού των δυνάμεων και του δυσμετάβλητου των συλλογικών νοοτροπιών, ότι, στο επίπεδο αυτό, η ιστορία θα μπορούσε να έχει εκτυλιχθεί διαφορετικά και, πάντως, θα μπορούσε να είχε εκτυλιχθεί κατά τις επιθυμίες της κάθε κοινωνικής ή εθνικής ομάδας η οποία, μέσω της ιδιοποίησης του παρελθόντος θεωρεί ότι νομιμοποιεί την επιθυμητή της ταυτότητα. Εκτός απ' όλα τα άλλα, τέτοιου είδους προσεγγίσεις προϋποθέτουν, και, κατά γενικό κανόνα, επιβάλλουν την προσφυγή σε προκρούστειες λύσεις, προκειμένου να έρθουν τα πράγ-

την οντολογική διάσταση, και στον λόγο περί του αντικειμένου, το μετά-επίπεδο, όπως το αποκαλεί, που είναι πράγμα τελείως διαφορετικό και, ταυτόχρονα, οργανικά συναρτώμενο. Ο Hering ήξερε να μελετά τα διαφορετικά αυτά επίπεδα, και στην αυτοτελή τους διάσταση και στις πολυσύνθετες διαπλοκές τους. Έτσι, μαζί με τα θετικά πορίσματα των ερευνών του, που προάγουν τη γνώση και την κατανόηση των πρωτογενών ιστορικών διεργασιών, προχώρησε και σε, σημαντικής εμβέλειας κριτικές αποτιμήσεις και ανασκευές, καίριων πλευρών μιας ψευδεπίγραφης ιστοριογραφίας και δήθεν ιστορικών αντιλήψεων που ανθούν στους καιρούς μας. Η κριτική του για τη βολονταριστική θεωρία της «νόθας (αστικής) επανάστασης» οι επισημάνσεις του για την εξίσου βολονταριστική, νεο-

ματα στις βολικές διαστάσεις, που θα επιτρέψουν τις ιδιοτελείς και ωφέλιμες ανακατασκευές.

Ο Gunnar Hering ήταν πολύ καλός ιστορικός, ώστε να συλλαμβάνει και να αντιδιαστέλλει τα δρώμενα της ιστορίας από τα παίγνια στα οποία οδηγεί η χρήση της ιστορίας. Και ήταν πολύ έντιμος άνθρωπος για να δεχτεί να υποτάξει την δεοντολογία της επιστήμης του, και την ηθική του επαγγέλματός του, σε σκοπιμότητες που θα εξυπηρετούσαν «σκοπούς αλλοτρίους». Όποιοι κι αν ήταν οι σκοποί αυτοί, κι όσο υψηλές, ευγενικές ή επιτακτικώς αναγκαίες, μπορούσε να θεωρηθούν οι σκοπιμότητες που έπρεπε να εξυπηρετηθούν μέσα από τις ανακατασκευαστικές χρήσεις της ιστορίας.

Και επειδή, ακριβώς, ήταν καλός ιστορικός, ήξερε να διακρίνει τα επίπεδα της ιστορικής πρόσληψης και της ιστορικής γνώσης: την ιστορία στην οντολογική της διάσταση, την πρόσληψη της ιστορίας από τους συγχρόνους και τους μεταγενεστέρους, και την ιδεολογική χρήση της ιστορίας από τα συλλογικά σώματα και τις ιστοριογραφικές σχολές. Στο τελευταίο μεγάλο έργο του για τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, ο Hering θα επιμείνει στη διάκριση την οποία οφείλει να κάνει κάθε ιστορικός που γνωρίζει τη διαφορά του επιστημονικού από τον μη επιστημονικό λόγο (θα έλεγα: κάθε ιστορικός που σέβεται το επάγγελμά του): την διάκριση (ανάμεσα στο αντικείμενο,

ορθόδοξη ανακατασκευή της νεοελληνικής ιστορίας· οι αναλύσεις του για την ξενοφοβία, ως οργανικού, μέσα στην αντιφατικότητα του, στοιχείου της νεοελληνικής ζωής, η οποία, στο επίπεδο των ιστορικών αντιλήψεων, μεταφράζεται με τον υπερτονισμό των εξωγενών παραγόντων και της ξένης επιβουλής και στις μονοδιάστατα αρνητικές επιπτώσεις που υποτίθεται ότι είχε κάθε επαφή του ελληνοισμού με τον άλλο κόσμο – και, στο επίπεδο της κοινωνικής βίωσης και πρακτικής, με την δυσπιστία προς το ξένο και το διάφορο.

Όλα αυτά αποτελούν ισάριθμες συμβολές, του G. Hering – που, βέβαια, δεν είναι οι μόνες – για μια πιο νηφάλια, δηλαδή: πιο τεκμηριωμένη θέαση της ιστορίας, και για την απεμπλοκή της ιστοριογραφίας μας από το πολυδαίδαλο πλέγμα της χρησιμοθηρίας και του αυθαίρετου λόγου.

Θα μπορούσε να θεωρήσει κανείς ότι τα ενδιαφέροντα και οι πολλαπλές ειδικεύσεις του Hering στην ιστορία των λαών της νοτιανατολικής Ευρώπης, τον οδηγούσαν, αναγκαστικά, προς τον συγκριτισμό και τις συγκριτικές έρευνες. Και πως η εντυπωσιακή του γλωσσομάθεια (:χειριζόταν με άνεση, ακούσαμε από τον Αντώνη Λιάκο, δεκατρείς γλώσσες)⁶ προσέδιδε άλλη ποιότητα στις μελέτες του, ενισχύοντας ροπές προς τις συγκριτικές έρευνες που έθρεψαν τον στοχασμό του. Ίσως έτσι

να έχουν τα πράγματα. Αλλά και χωρίς αυτές τις αφορμές ο Gunnar Hering, όπως και κάθε αξιόπιστος ιστορικός, δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει αποτελεσματικά στον χώρο της επιστήμης του χωρίς αυτή την παράμετρο: ο συγκριτισμός στάθηκε πάντα η μεγάλη πηγή κάθε ψύχραιμης ιστοριογραφικής προσέγγισης.

Η σκευή του συγκριτισμού επέτρεψε στον Hering, όχι μόνο να αποφύγει την υπερβολή και τη μονομέρεια που συχνά χαρακτηρίζουν τις ιστορικές μας σπουδές. Του επέτρεψε, κυρίως, να αναδειξεί τους ενιαίους μηχανισμούς των κοινωνικών λειτουργιών που οδήγησαν σε παραλληλίες, οι οποίες αποκλείουν τις μοναδικότητες. Μπόρεσε, έτσι, και μέσα από αυτή την ανάδειξη, είτε μιλούσε για τον θρησκευτικό 17ο αι-

Πατριαρχείου στα χρόνια του Κύριλλου Λούκαρη, ο Hering θα παρακολουθήσει, προσεκτικά, την εδραίωση των αντιλήψεων για τους *ετερόδοξους* και την *ετεροδοξία*. Και, εκεί, θα αναλύσει, με έξοχο τρόπο, τους μηχανισμούς που δημιούργησαν την ανάγκη, την οποία έχουν οι καταστημένες εξουσίες, να κατασκευάζουν ετερόφρονες και ετεροδόξους, ή να φορτίζουν τους ετερόφρονες με απαξίες που δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, αλλά οι οποίες, μέσα από τις διχοτομικές συσπειρώσεις που είναι ικανές να προκαλέσουν, επιτρέπουν να θωρακίζονται, αποτελεσματικότερα, οι παραδοσιακοί μηχανισμοί κοινωνικού ελέγχου και προληπτικής καταστολής. Μέσα στην ίδια οπτική, αλλά αυτή τη φορά για τον ειρσοστό αιώνα, θα μελετήσει την χρήση του όρου *εθνικόφρων*:

ώνα είτε για τον κοινωνικό 19ο, είτε μελετούσε το βουλγαρικό σχίσμα είτε τον Παναγιώτη Νικουσίο, μπόρεσε, έτσι, να απομυθοποιήσει και να αποδραματοποιήσει καταστάσεις που είχαν προσλάβει μυθολογικές διαστάσεις στις ελληνοκεντρικές ιστορικές κατασκευές – και στις ομόλογές τους των άλλων βαλκανικών χωρών.

Η δυσπιστία του απέναντι στις «μοναδικότητες» και στις «ιδιοτυπίες», όσες εφεύρισκαν, κατά βούληση, οι διάφορες εθνοκεντρικές ιστορικές ανακατασκευές, έβρισκε το πάριόσ της στην προσοχή με την οποία φρόντιζε να αναδειξεί την πολλαπλότητα και τις πολλαπλότητες που χαρακτηρίζουν τις κοινωνικές συσσωματώσεις. Ο αντιδογματικός χαρακτήρας της σκέψης του δεν του επέτρεπε να αποδεχθεί τις μονοκόμματα ερμηνείες για «ενιαία» κοινωνικά σώματα, για πειθαρχημένες κοινωνίες που λειτουργούν μονοσήμαντα και με ενιαίο παλμό. Η γνώση του της ιστορίας, και η ιστορία όπως την είχε ο ίδιος βιώσει στη χιτλερική Γερμανία των παιδικών του χρόνων, δεν του επέτρεπε, επίσης, να δεχτεί την αντίληψη ότι η ετερότητα, οργανικό στοιχείο της πολλαπλότητας, ταυτίζεται με την ξένη επιβουλή ή, στην ευνοϊκότερη, για τον κατηγορούμενο, περίπτωση, με την παθητική μίμηση ξένων προτύπων.

Μέσα από εξονυχιστικές έρευνες, που τις κατέστησαν αναγκαίες οι ενασχολήσεις του με τα ιστορικά του Οικουμενικού

την κατασκευή του όρου και την ιδεολογική φόρτισή του, αλλά και την αντίστροφη όψη του: το δίδυμο ξένος/ύποπτος, με τα παράγωγά τους⁷. Η εποχή είναι διαφορετική: οι μηχανισμοί δεν φαίνεται να διαφέρουν.

Από όλες αυτές τις προσεγγίσεις αναδεικνύεται μια συνολική αντίληψη για τη σημασία της ετερότητας⁸: ο άλλος και ο διάφορος υπάρχουν σε κάθε κοινωνία· ο άλλος και ο διαφορετικός αποτελούν οργανικά στοιχεία της κοινωνικής πολυφωνίας, και, τελικά, σε πολλές περιπτώσεις, ο άλλος και ο διαφορετικός, καταδικασμένοι από τις κοινωνικές αδράνειες, από τις αδράνειες των νοοτροπιών, αλλά και από τους κατασταλτικούς μηχανισμούς, να είναι οι απόβλητοι και οι παρίες, είναι, ταυτόχρονα, και οι φορείς των ανατροπών που προετοιμάζουν τους δρόμους του μέλλοντος.

Και ίσως, από τις διαπιστώσεις αυτές του ιστορικού, αλλά, οπωσδήποτε, όχι μόνο από αυτές, αναδεικνύεται, στον βίο και στο έργο του Gunnar Hering μια άλλη διάσταση, όπου ο ιστορικός διασταυρώνεται με τον πολίτη και η θεωρητική επεξεργασία μετατρέπεται σε στάση ζωής. Η αναγνώριση της ύπαρξης της ετερότητας και των ετεροτήτων σημαίνει, ταυτόχρονα, υποχρέωση στον σεβασμό της ετερότητας και αποδοχής της. Σημαίνει, επίσης, αγώνα για να αναγνωριστούν στον άλλο και στον διαφορετικό τα ίδια, ακριβώς, δι-

καιώματα που έχουν οι θεωρούμενοι ομαλοί και προσόμοιοι. Στις αποδοχές αυτές εδράζεται και η νηφάλια στάση που είχε ο Gunnar Heiring εμπρός στη νέα έκρηξη των βαλκανικών εθνικισμών, του ελληνικού συμπεριλαμβανομένου. Έβλεπε, και αυτός, ότι στο επίπεδο της πολιτισμικής συνείδησης και των πολιτισμικών συμπεριφορών, πίσω από τα πολύμορφα προσώπια των αλληλοαναιρούμενων εθνικισμών, κρύβονταν η ίδια μισαλλοδοξία και η ίδια άρνηση να αναγνωριστούν οι ετερότητες που συγκροτούν, ισότιμα, τον κόσμο· η ίδια βούληση να αθετηθούν οι στοιχειώδεις και θεμελιώδεις αρχές επάνω στις οποίες στηρίζονται τα δημοκρατικά πολιτεύματα και οι ευνομούμενες κοινωνίες. Οι εθνικιστικές εξάρσεις του καιρού μας δεν φαίνεται να τον

του, για μια στάση διαφορετική απέναντι στα λεγόμενα εθνικά προβλήματα¹⁰: μια στάση που στηριζόταν στις αρχές του σεβασμού της ετερότητας και της πολυφωνίας, του σεβασμού του δικαιώματος κάθε λαού να αυτοπροσδιορίζεται και του δικαιώματος κάθε πολίτη να αμφισβητεί και να αντιστέκεται.

Και στην περίπτωση αυτή δεν πρόκειται, από την πλευρά του Gunnar Heiring στάση επικαιρική, που την επέβαλαν οι ανάγκες της στιγμής. Πρόκειται για μια στάση που εκπορεύεται από το σύνολο της ζωής και του έργου του.

Στην τελευταία παράγραφο της μελέτης του για το Οικουμενικό Πατριαρχείο και την ευρωπαϊκή πολιτική στις αρχές του 17ου αιώνα, ο Heiring θα μιλήσει με συντομία, αλλά και πόση σαφήνεια, γι' αυτό που θεωρούσε πως είναι το τελικό νόημα

ξάφνιαζαν. Γνώριζε τους μηχανισμούς της εκδόλαψής τους, γνώριζε και τα όριά τους: τα φαινόμενα αυτά τα είχε μελετήσει σε βάθος. Δεν τον ξάφνιαζαν, λοιπόν: αλλά τον λυπούσαν και τον φόβιζαν. Τον λυπούσαν, στο μέτρο που διαπίστωνε ότι ένα τμήμα των ιστορικών επέστρεφε με άνεση και χωρίς αιδώ, στις πιο παρωχημένες μορφές της πατριωτικής/πατριωταράδικης ιστοριογραφίας, και ότι ένα μοτίβο που έμοιαζε να έχει ξεπερασθεί (:η ιστορία και οι ιστορικοί «εις την υπηρεσίαν των εθνικών συμφερόντων»), αναβίωνε, με μορφές που υπονόμειαν την όποια αξιοπιστία είχαν κατορθώσει να αποκτήσουν οι ιστορικές σπουδές στις τελευταίες δεκαετίες.

Και τον φόβιζαν γιατί γνώριζε, και από τις μελέτες του, και από τις βιωματικές του εμπειρίες, σε τι καταστροφές μπορούσε να οδηγήσουν, και οδήγησαν, οι μισαλλοδοξίες, οι εθνικοί και φυλετικοί φανατισμοί και οι διάφοροι «εθνονταίηδες» των Βαλκανίων (ο νεολογισμός οφείλεται, νομίζω, στον Νίκο Θεοτοκά⁹), όταν, επικουρούμενοι από τις συλλογικές ιδεοληψίες, τον θρησκευτικό φανατισμό και την βεβαιότητα, εκάστου για τη μοναδικότητα της δικής του, και μόνο, ιστορικής παράδοσης εμπλέκονταν σε εθνικιστικού τύπου αναμετρήσεις, με προβλέψιμες συνέπειες.

Όλοι αυτοί οι λόγοι τον οδήγησαν να στηρίξει, διακριτικά, καθότι μη Έλληνα υπήκοος, τις προσπάθειες Ελλήνων συναδέλφων

της δουλειάς του ιστορικού. Όταν γράφει αυτά που τώρα θα σας διαβάσω, έχει στο νου του την ελληνική ιστοριογραφία, αλλά το κείμενό του υπερβαίνει αυτόν τον ορίζοντα για να γίνει ομολογία πίστωσης και στάση ζωής: «Η επιστήμη της ιστορίας ανακτά το κύρος της», γράφει ο Heiring, όταν «αποβάλλει το ρόλο που έπαιξε συχνά, και με υπερβολική προθυμία, στην ελληνική κοινωνία, προσφέροντας ένα ιδεολογικό επίχρισμα σε κυρίαρχα συμφέροντα, και παρέχοντας επιχειρήματα για την υπεράσπισή τους προς το εσωτερικό και προς το εξωτερικό. Η επισήμανση των πιθανών εναλλακτικών διαδικασιών», συνεχίζει ο Heiring, «η αμφισβήτηση των πανσέπτων εθνικών παραδόσεων, η αμφισβήτηση της κατασκευασμένης εικόνας για την ιστορία σημαίνει, όπως κάθε αμφισβήτηση και κάθε ερωτηματικό να μάθουμε να ερευνούμε ποια είναι αυτά τα συμφέροντα. Αυτό είναι ένα πρώτο βήμα για την πρόσληψη της ελευθερίας, σε μια κοινωνία στην οποία σήμερα βασιλεύουν η έλλειψη ελευθερίας και η βαρβαρότητα».

Οι τελευταίες λέξεις του κειμένου αυτού υπάρχουν μόνο στην γερμανική έκδοση, του 1968¹¹. Είναι τα χρόνια της στρατιωτικής δικτατορίας, κι ο Heiring θέλει, με τις διατυπώσεις του για την «βαρβαρότητα» και την «έλλειψη ελευθερίας» που βασιλεύουν, να δείξει, και μέσα από τις σελίδες ενός αυστηρά επιστημονικού κειμένου, την απέχθειά του για

ένα καθεστώς το οποίο γνωρίζουμε ότι πολέμησε με όσα μέσα είχε στη διάθεσή του.

Στην ελληνική μετάφραση, που κυκλοφόρησε το 1992, ο Hering τροποποιεί ελαφρώς τις τελευταίες αράδες: αλλάζει τις λέξεις, αλλά το νόημα μένει, πάντα, το ίδιο, και αποκτά ευρύτερη εμβέλεια καθώς μιλά, τώρα πια, «για τη συμβολή της ιστοριογραφίας στη χειραφέτηση και στην ελευθερία του ανθρώπου»¹².

Χειραφέτηση του ανθρώπου, ελευθερία του ανθρώπου και του πολίτη: είναι τα ιδανικά στα οποία θήτευσε με συνέπεια, και χωρίς παρεκκλίσεις, ο Gunnar Hering. Γιατί ήταν ένας ιστορικός που δεν ξεχνούσε πως είναι πολίτης. Και, το δυσκολότερο, ίσως: ένας πολίτης, που δεν ξεχνούσε πως ήταν ιστορικός.

νου να μελετηθεί συγχορτικά η εικόνα του άλλου στις παραδόσεις και στη συλλογική συνείδηση των λαών της νοτιανατολικής Ευρώπης, μίλησε, αναλυτικά, στην ίδια εκδήλωση, η Μαρία Στασινοπούλου.

9. Νίκος Θεοδοζάς, «Παλαιο-πλάδαροι και Νεο-ρομαλαίοι», π. *Ο Πολίτης Δεκαπενθήμερος*, τχ. 2, 8 Απριλίου 1995, σ. 8.

10. Αναφέρομαι ιδιαίτερα στην στήριξη, από τον G. Hering, των κινήσεων που εκδηλώθηκαν με δημόσια συλλογικά ζείμενα για το λεγόμενο «μιαζεδονικό» πρόβλημα (χείμενο των «169» κλπ.).

11. *Ökumenische Patriarchat*, ό.π., σ. 340.

12. *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Ευρωπαϊκή Πολιτική*, ό.π., σ. 392.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Gunnar Hering, *Ökumenische Patriarchat und Europäische Politik 1620-1638*, Wiesbaden 1968. Υπάρχει και ελληνική μετάφραση, του Δημοσθένη Κούρτοβι: *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Ευρωπαϊκή Πολιτική 1620-1638*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1992.
2. Αντλώ την πληροφορία από το στοχαστικό άρθρο που αφιέρωσε στον Gunnar Hering η Μαρία Στασινοπούλου, «Gunnar Hering: ο στοχαστής και ο δάσκαλος», εφ. *Η Καθημερινή*, 4 Φεβρουαρίου 1995.
3. Gunnar Hering, *Die politischen Parteien Griechenlands 1821-1936*, δύο τόμοι, Μόναχο, R. Oldenburg Verlag, 1992. Ελληνική μετάφραση του έργου, από τον Θόδωρο Παρασκευόπουλο, πρόκειται να κυκλοφορήσει στη σειρά των εκδόσεων του ΜΙΕΤ.
4. π. *Τα Ιστορικά*, τ. ΙΑ', τχ. 21, Δεκέμβριος 1994, σ. 446.
5. Ένα τμήμα από τα «μικρά» μελετήματά του έχουν συγκεντρωθεί στον τόμο: Gunnar Hering, *Nostos. Gesammelte Schriften zur südosteuropäischen Geschichte*, Herausgegeben Maria A. Stassinopoulou, Φραγκφούρτη, Peter Lang, 1995.
6. Αντώνης Λιάκος, «Ο ιστορικός Gunnar Hering», εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 15 Ιανουαρίου 1995. Εκεί και η υπενθύμιση ότι, πρόσφατα, ο Hering είχε αποκληθεί από καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης «νέος Φαλμεράερ».
7. G. Hering, «Επικίνδυνοι σοσιαλιστάι». «εθνικόφρονα εργατικά στοιχεία» και ο «αφελής αγρότης». Ο νομάρχης της Λάρισης και το συνδικαλιστικό κίνημα του 1919», *Σημείωση για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1988, σ. 191-196.
8. Για τις πρωτοβουλίες που είχε αναπτύξει ο Gunnar Hering, προκειμέ-

Στερεότυπα και δημιουργία ταυτότητας

ΜΑΡΙΑ Α. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΡΟΘΕΣΗ μου είναι να παρουσιάσω ένα από τα πεδία έρευνας του Gunnar Hering που – αν και στο επίπεδο των δημοσιεύσεων δεν εμφανίζει μεγάλη συχνότητα – τον απασχολούσε ιδιαίτερα. Πρόκειται για την έρευνα των στερεοτύπων ως συστατικών στοιχείων στη διαμόρφωση της ταυτότητας, της διάκρισης του εγώ από τον άλλο καθώς και των μηχανισμών που συμβάλλουν στη δημιουργία, την αποδοχή και την ανθεκτικότητά τους.

Επέλεξα αυτό και όχι ένα από τα πολλά άλλα ερωτήματα που έθετε ο Gunnar Hering την ιστορία και την κοινωνία γενικότερα για τρεις λόγους. Πρώτ' απ' όλα ήταν ένα ζήτημα που τον προβληματίζε και πέρα από την επιστημονική δραστηριότητα. Έχοντας βιώσει με διάφορους τρόπους και σε διάφορους τόπους την ετερότητα είχε αναπτύξει εξαιρετική ευαισθησία απέναντι στα σχετικά ζητήματα. Καθώς δίδασκε ομάδες φοιτητών από δύο τουλάχιστον διαφορετικές χώρες εφιστούσε με κάθε ευκαιρία την προσοχή στις παγίδες της γλώσσας και της σκέψης, αν μπορούν αυτά τα δυο να διακριθούν, και προέτρεπε σε συνεχή έλεγχο και των πιο απλών ακόμη λεκτικών σχημάτων.

Δεν εκπλήσσει λοιπόν το γεγονός, για να περάσω στο δεύτερο λόγο, ότι υποστήριξε με ιδιαίτερο ενθουσιασμό τη συμμετοχή του τμήματός μας στη διεπιστημονική ομάδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Βιέννης που ετοιμάζει ένα ερευνητικό πρόγραμμα δεκάχρονης διάρκειας με το γενικό τίτλο: «Εθνικοί και περιφερειακοί μύθοι, στερεότυπα, ταυτότητες και εικόνες του άλλου στην πολιτική, την επιστήμη, τη θρησκεία και την τέχνη». Στόχος του προγράμματος είναι να πλησιάσουν ερευνητές από διάφορους χώρους το θέμα από πολλαπλές οπτικές γωνίες και πέρα απ' την ανταλλαγή και αύξηση της εμπειρικής γνώσης και τον προβληματισμό πάνω σε νέες θεωρητικές ή μεθοδολογικές προσεγγίσεις, να προχωρήσουν στην ανάπτυξη νέων οργανωτικών σχημάτων για τη διεπιστημονική συνεργασία. Στην προκαταρκτική φάση μετέχουν επιστήμονες από τους ιστορικούς της τέχνης μέχρι τους αμερικανιστές και από τους κλασικούς φιλόλογους μέχρι τους ιαπωνολόγους¹. Επιμένω εδώ στην ιδέα της συνεργασίας μεταξύ επιστημόνων από φαινομενικά απομακρυσμένα αντικείμενα

γιατί αποτελεί, πιστεύω, μια από τις βασικές κινητήριες δυνάμεις στο έργο του Gunnar Hering και μου δίνει την ευκαιρία να τονίσω τη συνεχή αναζήτηση συζητητών και συνεργατών και έξω από τα στενά όρια μιας κακώς εννοούμενης ειδίκευσης, την αντιμετώπιση απ' τη μεριά του της επιστημονικής εργασίας ως αδιάκοπης μαθητείας. Η σύνταξη του πρώτου σχεδίου για τη συμμετοχή του Νεοελληνικού Τμήματος του Ινστιτούτου Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών ήταν η τελευταία ευκαιρία που είχα να συνεργαστώ μαζί του σε ζητήματα επιστημονικού στοχασμού και με τούτο, έχω ήδη αναφέρει και τον τρίτο λόγο που με ώθησε στην επιλογή του θέματος.

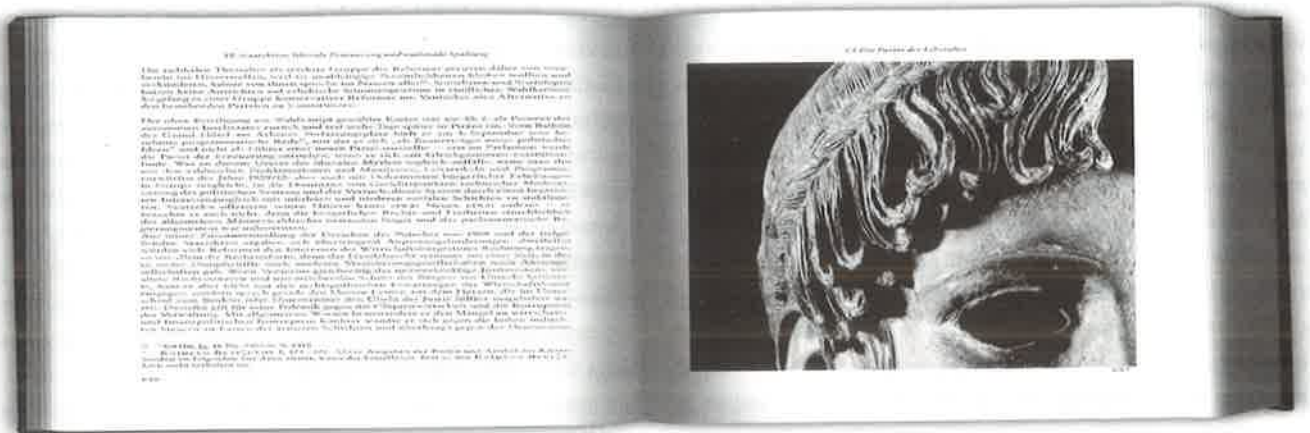
Θα παρουσιάσω στη συνέχεια συνοπτικά τη δημοσιευμένη δουλειά του γύρω από σχετικά ερωτήματα, και θα θίξω τη διδακτική και ερευνητική του δραστηριότητα που εντασσόταν σ' αυτή την προβληματική.

Το 1980 δημοσιεύτηκε η μελέτη «Οι Βούλγαροι στα κείμενα Ελλήνων διανοουμένων του πρώτου μισού του 19ου αιώνα»², στόχος της οποίας είναι, με αφετηρία τις μελέτες του Nikolaj Todorov και της Nadia Danova, να προχωρήσει χρονικά και κυρίως να επισημάνει την τομή που εμφανίζουν οι πηγές μετά τα μέσα του αιώνα. Μέσα από την ανάλυση πολιτικών, ιστορικών και αυτοβιογραφικών κειμένων διαπιστώνεται ότι η βουλγαροφοβία αποκτά διαστάσεις συστηματικής ιδεολογίας παράλληλα με τις προσπάθειες πολιτικής, εκκλησιαστικής και γενικότερα πολιτιστικής αυτονόμησης των Βουλγάρων γύρω στα 1860. Τότε αρχίζουν να απαντούν σε κείμενα τα στερεότυπα του «βουλγαρικού κτήνους» και της «βαρβαρότητάς» του. Σταδιακά μέσα σε λίγες δεκαετίες παρακωνίζονται, παρά τις μεμονωμένες αντιστάσεις, ο κυρίαρχος λόγος του πρώτου μισού του αιώνα που τόνιζε την αδελφοσύνη και οριζόταν από το διαφοριστικό ρόλο που εκαλείτο να παίξει η ελληνική λογισσύνη. Σχεδόν δέκα χρόνια αργότερα το 1989 δημοσιεύεται η μελέτη «Η Τουρκοκρατία στην αυτοσυνειδησία των λαών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης»³. Στόχος της όπως δηλώνεται στην εισαγωγή είναι να παρουσιαστούν στερεότυπα διανοητικά σχήματα, δηλαδή αδιάκοπα επανερχόμενες και σχεδόν απρόσβλητες από την κριτική υποθέσεις και αξιολογικές κρίσεις, όπως αυτές εμφανίζονται στον επιστημονικό λόγο, σε εκλαϊκευτικά δη-

μουσείματα, στην πολιτική ρητορεία και προπαγάνδα καθώς και στη λαϊκή παράδοση. Η συμμετοχή της λογοτεχνίας στη διαμόρφωση της ιστορικής εικόνας είχε απασχολήσει τον Gunnar Hering στα πλαίσια σεμιναρίων και συχνά αναφερόταν σε σχέδια μιας συγκριτικής έρευνας των βαλκανικών λογοτεχνιών απ' αυτή τη σκοπιά. Στη συγκεκριμένη μελέτη δηλώνει απλώς τη σημασία της πλευράς αυτής και τις δυνατότητες διερεύνησής της και αναφέρεται ενδεικτικά στον Gundulic (Osman), τον Andric και τον Καζαντζάκη.

Στο άρθρο εξετάζονται οι τρόποι με τους οποίους φορτίστηκε αρνητικά το κοινό οθωμανικό παρελθόν των χριστιανικών λαών της Βαλκανικής ώστε να νομιμοποιηθούν τα ιδεολογικά στηρίγματα των νέων εθνικών κρατών του 19ου αιώνα και η

κανείς να υποτιμά τον κίνδυνο να αναχαιτιστεί ή ακόμη και να διακοπεί και στο χώρο της επιστήμης ο ορθολογικός λόγος υπό την πίεση αρχών και κομμάτων, εξαιτίας αντιπαραθέσεων και ευκαιριακών υπολογισμών στην εσωτερική ή εξωτερική πολιτική, λόγω ακόμη συναισθηματικών εκρήξεων και αλλαγών κλίματος. Πολλοί – και όχι μόνον ισχυροί – θεωρούν υποχρέωση προς το έθνος το να καταδίδουν όσους «αμαυρώνουν τη φωλιά». Δεν επιτρέπεται επίσης να παραβλέπουμε, πόσο ανθεκτικοί είναι οι ιστορικοί μύθοι και θρύλοι, οι εσφαλμένες αντιλήψεις και τα στερεότυπα έναντι των επιστημονικών αντιρρήσεων και όλων των προσπαθειών προβληματισμού. Τα αίτια βρίσκονται εκτός των ενδιαφερόντων της επιστημονικής γνώσης στον αποπροσανατολισμό ανασφαλών στρωμάτων και

περιορισμένη διάδοση των κοινών αυτών στερεοτύπων στις περιοχές όπου υπήρχε υψηλό ποσοστό μουσουλμάνων που διαφοροποιούνταν εθνικά από τους Τούρκους, όπως στην Αλβανία και τη Βοσνία. Αναλύεται συγκριτικά ο λόγος των φορέων των πολιτικών συστημάτων, ο ιστοριογραφικός και ο δημοσιογραφικός λόγος και τέλος, η λαϊκή παράδοση με το σκεπτικό ότι αγγίζει ευρύτερα στρώματα ξεπερνώντας το εμπόδιο του αναλφαβητισμού.

Δεν θα ήθελα να επιμείνω σε μια αναλυτική παρουσίαση του άρθρου, παραθέτω όμως κάποια αποσπάσματα από τα σχεδόν προφητικά συμπεράσματα.

Το δεύτερο μέρος, που περιλαμβάνει τη μελέτη του ιστορικού λόγου, ολοκληρώνεται με κάποιες συνολικές αισιόδοξες αναφορές στην ιστοριογραφία και την ιστορική γνώση σε διάφορες βαλκανικές χώρες. Διαπιστώνεται σημαντική αποδέσμευση από το βαρύ ιδεολογικό φορτίο περασμένων εποχών στο επίπεδο των θεοιών και του παραγόμενου επιστημονικού έργου.

“Εντούτοις”, συνεχίζει ο Gunnar Hering μετά από την παρουσίαση των προόδων της ιστορικής έρευνας, «είμαι σκεπτικός ως προς τις επιπτώσεις των προσπαθειών των διανοουμένων και των νεότερων ερευνητικών πορισμάτων στην ιστορική αυτοσυνειδησία ευρύτερων στρωμάτων. Κατ’ αρχήν δεν πρέπει

των από την εκθρόνισή τους απειλούμενων ελίτ στις εμπειρίες αποξένωσης και έντονης απογοήτευσης και στη συσσωρευμένη επιθετικότητα ευρέων στρωμάτων σ’ ένα περιβάλλον που αλλάζει ταχύτητα με αυξανόμενους μηχανισμούς ελέγχου, χωρίς όμως το στηρίγμα αποδεκτών κανόνων και χωρίς μεταφυσική παρηγοριά: στο γεγονός ότι τέτοια ιδεολογήματα προσφέρονται για σκοπούς πολιτικής προπαγάνδας και για την κινητοποίηση μιας ευρέως αποδεκτής από τον πληθυσμό στήριξης κυβερνήσεων και κομμάτων. Ακριβώς όταν δεν το περιμένει κανείς, υπάρχουν επαρκή κίνητρα, που ωθούν τους ανθρώπους να αναζητήσουν τη φυγή από μια δυσνόητη πραγματικότητα σε απλουστευτικά ερμηνευτικά μοντέλα, πρότυπα, σε μύθους και ανορθολογικές ιστορικές ερμηνείες, για να διευκολυνθούν στον προσανατολισμό τους»¹.

Στο τέλος της μελέτης του ο συγγραφέας επανέρχεται στη σημασία που έχει η αναγνώριση του υποκειμενικού χαρακτήρα των εντυπώσεων και εμπειριών των συγχρόνων ενός ιστορικού γεγονότος όπως αυτές αποτυπώνονται στις αφηγηματικές πηγές, οι οποίες όπως υπενθυμίζει καταθέτουν την τοποθέτηση αυτών των ανθρώπων έναντι του παρελθόντος και δεν πρέπει να συγχέονται με το παρελθόν καθαυτό. «Το γεγονός ότι τέτοιες στάσεις αποδεικνύονται ιδιαίτερα ανθεκτικές έναντι της κριτικής και υποστηρίζονται αδρά από φορείς εξουσίας και

ομάδες συμφερόντων, το ότι από εικόνες της ιστορίας μπορεί να ξεπηδήσει ενθουσιασμός και μίσος, δεν κάνει τις εικόνες αυτές σεβαστές παρά ύποπτες. Η διαφώτιση της ιστορίας πρέπει λοιπόν, να περιλαμβάνει και τη διαφώτιση των διαθέσεων και των αντιλήψεων αυτών που στρέφονται προς την ιστορία»⁵. Η μελέτη κλείνει με ένα παράθεμα του Γερμανού ιστορικού Hans-Ulrich Wehler από ένα δοκίμιό του στα πλαίσια της αντιπαράθεσης των Γερμανών ιστορικών σχετικά με το ναζιστικό παρελθόν. Όπως έγραφε τότε ο Gunnar Hering εκφράζει αυτό που επεδίωκε και ο ίδιος να μεταδώσει στους μαθητές του και τους αναγνώστες του: «Η ωριμότητα, η προβληματισμένη ταυτότητα του πολίτη [...] θα κριθεί και στο μέλλον από το με πόση αυτοκριτική, πόσο απελευθερωμένος από την υπεροψία και την επιθυμία της απώθησης είναι έτοιμος να αντιμετωπίσει το βάρος του παρελθόντος μας. Εκεί θα φανεί η εσωτερική του ελευθερία και αυτοκυριαρχία. Αντίθετα θα απορρίψει την παραμόρφωση ταυτότητας των ψευδοπροφητών χωρίς πρόβλημα. Το σημερινό δελεαστικό κάλεσμά τους θα ανήκει αύριο στα άχρηστα παλιόχαρτα της ιστορίας, αν κανείς δεν υποκύψει σ' αυτό»⁶.

Στην ίδια αυτή μελέτη διαπίστωνε ότι η έρευνα των στερεοτύπων, των ιστορικών σχημάτων, της εικόνας του ξένου και του εχθρικού στις κοινωνίες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης βρίσκεται ακόμη στα πρώτα της βήματα και απέδιδε μεγάλη σημασία στην ανάπτυξή της. Έτσι προχώρησε κατ' αρχήν στη δημιουργία ενός προγράμματος σε συνεργασία με το τμήμα της Ρομανικής Φιλολογίας με τίτλο «Η εμπειρία του ξένου», στα πλαίσια του οποίου σύντομα θα ολοκληρωθεί μεταξύ άλλων και μελέτη με θέμα τα στερεότυπα για τους χριστιανικούς πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε γαλλικά ταξιδιωτικά κείμενα του 18ου αιώνα.

Τον απασχολούσε εξάλλου και η διαρκής συζήτηση περί του αν ανήκει η Ελλάδα στην Ανατολή ή τη Δύση, η ευκολία μετάθεσης των επιχειρημάτων από τη μια στην άλλη πλευρά και ο ρόλος της στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας. Στα πλαίσια αυτών των ανησυχιών πρότεινε ως κύριο πυρήνα του ερευνητικού προγράμματος, το οποίο ανέφερε στην αρχή, την αναζήτηση των επιχειρημάτων γύρω από την ελληνικότητα από τα τέλη του 18ου αιώνα μέχρι το μεσοπόλεμο και μάλιστα, μέσα από μια σημασιολογική ανάλυση των πηγών με βάση τα εννοιολογικά πεδία Ανατολή-Δύση, Ευρώπη-Ασία, πολιτισμός-βαρβαρότητα αλλά και Ελλάδα-Ευρώπη, Ελλάδα-Βαλκάνια ή και άλλα όπως εργατικότητα-νωθρότητα, υποταγή-αντίσταση, πρόοδος-παράδοση κ.λπ.

Το πιο σημαντικό όφελος ωστόσο από τη συμμετοχή του Νεοελληνικού Τμήματος σ' αυτό το πρόγραμμα εντόπιζε ο Gunnar Hering στην ένταξη του θεωρητικού και μεθοδολογικού προβληματισμού σχετικά με την έννοια της ελληνικότητας μέσα σε ένα ευρύτατο πλαίσιο προβληματισμών και ερευνών που αντιμετωπίζουν ποικίλες στρατηγικές αυτοσυνειδησίας και διαφοροποίησης του ατόμου και της ομάδας. Ενδεικτικά μόνο ανα-

φέρω τρία από τα προγράμματα των γλωσσολόγων που εξετάζουν το πρώτο, τη δημιουργία ατομικής ταυτότητας και την ένταξη στην ομάδα μέσα από την εκμάθηση της μητρικής γλώσσας, το δεύτερο, τους μηχανισμούς εξάπλωσης και περιορισμού των μητρικών γλωσσών των ρομανοφώνων μειονοτήτων της αψβουργικής μοναρχίας και το τρίτο, τη διαμόρφωση ενός ξενόφοβου λόγου στα μέσα μαζικής ενημέρωσης της Αυστρίας για τους γείτονές της όπως αυτός διαμορφώνεται μετά το 1989 και τη σημασία του για τη δημιουργία ενός νέου ορισμού του τι είναι αυστριακό ή για να το προσαρμόσουμε σε μια πιο κοντινή μας διατύπωση της αυστριακότητας. Συμμετείχαμε στην προκαταρκτική φάση του προγράμματος με την πεποίθηση ότι η συνύπαρξή μας με τόσους άλλους από ποικίλους χώρους θα μας βοηθούσε να ξεφύγουμε από ερμηνείες που βασίζονται σε μια δήθεν μοναδικότητα των φαινομένων και από κυκλικά εξηγητικά σχήματα που δεν προωθούν τη γνώση. Κλείνοντας τη σύντομη αυτή παρουσίαση, θα ήθελα να υπογραμμίσω ότι αυτό που κυρίως διαφοροποιούσε τους προβληματισμούς του Gunnar Hering από κάποιους επιφανειακά παρόμοιους και μάλλον συγκυριακούς ήταν το πάθος του για την τεκμηρίωση, το ενδιαφέρον του για την αντίρρηση, η επιμονή του στην ανάλυση και η αποφυγή της γενικολογίας και της μεγαλοστομίας στη σύνθεση. Θέλω να ελπίζω ότι θα μπορέσουμε να προχωρήσουμε πάνω σ' αυτές τις αρχές το πρόγραμμα που είχε σχεδιάσει, τιμώντας έτσι τη μνήμη του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στην τελική φάση προετοιμασίας το πρόγραμμα αποτελείται από 19 υποπρογράμματα, χωρισμένα ανάλογα με τη θεματική τους σε 5 ομάδες: 1. Γλώσσα και ταυτότητα, 2. Μύθοι, ετεροστερεότυπα και ταυτότητες στην αρχαιότητα και η πρόσληψη και ένταξή τους σε νεότερους μύθους, 3. Γένεση των εθνών από τον πρώιμο μεσαίωνα μέχρι τα νεότερα χρόνια, 4. Δημιουργία ταυτότητας μέσα απ' την διαφοροποίηση: οι πολιτισμικές συγκρούσεις, 5. Η υπερατλαντική σύνδεση. Δυστυχώς, η διαδικασία έγκρισης του προκαταρκτικού σχεδίου καθυστερεί για οικονομικούς λόγους ενόητους στην περίπτωση ενός μακροχρόνιου και πολυπρόσωπου προγράμματος.

2. Gunnar Hering, «Die Bulgaren in den Schriften griechischer Intellektueller in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts», *Münchener Zeitschrift für Balkankunde* 3 (1980) 47-66.

3. Gunnar Hering, «Die Osmanenzeit im Selbstverständnis der Völker Südosteuropas. Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen», (επιμ.) Hans Georg Majer, [*Südosteuropa-Jahrbuch* 19] Μόναχο 1989, 355-380.

4. Hering, «Die Osmanenzeit...» 369.

5. Hering, «Die Osmanenzeit...» 374.

6. Hering, «Die Osmanenzeit...» 374. Το παράθεμα προέρχεται από το κείμενο του Hans-Ulrich Wehler, *Entsorgung der deutschen Vergangenheit? Ein polemischer Essay zum «Historikerstreit»*. Μόναχο 1988, 173 κ.ε.

Σύντομο σχεδιάσμα της συγγραφής μίας ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου από την Άλωση ως τις αρχές του 20ού αιώνα με αφορμή τη μελέτη του Gunnar Hering, Οικουμενικό Πατριαρχείο και Ευρωπαϊκή Πολιτική 1620-1638

ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣ ΚΟΝΟΡΤΑΣ

ΑΝΑΜΕΣΑ στους θεσμούς που αφορούν άμεσα στην ιστορία του νεότερου ελληνισμού κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, περίοπτη θέση κατέχει το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Τουλάχιστον κατά τα πρώτα εκατόν πενήντα χρόνια που ακολούθησαν την Άλωση, η «Μεγάλη Εκκλησία» συνιστούσε το μόνο θεσμό του βυζαντινού παρελθόντος που πέρασε σχεδόν αλώβητος στην οθωμανική τάξη πραγμάτων· ο εκκλησιαστικός μηχανισμός έγινε κατά την πρώτη αυτή περίοδο ο μόνος φορέας πολιτισμικών στοιχείων που ήταν απαραίτητα για τη συνοχή της μεταβυζαντινής – και σε μεγάλο βαθμό της ορθόδοξης – κοινωνίας, ώστε εύστοχα να γίνει λόγος για ένα «Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο»¹. Και αργότερα όμως, όταν μέσα στην οθωμανική κοινωνία αναπτύχθηκαν ανταγωνιστικοί της Εκκλησίας παράγοντες, όσον αφορά στην ηγεσία της ορθόδοξης κοινότητας, ήταν απαραίτητο να ελέγξουν το Πατριαρχείο για να νομιμοποιηθούν ως ηγέτες στη συλλογική συνείδηση του ορθόδοξου κόσμου. Ο θεσμικός ρόλος του Πατριαρχείου για μεγάλο μέρος – και από το 1766/7 για το σύνολο – των ορθόδοξων της Αυτοκρατορίας ήταν αναμφισβήτητος. Μόλις κατά το 19ο αιώνα, ύστερα από τις σαρωτικές οικονομικές, κοινωνικές και θεσμικές μεταβολές στο οθωμανικό κράτος και στα Βαλκάνια που ανέδειξαν μια τελείως διαφορετική κοινωνία, το Πατριαρχείο θα αναγκαστεί να μοιραστεί και εδαφικά το ποίμνιό του με τις νέες «εθνικές» Εκκλησίες (ελληνική, σερβική, βουλγαρική κ.λπ.), αλλά και καθ' ύλην με το λαϊκό στοιχείο στην ίδια την Κωνσταντινούπολη μέσω των «Εθνικών Κανονισμών», ενός τρόπου τινά «Συντάγματος» της ελληνορθόδοξης κοινότητας που τέθηκε σε ισχύ στα 1862². Το Οικου-

μενικό Πατριαρχείο διαδραμάτισε κατά συνέπεια για αιώνες σημαντικότατο ρόλο στην κοινωνική συνοχή του μεταβυζαντινού ορθόδοξου κόσμου, αποτέλεσε για πολλά χρόνια τον κύριο ιδεολογικό ταγό των «Ρωμαίων» της Αυτοκρατορίας – αλλά και ορθόδοξων έξω από τα όριά της – και συνιστούσε ένα σημαντικό πολιτικό και οικονομικό οργανισμό.

Η οθωμανική εξουσία με τη σειρά της, αντιλαμβανόμενη την καίρια αυτή θέση του Πατριαρχείου, αφενός μεν το ανασυνέστησε θεσμικά «εκ του μη όντος»³, αφετέρου δε επεδίωξε να το χρησιμοποιήσει πολιτικά. Αλλά και άλλοι πολιτικοί παράγοντες που θέλησαν κατά καιρούς – και το 17ο αιώνα σταθερά και δυναμικά – να επηρεάσουν τα πράγματα στην «καθ' ημάς Ανατολή» έπρεπε, για να επιδράσουν στους πολυάριθμους ορθόδοξους υπηκόους των σουλτάνων, να ελέγξουν το Πατριαρχείο. Αναφέρομαι φυσικά στα ευρωπαϊκά χριστιανικά κράτη. Αν σταθεί κανείς στην τελευταία αυτή περίπτωση, αντιλαμβάνεται ότι το Πατριαρχείο αναγορεύθηκε βαθμιαία, όχι μόνο σε κοσμικό σημείο της συγκρότησης της οθωμανοκρατούμενης ορθόδοξης κοινωνίας, όχι μόνο σε απαραίτητο «συνομιλητή» της οθωμανικής ηγεσίας για «εσωτερικά» ζητήματα, αλλά και σε παράγοντα της διεθνούς πολιτικής.

Αυτή την τελευταία πτυχή των δραστηριοτήτων του Πατριαρχείου επιχειρεί να φωτίσει το βιβλίο του Gunnar Hering με τον τίτλο *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Ευρωπαϊκή Πολιτική 1620-1638* που εκδόθηκε σε ελληνική μετάφραση του Δημοσθένη Κούρτοβικ από το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης το 1992*.

Δεν θα επιμείνω, στην παρούσα εργασία, ούτε στην προσωπικότητα και στο υψηλό ήθος ούτε στην αναμφισβήτητη επιστημονική αριότητα του G. Hering που άφησε ανεκτίμητο έργο όσον αφορά στην ιστορία του νεότερου ελληνισμού ανοίγοντας νέους ορίζοντες σε πολλά ζητήματα. Θα αναφερθώ στο σημείο αυτό μόνον στην οπτική γωνία από την οποία θεώρησε και ανέλυσε το ζήτημα του Πατριαρχείου στη συγκεκριμένη μελέτη του: μακριά από κάθε «εθνικιστικού» τύπου αξιολόγηση ο Hering «είδε» το Πατριαρχείο ως θεσμό οικουμενικό και πανορθόδοξο ενταγμένο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

* Το βιβλίο εκδόθηκε για πρώτη φορά στα γερμανικά το 1968 με τον τίτλο *Ökumenisches Patriarchat und Europäische Politik 1620-1638* στο Wiesbaden από τον εκδ. οίκο Franz Steiner. Όπως αναφέρει ο συγγραφέας στον πρόλογο της ελληνικής έκδοσης (σελ. 9-11)** επέφερε σ' αυτήν κάποιες αλλαγές, οι σημαντικότερες από τις οποίες αφορούσαν τόσο πορίσματα της μετά το 1968 βιβλιογραφίας όσο και στην αναδίφηση πρόσθετων πρωτογενών πηγών.

** Οι παραπομπές σε σελίδες μέσα σε παρένθεση εντός κειμένου παραπέμπουν στην ελληνική έκδοση της συγκεκριμένης μελέτης του Hering

Ήταν λοιπόν φυσικό μετά από τη μελέτη αυτή να διευρύνει το έργο του με προβληματισμούς σχετικά με τη γένεση και ανάπτυξη της εθνικιστικής ιδεολογίας στα Βαλκάνια, η οποία ανταγωνίστηκε και τελικά συνέτριψε τις μέχρι τότε κυρίαρχες οικουμενικές αντιλήψεις¹.

Η μελέτη αναλύει κατά την κρίσιμη περίοδο των ετών 1620-1638 τις επιδιώξεις και τις πρακτικές συγκρούσεων και συμμαχιών ανάμεσα στο Πατριαρχείο – όπου κυριαρχεί η προσωπικότητα του Κύριλλου Λούκαρι – και τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, με αφορμή το πολωνικό ζήτημα. Πραγματεύεται και αναλύει το θέμα θεωρώντας το Πατριαρχείο και τον πατριάρχη ως πολιτικούς παράγοντες, εξετάζοντας φυσικά και τις συνέπειες μιας απροκάλυπτης από την εποχή του Λούκαρι ένταξης της «Μεγάλης Εκκλησίας» ως ενεργού υποκειμένου της διεθνούς πολιτικής.

Η διάταξη της ύλης στις 477 σελίδες της μελέτης έχει ως εξής: ο συγγραφέας σε μια απαραίτητα μακροσκελή εισαγωγή (σελ. 17-47) θέτει τον αναγνώστη στην εποχή (πρώτο μισό του 17ου αιώνα), στα προβλήματα των σχέσεων που θεωρεί αλληλένδετες (Πόλης - Πατριαρχείου, Πατριαρχείου - ορθόδοξου ποιμνίου και Πατριαρχείου - ευρωπαϊκών κρατών) καθώς και στην προσωπικότητα του Κύριλλου Λούκαρι. Στη συνέχεια, αναλύονται οι πρώτες προσπάθειες επιθετικής πολιτικής του Λούκαρι εναντίον του καθολικού «μετώπου» σε διεθνές επίπεδο με αφορμή το πολωνικό ζήτημα, καθώς και οι σχετικές αντιδράσεις των «καθολικών δυνάμεων» (σελ. 49-119). Ακολουθεί διεξοδική ανάλυση της τακτικής και των συμφερόντων των ευρωπαϊκών κρατών (όπως π.χ. των Αψβούργων, της Γαλλίας, της Βενετίας, της Αγγλίας, της Ολλανδίας κ.λπ.) έναντι του Πατριαρχείου και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (σελ. 121-177). Έπεται η εξέταση της αντίδρασης του Πατριαρχείου, όπως θέλησε να την υλοποιήσει ο Λούκαρις, καταβάλλοντας προσπάθειες εκσυγχρονισμού του λόγου και των μεθόδων πάλης από την πλευρά της Εκκλησίας – που αγγίζουν ακόμη και το ορθόδοξο δόγμα – και αναζητώντας συμμαχίες σε ευρωπαϊκές δυνάμεις, όπως τη Βενετία, την Αγγλία, την Ολλανδία, τη Ρωσία (σελ. 179-246). Ακολουθεί ανάλυση της μεγάλης επίθεσης κατά του «καθολικού» επεκτατισμού, όπως την οραματίστηκε ο Λούκαρις (συμμαχία Ρώσων και Οθωμανών εναντίον της Πολωνίας) και κριτική της χρεωκοπίας του σχεδίου αυτού (σελ. 247-293). Τέλος, ο συγγραφέας αναφέρεται διεξοδικά στην κορύφωση των ανταγωνισμών του Λούκαρι με τους αντιπάλους του στο εσωτερικό της Εκκλησίας αλλά και έξω απ' αυτήν, που καταλήγουν στην θανάτωση του πατριάρχη στα 1638 (σελ. 295-374). Τα συμπεράσματα υπό τον τίτλο «Γενική Εικόνα» συνιστούν μεστή ανάλυση των παραμέτρων του ζητήματος αποδεικνύοντας πειστικά τις μακροπρόθεσμες επιδράσεις – ακόμη και ως το 19ο αιώνα – των ανταγωνισμών που εκδηλώθηκαν στο πρώτο μισό του 17ου αιώνα (σελ. 375-392). Το έργο πλαισιώνεται από πλουσιότατη βιβλιογραφία, όπου παρατίθενται ανέκδοτες και εκδεδομένες πηγές, μελέτες και άρ-

θρα (σελ. 393-447) και ευρετήριο (σελ. 449-477).

Κρίθηκε σκόπιμο στην παρούσα εργασία να μη γίνει διεξοδική ανάλυση των αυστηρά διπλωματικών πτυχών του ζητήματος, τις οποίες άλλωστε ο συγγραφέας πραγματεύεται κατά τρόπο διεξοδικό και αυστηρά επιστημονικό, χρησιμοποιώντας το ποικίλης προέλευσης υλικό του. Θα ήταν ουσιωδέστερο να επισημανθούν κατ' αρχήν τρία σημεία που αφορούν στις πηγές και στην ιστοριογραφία που πρέπει ο ιστορικός του Πατριαρχείου να έχει υπόψη του και στην οπτική γωνία από την οποία οφείλει ο ερευνητής να θεωρήσει το θεσμό. Τα τρία παραπάνω στοιχεία, σε αντιπαράθεση με τις πηγές, τη βιβλιογραφία και τις θεωρήσεις του G. Hering στη μελέτη του θα βοηθήσουν να φανούν οι προοπτικές που η τελευταία άνοιξε στην νεοελληνική ιστορία.

α. *Οι πηγές.* Αναφέρθηκε παραπάνω ότι το Πατριαρχείο αποτελούσε κυρίαρχο παράγοντα του ορθόδοξου κόσμου, κείμενο θεσμού του οθωμανικού κράτους αλλά και σημαντικό παράγοντα της διεθνούς πολιτικής. Είναι κατά συνέπεια αναπόφευκτο, οι πηγές που θα εμπνεύσουν μία συνολική ιστορία του Πατριαρχείου να προέρχονται από τελείως διαφορετικές χώρες, να έχουν συνταχθεί σε πολλές γλώσσες, να παρουσιάζουν διαφορετικό βαθμό δυσκολίας, όσον αφορά στη διοικητικού χαρακτήρα πρόσβαση σ' αυτές και να βρίσκονται διεσπαρμένες γεωγραφικά σε ένα τεράστιο χώρο που εκτείνεται τουλάχιστον από τη Μαδρίτη ως τη Δαμασκό και τη Γεωργία και από τη Μόσχα και τη Στοκχόλμη ως την Κρήτη και το Κάιρο.

Πράγματι, πρόκειται για πηγές συντεταγμένες κατ' αρχήν σε ελληνική και οθωμανική γλώσσα, σε σλαβικές γλώσσες (πολλά έγγραφα των αρχιεπισκοπών Αχρίδας και Ιπεκίου, αρχιεπακό σύνολα στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, στη Ρωσία, στην Πολωνία κ.λπ.), στα αραβικά (αρκετά έγγραφα των Πατριαρχείων Αντιοχείας και Ιεροσολύμων, αλλά και πολλά κείμενα που συνέτασσε το ισλαμικό κατεστημένο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας), στα γεωργιανά, στα αρμενικά (περιηγητικά και εκκλησιαστικά κείμενα, χρονικά), αλλά και σε όλες σχεδόν τις «δυτικοευρωπαϊκές» γλώσσες, λατινογενείς και τευτονικές (αρχεία των διαφόρων «δυτικών» χωρών, περιηγητικά κείμενα κ.λπ.)⁵.

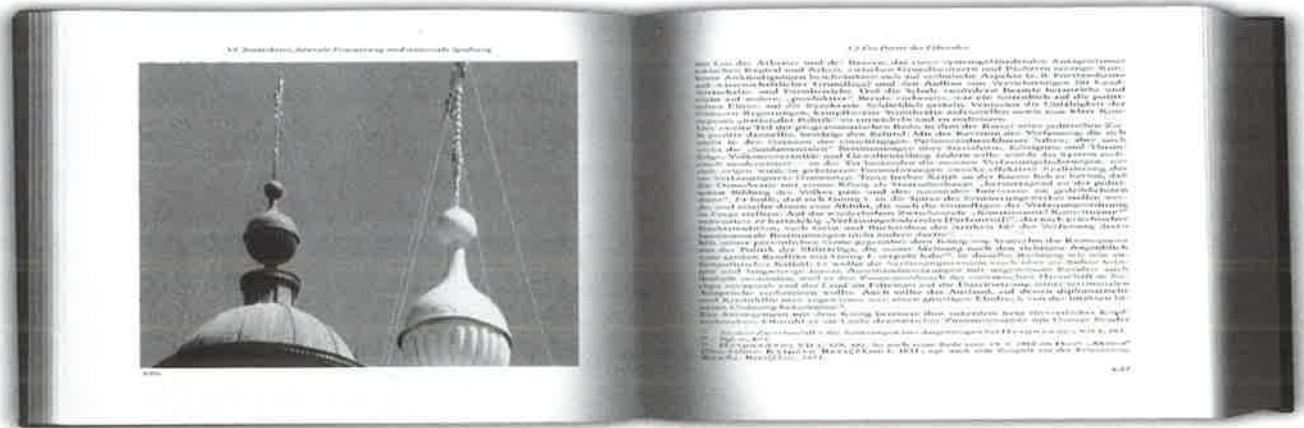
Το έργο του G. Hering καταδεικνύει τις δυσκολίες που επέστησαν παραπάνω όσον αφορά στις πηγές για το τμήμα εκείνο της ιστορίας του Πατριαρχείου που σχετίζεται με την ένταξη του στην ευρωπαϊκή πολιτική κοινότητα από το 1620 ως το 1638. Η κατανόηση της ευρύτητας του θέματος και η γνωστή επιστημονική ευσυνειδησία του συγγραφέα τον ώθησαν να αναδιψήσει πηγές συντεταγμένες σε ελληνική, λατινική, γαλλική, ιταλική, γερμανική, αγγλική, ολλανδική, σουηδική, πολωνική και ρωσική γλώσσα – από τις οποίες πάρα πολλές ανέκδοτες και ανεκμετάλλευτες – στην Ελλάδα, Τουρκία, Ελβετία, Ιταλία, Αυστρία, Ολλανδία, Μ. Βρετανία, Γερμανία,

Γαλλία, Σουηδία. Η επιτυχής προσπάθεια του G. Hering να ελέγξει και να τιθασεύσει τις πολυάριθμες και ποικίλες πηγές του υπαγορεύθηκε εν πολλοίς από τον οικουμενικό χαρακτήρα του Πατριαρχείου και γενικότερα του ελληνισμού από το 15ο ως το 19ο αιώνα.

β. *Η ιστοριογραφία.* Για τον ίδιο λόγο, ανάλογης φύσεως προβλήματα για μια σφαιρική ιστορική θεώρηση του Πατριαρχείου κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας παρουσιάζει η βιβλιογραφία. Ο ερευνητής της ιστορίας του Πατριαρχείου είναι αναγκασμένος να ανατρέξει σε μελέτες, η πρόσβαση στις οποίες παρουσιάζει μεγάλο αριθμό δυσκολιών. Υπάρχουν για παράδειγμα εργασίες εκδιδόμενες κυρίως κατά το

λέτη του σε σχέση με τις σύγχρονες απαιτήσεις μίας σφαιρικής ιστορικής θεώρησης του Πατριαρχείου. Τέλος, θα γίνει αναφορά σε συγκεκριμένα επιμέρους ζητήματα που καθορίζουν οι πολύμορφες σχέσεις του Πατριαρχείου με άλλους παράγοντες και στις προοπτικές που χάραζε το έργο στους αντίστοιχους τομείς.

Η συγγραφή μελετών σχετικών με το Πατριαρχείο άρχισε ήδη από το πρώτο μισό του 19ου αιώνα και ο κατάλογος των σχετικών τίτλων είναι τεράστιος. Θα αναφερθώ ενδεικτικά στις μελέτες των Ν. Μοσχοβάκη, Ν. Ελευθεριάδη, C. Papadopoulos, Κ. Άμαντου, Χρ. Παπαδόπουλου, G. Georgiades-Arnakis, Th. Papadopoulos, και Α. Βακαλόπουλου⁶. Σημαντικές προοπτικές στην έρευνα άνοιξαν οι εργασίες του Ν. Παναζόπουλου⁷

19ο αιώνα, είτε αυτοτελώς είτε με τη μορφή άρθρων σε περιοδικά, εξαιρετικά दुσεύρετες.

Ο G. Hering, όσον αφορά το θέμα της μελέτης του, αντιλήφθηκε πολύ καλά το εύρος και τον όγκο της βιβλιογραφίας και την εξάντλησε χρησιμοποιώντας εργασίες και άρθρα που εκδόθηκαν από το πρώτο μισό του 19ου αιώνα ως τις μέρες μας σε δεκαεπτά γλώσσες σε είκοσι τρεις χώρες. Οι μελέτες αυτές αναφέρονται σε πληθώρα ζητημάτων που δεν αφορούν μόνο στο Πατριαρχείο και στις σχέσεις του με ευρωπαϊκούς εκκλησιαστικούς και πολιτικούς παράγοντες, αλλά και στην οργάνωση του οθωμανικού κράτους, σε πολεμικές επιχειρήσεις και σε διπλωματικές εξελίξεις στην Ευρώπη και εκτός αυτής, στην οργάνωση και δράση της Καθολικής Εκκλησίας και των Προτεσταντικών Εκκλησιών, σε βιογραφίες, σε τοπική ιστορία κ.λπ. Και στο σημείο αυτό το έργο του G. Hering αποτελεί πρότυπο.

γ. *Η οπτική και η μέθοδος.* Στο σημείο αυτό θα γίνει κατ' αρχήν προσπάθεια για μία συνοπτική περιγραφή της θεώρησης από την ελληνική και ξένη ιστοριογραφία των προβλημάτων που θέτει η ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου μετά την Άλωση. Στη συνέχεια θα επιχειρηθεί, και με βάση τα όσα αναφέρθηκαν, μια συνοπτική έκθεση της προβληματικής του G. Hering και των βασικών κατευθύνσεων που διέπουν τη με-

σχετικά με τις δικαιοκίρες αρμοδιότητες του Πατριαρχείου, αλλά και το σημαντικότερο έργο του St. Runciman⁸ που για πρώτη φορά έθεσε τις βάσεις για μία σύνθετη και συνολική ιστορία του Πατριαρχείου από το 1453 ως το 1821, εξετάζοντας τις σχέσεις του με την ορθόδοξη εκκλησιαστική ιεραρχία, το ποίμνιό του, το οθωμανικό κράτος αλλά και «εξωτερικούς» παράγοντες στη Δύση και στη Μοσχοβία-Ρωσία. Οι νεότερες μελέτες του Δ. Αποστολόπουλου⁹ φώτισαν το ζήτημα από άλλη σκοπιά, εξετάζοντας το Πατριαρχείο ως πολιτικό θεσμό και θεώρησαν τις ποικίλες σχέσεις του σε καθαρά πολιτική βάση. Διαφορετικές προοπτικές στην έρευνα άνοιξαν οι μελέτες των Η. Scheel, F. Giese, Π. Χιδιόργου, Η. Inalcik και κυρίως του J. Kabrda, που χρησιμοποίησαν οθωμανικές πηγές αναφερόμενες στο Πατριαρχείο και γενικότερα στην Ορθόδοξη Εκκλησία¹⁰ και του γράφοντος που διασταύρωσαν οθωμανικές και ελληνικές πηγές¹¹. Άρχισε έτσι, να αποκαλύπτεται μία άλλη πτυχή του θέματος, οι σχέσεις του Πατριαρχείου με την οθωμανική εξουσία, η ένταξή του στον οθωμανικό διοικητικό μηχανισμό· παράλληλα, φωτίστηκε από άλλη οπτική γωνία ο θεσμικός και οικονομικός ρόλος της «Μεγάλης Εκκλησίας» και το ζήτημα της ευθυγράμμισής της ή όχι, με τις πολιτικές επιλογές της οθωμανικής διοίκησης στο εσωτερικό και το εξωτερικό. Η μελέτη του G. Hering έδειξε με τη σειρά της κατά τρόπο

διαυγή μία επιπλέον πτυχή της ιστορίας του Πατριαρχείου, το διεθνή ρόλο που αυτό διεδραμάτισε στην ευρωπαϊκή πολιτική συγχρόνως ενέταξε οριστικά την ιστορία του Πατριαρχείου στην ευρωπαϊκή ιστορία και άνοιξε προοπτικές για την κατανόηση του αλληλένδετου των σχέσεων Πατριαρχείου - ορθόδοξης κοινότητας, Πατριαρχείου - Πύλης και Πατριαρχείου ευρωπαϊκών δυνάμεων.

Από τις διαδοχικές συμβολές της ιστοριογραφίας θα μπορούσε κανείς να συναγάγει ότι για μία σφαιρική ιστορική θεώρηση των ζητημάτων που σχετίζονται με το Πατριαρχείο αλλά και με τον ελληνοισμό γενικότερα από το 15ο και το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, η ιστορική έρευνα θα πρέπει να λά-

σημαντικές αλλαγές από την εποχή του Μωάμεθ Β΄ ως την περίοδο του *Tanzimat*. Οι αλλαγές αυτές δεν θα μπορούσαν σε καμία περίπτωση να άφησαν αναλλοίωτες τις σχέσεις του Πατριαρχείου έναντι του εκκλησιαστικού μηχανισμού και του ποιμνίου του, έναντι της Πύλης αλλά και της χριστιανικής Ευρώπης. Ως προς το τελευταίο αυτό σημείο – των σχέσεων του Πατριαρχείου με την Ευρώπη, ο G. Hering εύστοχα επισήμανε τις μεταβολές που στο πρώτο μισό του 17ου αιώνα έφεραν την κορύφωση της ανάμιξης της «Μεγάλης Εκκλησίας» στην ευρωπαϊκή πολιτική.

δ. Το θέμα της συνέχειας ή των τομών στην ίδια την αποστολή και τις δραστηριότητες του Πατριαρχείου αποτελεί επίσης ένα ζήτημα. Πράγματι αν και αναγκάστηκε να ζήσει από το 1453

βει υπόψη της τις εξής παραμέτρους:

α. Το Πατριαρχείο αποτελεί ένα κέντρο εξουσίας που διαδραματίζει κάρριο πολιτικό, ιδεολογικό, θεσμικό, οικονομικό και κοινωνικό ρόλο στην ορθόδοξη κοινότητα, που έχει μεγάλη σημασία για την Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά και για την Ευρώπη.

β. Το Πατριαρχείο κινείται και δρα από το 1453/4 ως το 1923 εντός του οθωμανικού κράτους έχοντας βαθμιαία ενταχθεί – η διαδικασία αυτή φαίνεται να έχει ολοκληρωθεί στα τέλη του 16ου αιώνα – στους θεσμούς της Αυτοκρατορίας. Τούτο φυσικά δεν σημαίνει ότι η «Μεγάλη Εκκλησία» ακολούθησε αδιάλειπτα και σε όλα τα ζητήματα τις πολιτικές επιλογές της οθωμανικής διοίκησης. Αν και το συγκεκριμένο ζήτημα δεν ήταν – εύλογα – στο άμεσο στόχαστρο του G. Hering, θίγεται ωστόσο στην εισαγωγή του έργου του (σελ. 26).

γ. Κατά συνέπεια θα ήταν επικίνδυνο να θεωρήσει κανείς την ιστορία του Πατριαρχείου υπό οθωμανική κυριαρχία ως μία ενότητα, χρησιμοποιώντας για παράδειγμα – όπως συχνά έγινε κατά το παρελθόν – τα πλούσια δεδομένα των πηγών του 18ου και 19ου αιώνα για να ερμηνεύσει φαινόμενα προηγούμενων εποχών (15ος-17ος αι.). Οι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές δομές του οθωμανικού κράτους και συνακόλουθα οι σχέσεις του με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις υπέστησαν

σε μια νέα τάξη πραγμάτων που υπαγόρευε πλέον τη συνυπαρξή του με μία αλλόπιστη πολιτική εξουσία, το Πατριαρχείο συνέχισε και ενδυνάμωσε την αποστολή του ως θρησκευτικού και πολιτικο-ιδεολογικού ταγού της ορθόδοξης κοινότητας αντλώντας από τη βυζαντινή παράδοση τις απαραίτητες αξίες για τη σχολή και επιβίωση της μεταβυζαντινής κοινωνίας αλλά και του ίδιου του εκκλησιαστικού μηχανισμού ως κάστρου εξουσίας και προσαρμοζοντάς τες στο πλαίσιο που καθόριζε η εκάστοτε πολιτική πραγματικότητα της Αυτοκρατορίας. Αν και η εκκλησιαστική αρχή της οικονομίας εφαρμόστηκε κατά κόρον από την Εκκλησία πολλές φορές, καθαρά για πολιτικούς λόγους¹², το Πατριαρχείο διεκήρυξε ότι η τάξις έμενε αναλλοίωτη. Δεν θα πρέπει να εκπλήττει κανείς παρατηρώντας και συνέχειες στο λόγο των πατριαρχικών κειμένων από το 15ο ως και τις αρχές του 20ού αιώνα. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι ο G. Hering προσπάθησε με επιτυχία να επισημάνει τις συνέχειες και τις συνέπειες της πολιτικής του Λούκαρι ως το 19ο αιώνα, υποδεικνύοντας ένα ακόμη παρθένο πεδίο στην ιστορική έρευνα.

ε. Τόσο η φύση και η αποστολή του Πατριαρχείου, όσο και η μακρόχρονη συνύπαρξή του με τη βυζαντινή εξουσία (4ος-11ος αι.) καθόρισαν τον *οικουμενικό του χαρακτήρα*. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να γίνει αναφορά σε ένα κοινό χαρακτη-

ριστικό που παρουσιάζουν αρκετές μελέτες Ελλήνων κυρίως ιστορικών: τα έργα αυτά, όπως άλλωστε και πάρα πολλές μελέτες άλλων βαλκανίων ιστορικών έμειναν περιχαρακωμένα στις εθνικές ιστορίες του καθενός, μη μπορώντας να ξεφύγουν από τις ιδεολογικές επιδράσεις του εθνικισμού και του αλυτρωτισμού και το κλίμα που δημιουργήσαν οι ποικίλες διενέξεις και συρράξεις μεταξύ των χριστιανικών βαλκανικών κρατών ή μεταξύ αυτών και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και αργότερα της Τουρκίας. Το Πατριαρχείο συχνά «προικίσθηκε» από την ελληνική και τουρκική κυρίως εθνική ιστοριογραφία – μέσω μελετών του 19ου και του 20ού αιώνα, δηλαδή εκ των υστέρων – με μία αποστολή «εθνική» που ακριβώς λόγω του οικουμενικού του χαρακτήρα δεν

σαν και έμπρακτα είτε να ανασυστήσουν το βυζαντινό κράτος είτε να υπαχθούν σε μία χριστιανική – όχι πάντα ορθόδοξη – δύναμη που θα κατέλυε το οθωμανικό κράτος. Οι σχεδιασμοί και οι προσπάθειες αυτές καθώς και τα κίνητρά τους πρέπει να αναλυθούν σε βάθος από την ιστορική έρευνα. Δεν φαίνεται ωστόσο, σε καμία περίπτωση ότι το πολιτικό σχήμα που συνιστούσε το «όνειρο» αυτών των ανθρώπων ήταν αυτό που προέκυψε από την Ελληνική Εθνική Επανάσταση. Επρόκειτο μάλλον για κάποιο πολυεθνικό σχηματισμό¹³. Ακόμη στα 1872 το Πατριαρχείο καταδίκασε – για άλλους λόγους βέβαια, σε άλλες εποχές και κάτω από άλλες συνθήκες – τον «φυλετισμό» δηλαδή τον εθνικισμό στους κόλπους του με αφορμή την ίδρυση της «εθνικής» Βουλγαρικής Εκκλησίας¹⁴, ενώ νοριέ-

είχε ποτέ από το 15ο ως το 19ο αιώνα. Θεωρήθηκε συγκεκριμένα ότι το Πατριαρχείο ανέλαβε να διαφυλάξει τα ελληνικά «εθνικά» ιδεώδη και να προετοιμάσει την ελληνική «εθνική» επανάσταση και αποκατάσταση και γενικότερα ότι ήταν ελληνικός θεσμός με τη σημερινή εθνική σημασία του όρου. *Φυσικά το Πατριαρχείο ενείχε πολλά και σημαντικά στοιχεία ελληνικότητας*: η έδρα του, η επίσημη γλώσσα του, η πίστη του στις αξίες της βυζαντινής παράδοσης και η εμμονή του στη διατήρηση αυτών των αξιών μαρτυρούν γι' αυτό. Ωστόσο, στο μέτρο που η συγκέντρωση των παραπάνω πολιτισμικών στοιχείων – μαζί με αυτό της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης – σε μία ομάδα πληθυσμού δεν συνεπαγόταν αυτόματα και την πολιτική αξίωση δημιουργίας κράτους-έθνους όπως αυτό διαμορφώθηκε στη Δυτική Ευρώπη, δεν μπορεί να γίνεται λόγος για «εθνική» αποστολή της Εκκλησίας κατά την εποχή εκείνη. Σε καμία περίπτωση το Πατριαρχείο δεν συνδέθηκε με την ιδεολογία και τις επιδιώξεις που γεννήθηκαν το 18ο αιώνα και οδήγησαν στην ανεξαρτησία του ελληνικού και εθνικού κράτους, ούτε φαίνεται να συνταυτιζόταν με τα κοινωνικά στρώματα που εξέφραζε αυτή η ιδεολογία. Συχνά βεβαίως, και κυρίως αφού είχε αρχίσει η παρακμή της κεντρικής διοίκησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πολλά μέλη του ανώτατου ορθόδοξου κλήρου σχεδίασαν και κάποια προσπάθη-

ρα είχε έντονα και διά μακρού αντιδράσει στην «πραξικοπηματική» και παρά τους ιερούς κανόνες ανακήρυξη του αυτοκεφάλου της Εκκλησίας της Ελλάδος¹⁵. Στην αποσύνδεση του «εθνικού» από το χαρακτήρα και τις επιδιώξεις του Πατριαρχείου συμβάλλει αποφασιστικά και με τρόπο ανάγλυφο η μελέτη του G. Hering. Ο συγγραφέας αναφέρει χαρακτηριστικά ότι θα ήταν εσφαλμένο να θεωρηθεί αυτονόητο και κυρίαρχο το αίτημα της εθνικής ανεξαρτησίας εκείνη την εποχή, χαρακτηρίζοντας τις εθνικιστικές εμπνεύσεις θεωρίες ως «αναχρονισμούς» και «σχηματοποιημένες εκ των υστέρων αντιλήψεις», προσθέτοντας ότι «οι πραγματικότητες του κοινού ανθρώπου διέφεραν [τότε] σαφώς από τις οπτασίες της εθνικιστικής ιστοριογραφίας» (σελ. 387). *Τέλος το Πατριαρχείο δεν θα έπρεπε να αποτελέσει αντικείμενο ευρωκεντρικής ιστορικής ανάλυσης*. Προφανώς – όπως απέδειξε ο G. Hering – το Πατριαρχείο εντάσσεται στην ευρωπαϊκή ιστορία: ωστόσο η ανάλυση των ιστορικών προβλημάτων που είχαν σχέση με τη «Μεγάλη Εκκλησία» πρέπει να λάβει υπόψη της και την παράδοση του κέντρου της ορθόδοξίας και τον οθωμανικό παράγοντα. Το σημείο αυτό έλαβε υπόψη του και ο ίδιος ο G. Hering παρά το γεγονός ότι αντικείμενο της έρευνάς του ήταν ακριβώς οι σχέσεις του Πατριαρχείου με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις. Η μελέτη του πράγμα-

τι κατέδειξε τις δυνατότητες, τα όρια ανάμιξης του ενός στις υποθέσεις του άλλου, αλλά και τις αντιστάσεις που αναπτύχθηκαν τόσο στο εσωτερικό της ορθόδοξης κοινωνίας όσο και από την οθωμανική εξουσία.

Κατά συνέπεια εκτιμάται ότι μια σφαιρική θεώρηση της ιστορίας του Πατριαρχείου από το 15ο ως τις αρχές του 20ού αιώνα προϋποθέτει πολυγλωσσία του ερευνητή, αναζήτηση πηγών εγκατεσπαρμένων σχεδόν παντού στην Ευρώπη αλλά και στη Μέση Ανατολή και θεώρηση ενός τεράστιου καταλόγου μελετών και άρθρων. Κυρίως όμως, η ιστορική έρευνα ως προς το ζήτημα αυτό θα πρέπει να λάβει υπόψη της όλους τους παράγοντες που αναφέρθηκαν παραπάνω, δηλαδή τις συνέ-

Πατριαρχείου. Τα σημεία αυτά θίγονται μεν στη μελέτη του G. Hering, αλλά – στο μέτρο που ξεφεύγουν από τα χρονολογικά όριά της – θεωρήθηκε απαραίτητο να υπογραμμισθούν κυρίως όσον αφορά στην περίοδο που προηγήθηκε των πατριαρχιών του Κύριλλου Λουκάρι, ώστε να διαλευκανθούν περισσότερο οι συνθήκες που προετοίμασαν τα δεδομένα εντός των οποίων κινήθηκε ο μεταρρυθμιστής αυτός πατριάρχης. Πρόκειται συγκεκριμένα για:

α. Τις επιπτώσεις της παρακμής του οθωμανικού κράτους στις σχέσεις του με το Πατριαρχείο όσο και στις σχέσεις του τελευταίου με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις.

β. Τη θεσμική ένταξη του Πατριαρχείου στο οθωμανικό κράτος και τις επιπτώσεις που αυτή είχε στη διοικητική διάρθρω-

χειες και τις τυχόν βαθμιαίες μεταβολές του θεσμού, τον πολιτικό και οικουμενικό του χαρακτήρα, τον οθωμανικό και τον ευρωπαϊκό παράγοντα, αλλά και τις σχέσεις του Πατριαρχείου με τις άλλες μη μουσουλμανικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Αρμένιους, Εβραίους, μονοφυσίτες, νεστοριανούς κ.λπ.). Και στο σημείο αυτό της απαραίτητης διαπλοκής των παραπάνω παραγόντων η μελέτη του G. Hering αποτελεί σημαντική προσφορά στην ιστοριογραφία. Πράγματι, ο συγγραφέας κατέδειξε μέσα από το έργο του το αλληλένδετο και την αλληλεξάρτηση των διπόλων Πατριαρχείο-ορθόδοξη κοινότητα, Πατριαρχείο-οθωμανικό κράτος και Πατριαρχείο-ευρωπαϊκές δυνάμεις, θεωρώντας τη Μεγάλη Εκκλησία ως πολιτικό θεσμό. Το θέμα αυτό ο G. Hering εξέτασε μακριά από κάθε θεολογικού ή εθνικιστικού τύπου προσέγγιση. Η σύζευξη των παραπάνω στοιχείων αναγορεύθηκε από τον G. Hering – και δικαίως – ως ένας από τους κύριους άξονες μεθοδολογικής προσέγγισης του προβλήματος, διότι οδηγούσε στην κατανόηση σε βάθος αυτού που ονομάζουμε «Ανατολικό Ζήτημα» (σελ. 24).

Ως συνέχεια όσων αναφέρθηκαν παραπάνω, κρίνεται σκόπιμη η επισήμανση και η ανάπτυξη τεσσάρων συγκεκριμένων σημείων που αφορούν άμεσα στην ιστορική προσέγγισή του

ση της Εκκλησίας και στις πολιτικές στοχεύσεις του ανώτατου κλήρου στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας.

γ. Τον πολιτικό χαρακτήρα του Πατριαρχείου, ως ποιο βαθμό ο χαρακτήρας αυτός καθορίστηκε από την οθωμανική τάξη πραγμάτων και σε ποια έκταση η τελευταία επηρέασε την ευρωπαϊκή πολιτική της «Μεγάλης Εκκλησίας».

δ) Τις επιπτώσεις των γεγονότων του πρώτου μισού του 17ου αιώνα στην πορεία του Πατριαρχείου και στις πολιτικές του επιλογές ως το 19ο αιώνα.

α. Η παρακμή του οθωμανικού κράτους και οι επιπτώσεις του στο Πατριαρχείο

Η παρακμή της κεντρικής διοίκησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αρχίζει συμβατικά με το θάνατο του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1568) και εκδηλώνεται στον οικονομικό τομέα με την πρώτη νομισματική κρίση του 1584-1585. Η κρίση αυτή, αν και προκάλεσε μεγάλη αναστάτωση στους κόλπους του Πατριαρχείου, οδήγησε τελικά σε ενίσχυση της πατριαρχικής εξουσίας έναντι της ορθόδοξης ιεραρχίας και του ποιμνίου· μπορεί κανείς πράγματι να θεωρήσει ότι από τα τέλη του 16ου αιώνα η Εκκλησία, λόγω των εκτάκτων εξουσιών που περιβλήθηκε ο πατριάρχης εξαιτίας της άμεσης ανάγκης εξεύρεσης οικονομικών πόρων, κυβερνάται απολυταρχικά

από τον πατριάρχη-«μονάρχη», ίσως κατ' εικόνα και κατ' ομοίωση του σουλτάνου¹⁶.

Η παρακμή της κεντρικής διοίκησης της Αυτοκρατορίας που κράτησε πολλούς αιώνες (ως το 1923) είχε και άλλες συνέπειες. Το Πατριαρχείο, χωρίς να προσπαθήσει να αποτινάξει την οθωμανική εξουσία – αν και υπήρξαν αρκετά στελέχη της ανώτατης ορθόδοξης ιεραρχίας που κατά καιρούς επαναστάτησαν ή σχεδίαζαν επανάσταση – παρέμεινε σε γενικές γραμμές πιστό στην οθωμανική τάξη πραγμάτων. Προσπάθησε όμως με επιτυχία να διευρύνει τον κύκλο αρμοδιοτήτων και το προνομιακό καθεστώς του ανώτατου κλήρου εκμεταλλευόμενο την εξασθένιση της κεντρικής διοίκησης. Για παράδειγμα, επεξέτεινε την εδαφική του δικαιοδοσία απορροφώντας με σουλτανικό φερμάνι τις αυτοκέφαλες Αρχιεπισκοπές Αχρίδας και Ιπεκίου, ενδυνάμωσε το δικαιοδοτικό του ρόλο, επεξέτεινε τις φορολογικές απαλλαγές αλλά και τα εισοδήματα των μητροπολιτών και επισκόπων κ.λπ.¹⁷

Μία ακόμη συνέπεια της παρακμής της κεντρικής διοίκησης του οθωμανικού κράτους ήταν η αύξουσα διείσδυση κοινοτική και πολιτική των ευρωπαϊκών δυνάμεων στα εσωτερικά της Αυτοκρατορίας (σελ. 23). Οι ξένοι πρέσβεις αρχίζουν πλέον να αναμειγνύονται ενεργά στις υποθέσεις της Πύλης και να επηρεάζουν τις αποφάσεις της μέχρι του σημείου να επιβάλλουν τις απόψεις τους.

Όσον αφορά στην Εκκλησία, αν ως εκείνη την εποχή η ανάλυση των διμερών σχέσεων της με την Πύλη μπορεί να εξηγήσει μεγάλο αριθμό ζητημάτων που σχετίζονται με την ιστορία της, από τις αρχές του 17ου αιώνα τα πράγματα αποκτούν μια άλλη δυναμική: τίθενται οι βάσεις για αυτό που ο G. Hering αποκάλεσε εισόδο του Πατριαρχείου στη διεθνή πολιτική και που τοποθέτησε στην εποχή του Λούκαρι. Έκτοτε, η ιστορία του Πατριαρχείου πρέπει να θεωρηθεί και μέσα από το σχήμα «Μεγάλη Εκκλησία» – σουλτάνος – Ευρώπη. Αναμφίβολα, ο Λούκαρις για να ασκήσει τη δυναμική εξωτερική πολιτική του στις ευρωπαϊκές υποθέσεις έστω στηριζόμενος στην οθωμανική εξουσία ή ακόμη και χρησιμοποιώντας την (σελ. 387), ευνοήθηκε από το πολιτικό κενό που άφησε η παρακμή της κεντρικής διοίκησης του κράτους, ενώ προκάτοχοι του δεν είχαν τη δυνατότητα να ενεργήσουν το ίδιο δυναμικά αν και προσπάθησαν να ασκήσουν ευρωπαϊκή πολιτική, όπως για παράδειγμα οι Διονύσιος Β', Ιωάσαφ Β', Μητροφάνης Γ' και Ιερεμίας Β'¹⁸.

β. Η θεσμική ένταξη του Πατριαρχείου στον οθωμανικό διοικητικό μηχανισμό και οι επιπτώσεις της

Κατά τον G. Hering, το Πατριαρχείο ήταν όργανο του οθωμανικού κράτους όσον αφορά την άσκηση εσωτερικής πολιτικής (σελ. 26). Θα μπορούσε να προσθέσει κανείς ότι η «Μεγάλη Εκκλησία» εξελίχθηκε σε τμήμα του διοικητικού μηχανισμού της Αυτοκρατορίας. Για λόγους θεσμικούς (προσπάθεια ένταξης ενός θεσμού ξένου προς το οθωμανικό και ισλαμικό δικαϊκό σύστημα) αλλά και πολιτικούς και οικονομικούς (έλεγχος

της εκκλησιαστικής ιεραρχίας σε όλα τα επίπεδα και μεγαλύτερος προσπορισμός δοσιμάτων από τον ανώτατο κλήρο προς το σουλτανικό θησαυροφυλάκιο), το οθωμανικό κράτος χαρακτήρισε τον πατριάρχη, τους μητροπολίτες και τους επισκόπους ως όργανα της διοίκησης επιφορτισμένα με την αρμοδιότητα της επίβλεψης των «εσφαλιμένων συνηθειών» (δηλαδή της λατρευτικής πρακτικής και της πίστης γενικότερα) των «απίστων» ορθοδόξων. Στα όργανα αυτά η Πύλη εκχωρούσε με βεράτιο αντίστοιχα την «πατριαρχική, μητροπολιτική και επισκοπική εξουσία» (*batriklik, midrebolidlik και piskoposluk*). Αυτό ήταν μόνο το διοικητικό σκέλος του καθεστώτος του ανώτατου κλήρου στην Αυτοκρατορία· υπήρχε και το οικονομικό: οι πατριάρχες – και μόνον αυτοί, όχι οι μητροπολίτες ή οι επίσκοποι – θεωρήθηκαν εκτός από κρατικοί αξιωματούχοι και εκμισθωτές κατόπιν πλειστηριασμού «σουλτανικών» εισοδημάτων (δηλαδή των εκκλησιαστικών στην προκειμένη περίπτωση), τα οποία τους «μίσθωνε» ο σουλτάνος για ορισμένη χρονική διάρκεια. Το καθεστώς αυτό πρέπει να θεσμοθετήθηκε ως προς το πρώτο σκέλος του στα 1464/65 όταν επιβλήθηκε στον πατριάρχη το *piskes* και ως προς το δεύτερο, όταν επιβλήθηκε στην κεφαλή του Πατριαρχείου το *maktuc* (ετήσιο δόσιμο), δηλαδή στα 1474. Όπως και αν έχει το πράγμα, η οικονομική διάσταση του καθεστώτος (*mukata'a*) αλλά και η διοικητική (κάτοχος του *batriklik*) ενέταξε τον πατριάρχη στο διοικητικό μηχανισμό της Αυτοκρατορίας και εξηγεί σε πολλά σημεία μια σειρά φαινομένων που, χωρίς την προσφυγή στις οθωμανικές πηγές θα εθεωρείτο ότι απέρρεαν απλά και μόνο από τη σουλτανική αυθαιρεσία και διαφθορά: έτσι μπορεί να κατανοήσει κανείς πληρέστερα και τις συχνές επεμβάσεις της Πύλης στα εκκλησιαστικά ζητήματα, εφόσον η τελευταία δεν είχε κανένα θεσμικό λόγο να σεβαστεί τους ιερούς κανόνες, διότι τα μέλη του ανώτατου κλήρου ήταν διοικητικά όργανα· και τις συχνές αλλαξοπατριαρχίες με κύρια αιτία την πλειοδοσία για τον πατριαρχικό θρόνο· και την μη αναγνώριση του ισόβιου χαρακτήρα του πατριαρχικού και του μητροπολιτικού αξιώματος από την Πύλη και την απειθαρχία του κλήρου που απειλούσε την τάξη της Εκκλησίας αλλά και την αναγόρευση του σουλτάνου ως επιδιαιτητή των αντιμαχομένων για το θρόνο παρατάξεων και προσώπων. Στα 1714 μάλιστα, σε συνδυασμό με την προϊούσα παρακμή της κεντρικής διοίκησης του κράτους και έναντι καταβολής ειδικού πρόσθετου δοσίου, το πατριαρχικό αξίωμα απέκτησε ισόβιο χαρακτήρα, όντας όμως πάντα περιβεβλημένο έναν οθωμανικό θεσμό, αυτόν του *malikâne*: ο πατριάρχης, πάντοτε άλλωστε κάτοχος του *batriklik*, θεωρήθηκε ότι εκμίσθωνε σουλτανικά εισοδήματα ισόβια κατόπιν πλειστηριασμού¹⁹. Το καθεστώς αυτό διατηρήθηκε ως τις μεταρρυθμίσεις του *Tanzimat*, αλλά η διαδικασία μεταλλαγής του είναι ανοικτή, προς το παρόν, στην ιστορική έρευνα.

Ορθότατα λοιπόν, ο G. Hering επεσήμανε ότι η θέση της Εκκλησίας στο οθωμανικό κράτος οδήγησε άμεσα στην πολι-

τικοποίησή της (σελ. 26, 382). Θα μπορούσε παράλληλα πάντως να ισχυρισθεί κανείς ότι πολιτικό χαρακτήρα και την απορρέουσα από αυτόν δράση είχε η Εκκλησία ήδη από τη βυζαντινή εποχή²⁰.

Το καθεστώς με το οποίο «προίκισε» η οθωμανική εξουσία το πατριαρχικό αξίωμα φαίνεται να είχε και συνέπειες στην εσωτερική δομή της Εκκλησίας, συνέπειες που καταδεικνύονται από τον G. Hering κατά την εποχή του Λούκαρι· ωστόσο φαίνεται ότι αυτές είχαν ήδη εκδηλωθεί νωρίτερα και συγκεκριμένα κατά την πρώτη πατριαρχία του Ιερεμιά Β' (1572-1579). Θα αναφερθώ ενδεικτικά στο ζήτημα της επιβολής πειθαρχικών αλλά και – με την αρωγή του κράτους – ποινικών μέτρων του πατριάρχη κατά των μελών του ανώτατου ορ-

καταστολής – οι αποφάσεις των εκκλησιαστικών δικαιοδοτικών οργάνων δεν είχαν εκτελεστικότητα έναντι του Κράτους, ούτε είχε η Εκκλησία δική της αστυνομία – θα επετύγχανε βέβαια και ταχέα αποτελέσματα. Οι ιεροί κανόνες θυσιάστηκαν «λόγω των καιρών» στο βωμό της πολιτικής και οικονομικής κυριαρχίας του ανώτατου κλήρου και σε τούτο συνέβαλε αποφασιστικά η οικονομική κρίση. Κατά την ίδια περίοδο (1593) η Σύνοδος πήρε αποφάσεις που ενίσχυαν το «μοναρχικό» χαρακτήρα του πατριαρχικού αξιώματος εκχωρώντας εν λευκό έκτακτες εξουσίες στον πατριάρχη με το επιχείρημα της θεσμικής και οικονομικής κρίσης που μαστίζε τη «Μεγάλη Εκκλησία». Από την εποχή αυτή (τέλη του 16ου αιώνα) και έπειτα, μπορεί κανείς να ισχυρισθεί ότι ο εκκλησιαστικός

θόδοξου κλήρου, καθώς και στην επιβολή από το 1590 (επί της τρίτης πατριαρχίας του ίδιου πατριάρχη) τάκτικης και υποχρεωτικής φορολογίας στο «λαό» του. Ο πατριάρχης ένας *'amil*, που προαγόραζε τα, ως σουλτανικά χαρακτηριζόμενα από το κράτος, εκκλησιαστικά εισοδήματα (*mukata 'a*), εδικαιούτο να ζητήσει την κρατική συνδρομή σε περίπτωση απειθαρχίας αυτών που ήταν υπόχρεοι στην καταβολή τους (*βασιλικόν χαράτζιον* για τους μητροπολίτες και *πατριαρχική ζητεία* για τους ιερείς και τους λαϊκούς). Οι οικονομικές δυσκολίες του δεύτερου μισού του 16ου αιώνα επιτάχυναν αυτήν την τάση. Έτσι ήδη από τον καιρό του Ιερεμιά Β' οι αρχιερείς που δεν πλήρωναν το *χαράτζιον* στον πατριάρχη απειλούνταν με καθαίρεση, οι αντίπαλοι του πατριάρχη αρχιερείς που εποφθαλιμούσαν τον πατριαρχικό θρόνο, με εξορία κατόπιν προσφυγής στα κρατικά όργανα καταστολής (δικαστικά και αστυνομικά όργανα του κράτους), οι ιερείς και οι λαϊκοί που δεν κατέβαλλαν τα υποχρεωτικά δασύματα στον πατριάρχη υποχρεούνταν να το κάνουν από τα κρατικά όργανα, των οποίων η συνδρομή εξητείτο από τους πατριαρχικούς εξάρχους με βάση ρητούς όρους των βερατιών· παράλληλα η προσφυγή κληρικών όλων των βαθμίδων της ιεραρχίας εναντίον λαϊκών και αλλήλων γενικεύτηκε. Ο ανώτατος κλήρος είχε αντιληφθεί, με τη χρήση των κρατικών δυνάμεων

μηχανισμός παίρνει τη μορφή κράτους εν κράτει και ότι ο Πατριάρχης αναδεικνύεται σε σημαντικό πολιτικό παράγοντα της Αυτοκρατορίας, σε μιας μορφής πολιτικό ηγέτη²¹, τον αρχηγό ενός *millet*, αν και ο όρος αυτός θα εμφανισθεί στην οθωμανική διοικητική ορολογία ως δηλωτικός μιας θρησκευτικής κοινότητας μόλις το 18ο αιώνα²². Ο Λούκαρις πατριάρχευσε όταν ήταν ήδη παγιομένη η κατάσταση που περιγράφηκε και σ' αυτό το κλίμα κινήθηκε.

Ο απροκάλυπτα πλέον πολιτικός χαρακτήρας του πατριαρχικού αξιώματος είχε και μια άλλη συνέπεια που εύστοχα επισημαίνεται και από τον G. Hering (σελ. 382, 386). Η Εκκλησία ως οργανισμός που χειριζόταν ζητήματα πίστης (άρα αμετάβλητα ή έστω δυσμετάβλητα ως θεόπνευστα), αναγορευμένος σε πολιτικό παράγοντα (που έπρεπε να ελίσσει και να μεταβάλλει στόχους και μέσα ανάλογα με τις περιστάσεις) είχε περιορισμένες δυνατότητες μεταρρυθμιστικής δράσης. Κάθε σχετική προσπάθεια θα προσέκρουε σε ηθικο-θρησκευτικού και πολιτικού χαρακτήρα αντιδράσεις των αντιφρονούντων. Δεν είναι μόνο ο Λούκαρις που αντιμετώπισε τέτοιου χαρακτήρα δυσκολίες στο μεταρρυθμιστικό του πρόγραμμα. Πριν από αυτόν αντίστοιχα προβλήματα είχαν και ο Διονύσιος Β' και ο Ιερεμιάς Β', αν και οι μεταρρυθμίσεις που επιχείρησαν ή απλά διανοήθηκαν ήταν πολύ μικρότερης κλίμακας.

γ. Η οθωμανική εξουσία, ο πολιτικός χαρακτήρας του πατριαρχικού αξιώματος και η άσκηση διεθνούς πολιτικής από το Πατριαρχείο

Ο G. Hering επισημαίνει ότι βασικός άξονας της επιθετικής – και αμυντικής αργότερα – ευρωπαϊκής πολιτικής του Λούκαρι ήταν ο αντικαθολικισμός του, που, όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας, τον ώθησε ως τον καλβινισμό. Από τη μελέτη του G. Hering προκύπτει ότι επί Λούκαρι και χάρις σ' αυτόν παγιώθηκαν ορθολογικά τα στεγανά Ορθόδοξης και Καθολικής Εκκλησίας (σελ. 376-377, 386-387). Ωστόσο θα πρέπει να επισημανθεί ότι, τόσο η ίδια η υπόσταση του Πατριαρχείου και η ένταξή του στον οθωμανικό διοικητικό μηχανισμό, όσο και ο συνακόλουθος πολιτικός χαρακτήρας της «Μεγάλης Εκκλη-

δοξία γενικότερα επεξέτειναν την εδαφική τους δικαιοδοσία, εκδιώκοντας με τη βοήθεια της οθωμανικής εξουσίας, τη μόνη ως τότε εκκλησιαστική ηγεσία, τον καθολικό κλήρο²³. Εξάλλου, το 1484 Πανορθόδοξη Σύνοδος στην Κωνσταντινούπολη είχε ακυρώσει και επίσημα όσα είχαν αποφασιστεί το 1439 στη Φλωρεντία για την ένωση των Εκκλησιών²⁴.

Κατά συνέπεια, η αντικαθολική πολιτική του Πατριαρχείου συμβάδιζε σε πλήρη αρμονία με την αντιδυτική πολιτική των σουλτάνων: Η καθολική Δύση ήταν ο υπαριθμόν ένα εχθρός και των δύο. Οι απαρχές λοιπόν και οι βάσεις της αντικαθολικής πολιτικής του Λούκαρι, πρέπει να αναζητηθούν στην πολιτική γραμμή που χάραξε ο Γεννάδιος Β΄ από το 1454, χρησιμοποιώντας φυσικά, ιστορικά επιχειρήματα που άφθονα του

σίας» υπαγόρευσαν μία αντικαθολική πολιτική που ακολουθήθηκε σχεδόν ακατάπαυστα από το 1454 και έπειτα με την εξαίρεση ενός δειλού, ασυνεχούς και χωρίς αποτέλεσμα διαλείμματος στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα.

Το Πατριαρχείο από την ανασύστασή του δεν μπορούσε να ελπίζει σε βοήθεια του ευρωπαϊκού χριστιανικού παράγοντα. Ο πάπας, η Βενετία και η Μοσχοβία για ξεχωριστούς ο καθένας λόγους δεν είχαν την πρόθεση να υποστηρίξουν πολιτικά τον Γεννάδιο και τους διαδόχους του και δεν το έπραξαν. Ο μόνος πολιτικός παράγοντας που είχε τη δυνατότητα να στηρίξει το Πατριαρχείο ήταν αυτός που για δικό του πολιτικό συμφέρον το είχε ανασυστήσει, δηλαδή ο οθωμανός μονάρχης. Κατά τα πρώτα χρόνια μετά την Άλωση, υπό την αιγίδα μιας οθωμανικής κεντρικής εξουσίας σε πλήρη ακμή, η οποία και το στηρίζει πολιτικά, το Πατριαρχείο, απασχολημένο άλλωστε με την εσωτερική του αναδιοργάνωση, αδυνατούσε να ασκήσει δική του εξωτερική πολιτική. Ούτε και είχε λόγο να το επιθυμεί άλλωστε. Αντίθετα στην αντιπαράθεσή του με τον καθολικό παράγοντα βρήκε σε πολλές περιπτώσεις αρωγό τον ίδιο το σουλτάνο, ο οποίος το βοήθησε για παράδειγμα στη διεκδίκηση περιουσιακών του στοιχείων στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Επιπλέον κάθε φορά που το οθωμανικό κράτος επεκτεινόταν σε βάρος των λατινικών κτήσεων, το Πατριαρχείο και η ορθο-

παρείχαν οι από το 1204 τουλάχιστον δυσάρεστες εμπειρίες της Φραγκοκρατίας. Η γνωστή ρήση του Μέγα δούκα Νοταρά συνέχισε να εμπνέει αυτούς που ήλεγχαν το Πατριαρχείο.

Τα πράγματα άρχισαν να αλλάζουν γύρω στα μέσα του 16ου αιώνα έχοντας ανδρωθεί υπό τη σκέπη της οθωμανικής διοίκησης και αποτελώντας πλέον αδιαμφισβήτητο κυρίαρχο της χριστιανουσίνης στην Ανατολή, το Πατριαρχείο θεώρησε ότι μπορούσε να αρχίσει επαφές με τη Δύση αλλά και τη Μοσχοβία. Τότε σημειώνεται (1546-1549) η πρώτη αποστολή πατριαρχικού απεσταλμένου στη Ρώμη επί της πατριαρχίας του Διονυσίου Β΄. Ο πατριάρχης αυτός είναι ο πρώτος που προσπάθησε να εισαγάγει μηνύματα της Αναγέννησης στην Ανατολή²⁵. Η πρώτη αυτή επαφή με την καθολική Δύση προκάλεσε τεράστιες αντιδράσεις αντιφρονούντων στην Κωνσταντινούπολη και η πρωτοβουλία του πατριάρχη παρουσιάστηκε στο σουλτάνο ως έγκλημα εσχάτης προδοσίας. Αργότερα όμως, ο πατριαρχικός απεσταλμένος ανέβηκε στο θρόνο ως Μητροφάνης Γ΄ (1565) και δεν έκρυβε τις φιλενωτικές του τάσεις²⁶. Επί της πρώτης πατριαρχίας του μάλιστα κατά το βενετοοθωμανικό πόλεμο του 1570-1573 για πρώτη φορά – ίσως και σε συνδυασμό με την παρακμή του κράτους που είχε ήδη αρχίσει – μέλη του ανώτατου ορθόδοξου κλήρου επαναστάτησαν. Μια τέτοια ενέργεια θα ήταν αδιανόητη τριάντα ή σαράντα χρόνια πριν.

Ο Μητροφάνης εξαναγκάστηκε σε παραίτηση το 1572, κατά τη διάρκεια του πολέμου. Ο διάδοχος και αντίπαλός του Ιερεμίας Β΄ δεν είχε καμία ενόχληση από την πλευρά της οθωμανικής εξουσίας όταν άρχισε επίσημη αλληλογραφία με τον πάπα με αφορμή την αλλαγή του ημερολογίου ή με τους μεταρρυθμιστές θεολόγους της Τυβίγγης. Για τις επαφές αυτές κατηγορήθηκε ωστόσο αργότερα από τους αντιπάλους του. Οι σχέσεις του Ιερεμίας Β΄ με την καθολική Δύση ήταν τόσο καλές ώστε κατά την τρίτη πατριαρχία του (1588;-1595;) είχαν γίνει σκέψεις για μετακίνηση της έδρας του Πατριαρχείου στην καθολική Πολωνία!

Την αφορμή για το τέλος αυτής της πεντηκονταετούς άνοιξης στις σχέσεις καθολικισμού-ορθοδοξίας δεν έδωσε βέβαια η σε παρακμή ευρισκόμενη πλέον οθωμανική εξουσία, αλλά η απειλή που αισθάνθηκε εύλογα το Πατριαρχείο από τη διάδοση της Ουνίας στην Πολωνία. Ο καθολικισμός εκεί κέρδισε τη μάχη με τη Σύνοδο του Brest (1596). Στα γεγονότα αυτά πρέπει κανείς να αναζητήσει και τις απαρχές της πολιτικής δραστηριότητας του Λούκαρι. Ο θείος και προστάτης του Μελέτιος Πηγάς, τότε Πατριάρχης Αλεξανδρείας και τοποτηρητής του Οικουμενικού Θρόνου, διέρρηξε κάθε επαφή με το Βατικανό και προσπάθησε να περιορίσει ό,τι ήταν δυνατό να περισωθεί στέλνοντας στην Πολωνία δικούς του ανθρώπους, μεταξύ των οποίων και τον ίδιο τον Λούκαρι. Παράλληλα, θεώρησε ότι φυσικός πολιτικός του σύμμαχος ήταν τόσο ο ηγεμόνας της Μοσχοβίας (στον οποίο είχε ήδη αναγνωρισθεί από το Πατριαρχείο ο τίτλος του «βασιλέως» ενώ παράλληλα ο μητροπολίτης Μόσχας είχε λάβει τον τίτλο του πατριάρχη από Σύνοδο που είχε συνέλθει στην Κωνσταντινούπολη), όσο και ο σουλτάνος²⁷. Προς χάριν του τελευταίου μάλιστα ο Πηγάς ανέλαβε και διπλωματική αποστολή που αποσκοπούσε στην καταστολή της επανάστασης στη Βλαχία (1596).

Η ρήξη με τη Ρώμη ήταν και πάλι το κεφαλαίωδες ζήτημα για το Πατριαρχείο, που αυτή τη φορά μπορούσε να υπολογίζει σε σύμπραξη σουλτάνου και Μοσχοβίας εναντίον της καθολικής Πολωνίας. Οι προϋποθέσεις των σχεδίων που προσπάθησε να υλοποιήσει ο Λούκαρις όταν αργότερα έγινε πατριάρχης ήδη υπήρχαν. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω η καθολική απειλή ώθησε τον Πηγά και αργότερα τον Λούκαρι να συμπράξουν ενεργά με το οθωμανικό κράτος και να στηριχθούν και σ' αυτό για να προασπίσουν την ορθοδοξία. Και ο G. Hering υποστήριξε ότι η συνεργασία του Λούκαρι με την Πύλη δεν ήταν κάτι το νέο στην πολιτική του Πατριαρχείου. Ελέγχθη ήδη ότι μια τέτοια πολιτική είχε τεθεί ως βάση ύπαρξης του Πατριαρχείου από την εποχή του Γενναδίου Σχολαρίου. Ίσως κάποια ερωτηματικά να δημιουργήσουν στο θέμα αυτό επιστολές του Ιερεμίας Β΄ προς τη Δύση αλλά και του Πηγά προς τη Μοσχοβία, στις οποίες παραπονούνται για την καταπίεση και την «τυραννίαν των ασεβών». Άλλες όμως επιστολές τους την ίδια εποχή εξυμνούν την οθωμανική εξουσία²⁸. Η αντίφαση αυτή πρέπει να αποδοθεί μάλλον στους απαραίτητους διπλωματικούς ελιγ-

μούς στους οποίους προέβαινε το Πατριαρχείο προσπαθώντας πλέον να ασκήσει δική του εξωτερική πολιτική.

Πάντως, η γραμμή που κατά κανόνα ακολούθησε η «Μεγάλη Εκκλησία» ήταν να μην αμφισβητεί τη νομιμότητα της οθωμανικής εξουσίας. Όπως ο Γεννάδιος Β΄ εξήγησε μεταφυσικά την Άλωση ως εκδήλωση της θείας οργής και θεώρησε τον Μωάμεθ Β΄ ως όργανο της Θείας Πρόνοιας²⁹, έτσι και ο Μάξιμος ο Πελοποννήσιος που ανήκε στον κύκλο του Πηγά και του Λούκαρι θεωρούσε στα 1611 τους σουλτάνους επιβεβλημένους από το Θεό και καλύτερους από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες³⁰.

Οι αμφισβητήσεις πάντως της οθωμανικής νομιμότητας από μέλη του ανώτατου κλήρου δεν έλειψαν, τόσο στον καιρό του Λούκαρι, όσο και νωρίτερα. Ακόμη ανέβηκαν στο Θρόνο της Κωνσταντινούπολης πατριάρχες που κατηγορήθηκαν από τους αντιπάλους τους ως ενωπικοί. Πρόκειται όμως μάλλον για περιστατικά αποσπασματικά και χωρίς συνέχεια.

δ. Η συνέχεια της πολιτικής του Λούκαρι ως το 19ο αιώνα

Πολύ λίγο έχουν μελετηθεί τα ιστορικά προβλήματα που έχουν σχέση με τις κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις των μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (*Tanzimat*) στην ελληνορθόδοξη κοινότητα (*Rum millet*) και στη νεοελληνική ιστορία γενικότερα³¹. Ωστόσο πολύ εύστοχα ο G. Hering επισήμανε – αν και όπως ο ίδιος τονίζει σε διαφορετικές συνθήκες και για διαφορετικούς λόγους – τη συνέχεια τόσο του αντικαθολικού ρεύματος όσο και της φιλοθωμανικής πολιτικής στους ηγετικούς κύκλους του Πατριαρχείου ως και το πρώτο μισό του 19ου αιώνα ενδεχομένως. Θα μπορούσε κανείς να διαπιστώσει αυτές τις συνέχειες ακόμη και ως τις αρχές του 20ού αιώνα.

Το Πατριαρχείο αντιστάθηκε στη διείσδυση των φιλελεύθερων ιδεών στα Βαλκάνια από τα τέλη του 18ου αιώνα χαρακτηρίζοντάς τις ιδέες αθέων και οι εκκλησιαστικοί παράγοντες στήριζαν την οθωμανική εξουσία για παράδειγμα με την «πατρική διδασκαλία» (1798). Θεωρήθηκε ότι οι νέες αυτές ιδέες «της ελευθερίας» θα διασάλευαν την τάξιν και την κυριαρχία πάνω στο ορθόδοξο ποίμνιο τόσο της Εκκλησίας όσο και των ορθόδοξων κοινωνικών ομάδων που είχαν συνταπνιστεί με τα οθωμανικά συμφέροντα. Ο οικουμενισμός του Πατριαρχείου και η υπόσταση του πολυεθνικού κράτους αντιμετώπιζαν τον ίδιο κίνδυνο: τις ιδέες που έρχονταν από τη Δύση. Το Πατριαρχείο αντιτάχθηκε και στα εθνικιστικά κινήματα και επαναστάσεις που ξέσπασαν στα Βαλκάνια ήδη από το πρώτο μισό του 19ου αιώνα αλλά και στο μεταρρυθμιστικό κίνημα που εκ των άνω και πολλές φορές με εισηγήσεις ή εντολές των δυτικών δυνάμεων επικράτησε τελικά στην Αυτοκρατορία την εποχή του *Tanzimat*. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές, όσον αφορά τους μη μουσουλμάνους της Αυτοκρατορίας είχαν ευνοήσει τις διεκδικήσεις μιας «μέσης ασιατικής τάξης» η οποία είχε πλουτίσει λόγω των νέων οικονομικών συνθηκών και ζητού-

σε πλέον μερίδιο από την εξουσία στους κόλπους των αντίστοιχων *millet*. Το ορθόδοξο *millet* ήταν το τελευταίο που ψήφισε ένα «Σύνταγμα» εσωτερικής διακυβέρνησης τους «Εθνικούς» ή «Γενικούς Κανονισμούς» το 1860 σύμφωνα με το οποίο για πρώτη φορά το θεσμικό μονοπώλιο του ανώτατου κλήρου στην ηγεσία της ορθόδοξης κοινότητας εξοβελίζόταν για να δώσει τη θέση του σε ένα *condominium* λαϊκών και κληρικών. Η καθυστέρηση αυτή οφειλόταν στην αντίδραση του Πατριαρχείου³². Η «Μεγάλη Εκκλησία» πάντως παρέμεινε πιστή στο οθωμανικό κράτος, στον πολυεθνικό του χαρακτήρα και στην κυρίαρχη κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ιδεολογία του οθωμανισμού και τούτο παρά την ύπαρξη πλέον του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Στο σημείο αυτό θα πρέπει κανείς να επισημάνει ένα άλλο ζήτημα της νεότερης ελληνικής ιστορίας που παραμένει ανοικτό στην έρευνα. Πρόκειται για την ύπαρξη από το 1821 ή έστω το 1828 δύο κέντρων του ελληνισμού. Το πρώτο η Κωνσταντινούπολη αντιπροσωπεύει το «παλιό» οικουμενιστικό παραδοσιακό πνεύμα και ιδεολογικοί εκφραστές του φαίνεται να είναι τόσο το Οικουμενικό Πατριαρχείο, όσο και η «νεοφαναριώτικη» αριστοκρατία που χάριζε στο *Tanzimat* κατέλαβε διοικητικές θέσεις στο οθωμανικό κράτος. Το δεύτερο, η Αθήνα αντιπροσωπεύει το νεωτεριστικό «εθνικό» και αλυτρωτικό πνεύμα. Λίγα γνωρίζουμε για τους τρόπους με τους οποίους εκδηλώθηκαν οι αντιπαλοότητες μεταξύ των δύο και για τη διαδικασία κατάργησης του πρώτου και ανάδειξης του δεύτερου ως αδιαμφισβήτητου κέντρου στις αρχές του αιώνα μας³³. Η σχετική πορεία φαίνεται να δρομολογείται όταν το Πατριαρχείο βρέθηκε υποχρεωμένο να συμπράξει στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα με το «εθνικό» κέντρο εναντίον ενός άλλου εθνικισμού, του βουλγαρικού που συνιστούσε τον κοινό εχθρό. Μπορεί να θεωρηθεί ότι οι Βαλκανικοί πόλεμοι που εξοβέλισαν ουσιαστικά από την Ευρώπη την Οθωμανική Αυτοκρατορία ώθησαν από τη μία πλευρά τη συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων της Αυτοκρατορίας να ασπαστούν την εθνικιστική εκδοχή του ελληνισμού. Ενώ από την άλλη πλευρά επικράτησαν οριστικά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αντίστοιχες τουρκοιστικές θέσεις. Το οικουμενικό πνεύμα του *millet* με την αποχώρηση των μη Ελλήνων είχε ουσιαστικά χαθεί και οι τελευταίοι Έλληνες διοικητικοί αξιωματούχοι του οθωμανικού κράτους έπαψαν ουσιαστικά να υπάρχουν από τον Οκτώβριο του 1912³⁴.

Κλείνοντας την εργασία αυτή, που θεωρώ ότι συνιστά ελάχιστα φόρο τιμής στον αξέχαστο Gunnar Hering, θα ήθελα να υπογραμμίσω ότι η μελέτη του για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, όπως άλλωστε και ολόκληρο το έργο του, προσέφερε πολλά στη γνώση της ιστορίας της «Μεγάλης Εκκλησίας» αλλά και στη νεοελληνική ιστοριογραφία γενικότερα. Ο G. Hering, ακολουθώντας αυστηρά επιστημονική μεθοδολογία και χρησιμοποιώντας σε μεγάλο αριθμό ανεκμετάλλευτες ως σήμερα πηγές, συνέκρινε και ανέλυσε με άνεση ποικίλα δεδομένα για

να καταλήξει σε απολύτως τεκμηριωμένα συμπεράσματα. Επιδιώκοντας τη συνάφεια διπλωματικής, εκκλησιαστικής και κοινωνικής ιστορίας κατόρθωσε να πείσει ότι το Πατριαρχείο εντάσσεται την εποχή του Λούκαρι στην ευρωπαϊκή ιστορία. Χωρίς εξιδανικεύσεις και αξιολογικές κρίσεις, με αυστηρά ορθολογικά επιχειρήματα απόλυτα στηριγμένα στις πηγές έκρινε και απομυθοποίησε και την πολιτική του Πατριαρχείου έναντι της Ευρώπης αλλά την ευρωπαϊκή πολιτική έναντι του κορυφαίου θεσμού της ορθοδοξίας.

Εκτιμώ πάντως ότι εξίσου σημαντική παρακαταθήκη που άφησε ο G. Hering στην ελληνική ιστοριογραφία και κοινωνία μέσα από όλο του το έργο είναι αυτό που πίστευε για το κύρος της ιστορικής έρευνας και το ήθος του ιστορικού: ως δάσκαλος και ερευνητής στάθηκε πάντα αντίθετος προς την ιδεολογική χρήση της ιστορίας και προς τις ανορθολογικές προκαταλήψεις και συνθηματολογίες. Θεωρούσε ότι κάθε φανατισμός και ιδεολογική στράτευση στην ιστορική έρευνα συσκοτίζουν τους ορίζοντες του ερευνητή και πίστευε με νεανικό ενθουσιασμό και ορμή στο ρόλο της ιστορίας ως αμφισβήτησης κάθε αυτονόητου και παραδοσιακού.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. N. Iorga, *Byzance après Byzance*, Βουκουρέστι, Institut d' Etudes Byzantines, 1935. Ελλ. έκδοση Αθήνα, Gutenberg, 1985.
2. Το κείμενο των «Εθνικών Κανονισμών» βρίσκεται συνδεδεμένο μεταξύ άλλων στη μελέτη του Γ. Παπαδόπουλου, *Η σύγχρονος ιστορία της Ορθόδοξης Εκκλησίας*, τομ. Α', Αθήνα, 1895, σελ. 10 επ. (σημ. 8).
3. Έκφραση που χρησιμοποίησε ο ίδιος ο Γεννάδιος Σχολάριος, L. Petit - X. Siderides - U. Jugie, *Oeuvres complètes de Georges Scholarios*, Παρίσι, Maison de la Bonne Presse, τομ. I, σελ. 292, στιχ. 18-21 και iv, σελ. 227, στιχ. 14.
4. Άλλα έργα του συγγραφέα αναδημοσιεύτηκαν σε ειδικό τόμο G. Hering, *Nostos Gesammelte Schriften zur südosteuropäischen Geschichte*, Φραγκφούρτη - Βερολίνο - Βέρνη - Νέα Υόρκη - Παρίσι - Βιέννη, Peter Lang, 1995.
5. Ας μου επιτραπεί να παραπέμψω στη διατριβή μου: P. Konortas, *Les rapports juridiques et politiques entre le Patriarcat Orthodoxe de Constantinople et l' Administration ottomane de 1453 à 1600 (D' Après les documents grecs et ottomans*, Διατριβή 3ου κύκλου, Πανεπιστήμιο Paris I, Παρίσι 1985, σελ. 19-23.
6. N. Μοσχοβάκης, *Το εν Ελλάδι Δημόσιον Δίκαιον επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα, 1892· N. Ελευθεριάδης, *Ανατολικά Μελέται: Το προνόμιο του Οικουμενικού Πατριαρχείου υπό ιστορικήν, θρησκευτικήν, πολιτικήν και νομικήν άποψιν*, Σμύρνη, 1909· C. Papadopoulos, *Les privilèges du Patriarcat Oecuménique dans l' Europe Ottoman*, Παρίσι, 1924· K. Αμάντος, «Οι προνομακοί ορισμοί του μουσουλμανισμού υπέρ των χριστιανών», *Ελληνικά*, (Αθήνα), 9/1 (1936), σελ. 103-166· Χρ. Παπαδόπουλος, «Η εξωτερική κατάσταση της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως από της Αλώσεως μέχρι του 18ου αιώνας», *Θεολογία* (Αθήνα) 20 (1949) σελ. 6-17, 189-203, 381-406· του ίδιου, «Ο Θεός της Εκκλησίας και του Ελληνικού Γένους εν τω Τουρκικώ κράτει μετά την Άλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως», *Θεολογία* (Αθήνα), 12 (1934), σελ. 5-24, 97-115· G. Georgiades - Arnakis, «The Greek Church of Constantinople and the Ottoman Empire», *Journal of Modern History* (Σικάγο), 24 (1953), σελ. 235-252· Th. Papadopoulos, *Studies and Documents relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*, Βρυξέλλες, De Meester,

- 1952, Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*², τομ. 2, Θεσσαλονίκη, 1976, σελ. 158-256.
7. N. Pantazopoulos, *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule*, Θεσσαλονίκη, Institute for Balkan Studies, 1967.
8. St. Runciman, *The Great Church in Captivity: a study of the Patriarchate of Constantinople from the eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Καίμπριτζ, University Press, 1968.
9. D. Apostolopoulos, *Quelque hypothèses pour l' Etude des origines de la pensée politique grecque post - byzantine (1453-1484): le processus de transformation du concept de «Bien Commun» en rapport avec l' idéologie née après la prise de Constantinople*, Διατριβή 3ου κύκλου, Πανεπιστήμιο Paris-I, Παρίσι, 1976· Δ. Αποστολόπουλος, *Το Μέγα Νόμιμον: συμβολή στην έρευνα του μεταβυζαντινού Δημοσίου Δικαίου*, Αθήνα, 1978· του ίδιου, *Ο «Ερως Κώδιξ» του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως το β' μισό του ΙΕ' αιώνα: τα μόνα γνωστά παραράγματα*, Αθήνα, 1992.
10. H. Scheel, *Die Staatsrechtliche Stellung der Ökumenischen Kirchenfürsten in der alten Türkei*, Βερολίνο, Verlag der Akademie der Wissenschaften, 1943· F. Giese, «Die geschichtlichen Grundlage für die Stellung der christlichen Untertanen im osmanischen Reich», *Der Islam* (Βερολίνο), 19 (1931), σελ. 265 επ· Π. Χιδίρογλου, «Σουλτανικά βεράτια» *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* (Λευκωσία), 7(1973/5), σελ. 119-250· H. Inalcik, «Ottoman Archival Materials on Millet· B. Braudo-B. Lewis (εκδ.)», *Christians*, ό.π., I, σελ. 441-444.
11. Π. Κονόρτας, «Η οθωμανική οικονομική κρίση του τέλους του 16ου αιώνα και το Οικουμενικό Πατριαρχείο», *Τα Ιστορικά* (Αθήνα), 3 (1985), σελ. 45-76· του ίδιου, «Les contributions ecclésiastiques «Patriarchikè Zêteia» et «Basilikon Charatzion»: Contribution à l' histoire économique du Patriarcat Oecuménique aux XVe et XVIe siècles, Centre des Recherches Neohelleniques. Fondation Nationale de la Recherche Scientifique (εκδ.) *Actes du I^e colloque International d' Histoire, Economies Méditerranéennes, Equilibres et Intercommunications (XIIIe - XIXe siècles)*, Αθήνα, 1986, τομ. III, σελ. 217-255· του ίδιου «Considerations ottomanes au sujet du statut du Patriarcat Orthodoxe de Constantinople (XVe - XVIe siècles)», *Επιτροπή Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης* (εκδ.), *ΣΤ' Διεθνές Συνέδριο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης: Ελληνικές ανακοινώσεις*, Αθήνα, 1990, σελ. 213-226. Στις μελέτες τις σχετικές με το Πατριαρχείο πρέπει οπωσδήποτε να αναφερθούν οι εργασίες των Β. Braude, R. Clogg, U.A. Erstein, K. Karpat, H. Inalcik και άλλων, που περιέχονται στο συλλογικό έργο των Β. Braude - B. Lewis (εκδ.) *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The functioning of a Plural Society*, Νέα Υόρκη - Λονδίνο, 1982, καθώς και οι εργασίες των Inalcik, «The Status of the Greek Orthodox Patriarchate», *Turcica*, 21/23 (1991), σελ. 412-421 και Σ. Πετμεζάς, «L' organisation ecclésiastique sous les Ottomans», στο A. Guillou - P. Odorigo (εκδ.), *Mémoire de Synadinos, prêtre de Servès en Macédoine (XVIIe siècle)*, Παρίσι, E.H.E.S.S., (υπό εκτύπωση).
12. Βλ. Ρ. Κονόρτας, *Les rapports*, ό.π., σελ. 258 επ.
13. Βλ. ενδεικτικά G. Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Ευρωπαϊκή Πολιτική 1620-1638*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1992, σελ. 388.
14. Βλ. ενδεικτικά για το «Βουλγαρικό ζήτημα», Μ. Γεδεών, *Έγγραφα πατριαρχικά και συνοδικά περί τον Βουλγαρικό ζήτημα (1852-1873)*, Κωνσταντινούπολη, 1908 και Zina Madkva «Bálgarskata Ekzarhia 1870-1879, Σόφια, Balgarskata Akademija na Naukit, 1989.
15. Βλ. ενδεικτικά Ch. Frazee, *The Orthodox Church and Independent Greece 1821-1852*, Καίμπριτζ, University Press, 1969, ελλ. έκδοση, Αθήνα, Δόμος, 1987, σελ. 215 επ.
16. Βλ. Π. Κονόρτας, *Η οθωμανική οικονομική κρίση*, ό.π., *passim*
17. Βλ. Π. Κονόρτας, *Les rapports*, ό.π., σελ. 168 επ.
18. Βλ. Π. Κονόρτας, *Les rapports*, ό.π., σελ. 304 επ.
19. Βλ. Π. Κονόρτας, *Considerations*, ό.π., *passim*
20. Αναφέρομαι ενδεικτικά στην άποψη που είχε εκφράσει ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Αντώνιος Δ' στα τέλη του ΙΔ' αιώνα: *Ουκ έτι δυνατόν εις τους Χριστιανούς εκκλησίαν έχει και βασιλέα ουκ έχει· η γαρ βασιλεία και η εκκλησία πολλήν ένωσιν και κοινωνίαν έχει και ουκ έτι δυνατόν αι αλλήλων διαιρεθήναι*· F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, VI, σελ. 191.
21. Βλ. Ρ. Konortass, *Considerations*, ό.π., *passim*
22. Βλ. Ρ. Konortass, *Les rapports*, ό.π., σελ. 169 επ. Β. Braude, «Foundation Myths of the Millet System» στο Β. Braude - B. Lewis (εκδ.), *Christians*, ό.π., I, σελ. 69-88.
23. Βλ. Π. Κονόρτας, *Les rapports*, ό.π., I, σελ. 271 επ.
24. Βλ. μεταξύ άλλων Δ. Αποστολόπουλος, *Το Μέγα Νόμιμον*, ό.π., σελ. 109 επ.
25. Βλ. Χ. Ζιώγας, «Μία κίνηση πνευματικής αναγεννήσεως του υπόδουλου ελληνισμού κατά τον 16ο αιώνα (1540-1550)», *Ελληνικά* (Αθήνα), 27 (1974), σελ. 50-78, 268-303.
26. Βλ. C. de Clercq, «Le Patriarche de Constantinople Metrophanes III (†1580) et ses sympathies unionistes», *Mélange offerts à Jean Dauviller*, Τουλούζη, Centre d' Histoire juridique méridionale, 1979, σελ. 193-206.
27. Βλ. ενδεικτικά O. Haleckli, *From Florence to Brest 1439-1596*, Ρώμη, 1958.
28. Αναφέρομαι ενδεικτικά σε δύο επιστολές του Μελέτιου Πηγά που απεστάλησαν με μικρή χρονική απόσταση μεταξύ τους στη Μοσχοβία. Στην πρώτη διεκτραγωδεύεται η κατάσταση του ποιμνίου και της Εκκλησίας στο οθωμανικό κράτος, ενώ στη δεύτερη εκτίθενται οι τιμές τις οποίες απολαμβάνουν οι ιεράρχες από τους αλλόπιστους ηγέτες: Βλ. W. Regel, *Analecta Byzantinotissia*, Λειψία, Πετρούπολη, 1891, σελ. 109 και 111.
29. Βλ. Ρ. Konortass, *Les rapports*, ό.π., σελ. 251 επ.
30. Βλ. Δ. Σαρρός, «Μαξίμου ιερομονάχου του Πελοποννησίου λόγος στηλιτευτικός κατά Διονυσίου του επικληθέντος Σκυλοσόφου και των συναποστησάντων αυτών εις Ιωάννινα εν έτει 1611», *Ηπειρωτικά Χρονικά* (Ιωάννινα), 3 (1928), σελ. 167-210.
31. Βλ. ενδεικτικά Α. Αλεξανδρή, «Οι Έλληνες στην υπηρεσία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1850-1922», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* (Αθήνα), 23 (1980), σελ. 365-404.
32. Βλ. ενδεικτικά R. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, Πρίνστον, 1963, σελ. 124-125.
33. Βλ. ενδεικτικά Ε. Σκοπετέα, *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988, σελ. 309 επ.
34. Βλ. ενδεικτικά Αλ. Αλεξανδρή, *Οι Έλληνες*, ό.π., σελ. 397. Κ. Karpat, «Millets and Nationality; the Roots of the Incongruity of Nation and State in the post-ottoman Era» στο Β. Braude-B. Lewis, (εκδ.) *Christians*, ό.π., I, σελ. 141-170· Π. Λέκκας «Εθνικιστική ιδεολογία και εθνική ταυτότητα», *Τα Ιστορικά* (Αθήνα), 11/6 (1989), σελ. 330-337.

Τα κόμματα στην ελληνική ιστοριογραφία: Η αποκατάσταση του Πολιτικού

ΜΙΧΑΗΛΣ ΤΣΑΠΟΓΑΣ

Gunnar Hering, *Die politischen Parteien in Griechenland 1821-1936*, τόμοι Α' - Β', Μόναχο, Oldenbourg Verlag 1992.

Η ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΑ του Χέρινγκ για τα ελληνικά πολιτικά κόμματα – η έκδοση της ελληνικής μετάφρασής του έχει αναγγελθεί από το Μ.Ι.Ε.Τ. – δεν υπήρξε το πρώτο, ούτε και θα είναι το τελευταίο από τα έργα αναφοράς για τη νεότερη Ελλάδα που έρχονται σιγά σιγά από το εξωτερικό, αφού η «εγχώρια» επιστήμη δεν αξιώθηκε να τα παραγάγει. Είναι όμως έργο-σταθμός γιατί εισάγει στην ελληνική πολιτική ιστορία μια τευτονική συστηματικότητα την οποία αυτό το γνωστικό αντικείμενο ουδέποτε μέχρι τώρα είχε συναντήσει, και γιατί δαμάζει μέχρις εξαντλήσεως έναν όγκο υλικού που προκαλεί δέος. Κατάλοιπα Ελλήνων πολιτικών, διπλωματική αλληλογραφία, αρχεία δικαστηρίων και εργατικών ενώσεων, πρακτικά Βουλής, στατιστικές εκλογών, κομματικά έντυπα, απομνημονεύματα, μια εκατοντάδα εφημερίδων και υπερπλήρης βιβλιογραφία της ελληνικής πολιτικής ιστορίας, έχουν αξιοποιηθεί ουσιαστικά και συνθετικά, σε 1254 σελίδες που στον Έλληνα αναγνώστη προκαλούν την αίσθηση του μνημειώδους, σχεδόν του υπερφυσικού. Ικανοποιώντας την ανάγκη πληρότητας ως προς την ανάλυση των κομματικών προγραμμάτων, ο συγγραφέας εμβαθύνει, περισσότερο απ' όσο υπονοεί ο μετρίοφρων τίτλος του, στην ιστορία των συνταγμάτων, της διοίκησης, της οικονομίας, των κοινωνικών αγώνων, της εκπαίδευσης, του στρατού και των διεθνών σχέσεων, αναδεικνύοντας την ιστορία των κομμάτων σε συνολική πολιτική ιστορία. Ιδιαίτερα πρωτότυπη είναι η ανίχνευση των αιτίων των κατ' ιδίαν συνταγματικών ρυθμίσεων στις ιδέες και τις προθέσεις των κομμάτων που κυριαρχούσαν στις αντίστοιχες συνελεύσεις. Πρωτοποριακή είναι και η παρουσίαση των μεταβατικών περιόδων, των αριμών διαδοχής μεταξύ των κομμάτων που έδωσαν και εκείνων που ανέτελλαν, των διαλειμμάτων που συνήθως παραμένουν στη σκιά μεταξύ δύο κεφαλαίων. Νεωτερισμό συνιστά και η τοποθέτηση κάθε ενός σημείου της ύλης του μέσα στη διαχρονία αλλά και μέσα στο ευρωπαϊκό πλαίσιο, μη ανεχόμενο την παραμικρή αναγωγή σε *a priori* μοναδικότητες. Αυτά εκ πρώτης όψεως. Γιατί η πλέον πολύτιμη συμβολή του

έργου δεν βρίσκεται στην τεχνική του επιφάνεια, αλλά σε μια κατάθεση πολιτικής και επιστημονικής ηθικής. Ο Χέρινγκ αντιλαμβάνεται την έρευνά του σαν προσπάθεια αποκατάστασης των ελληνικών πολιτικών κομμάτων που έχουν συκοφαντηθεί κατά κόρον ως παράγοντες διαφθοράς και ανωμαλίας. Φαινόμενο σύνηθες σε μεταβατικές φάσεις αμέσως πριν ή αμέσως μετά την πτώση αυταρχικών καθεστώτων σε όλη την Ευρώπη, η καχυποψία κατά των κομμάτων προσλαμβάνει στην Ελλάδα πράγματι ευρύτερες διαστάσεις, στις οποίες φέρονται ότι συμπράττουν ακόμα και σήμερα απρόσμενοι σύμμαχοι. Έτσι ο συγγραφέας κατηγορεί την ελληνική ιστορική επιστήμη ότι υπήρξε εξ υπαρχής τόσο εχθρική απέναντι στα κόμματα, ταυτίζοντάς τα με το χάος και την ευνοιοκρατία, ώστε διεπότισε με αντικομματική νοστοροπία την εθνική συνείδηση και εξόπλισε με επιχειρήματα τους εχθρούς της δημοκρατίας: «Το κατηγορητήριο της στρατιωτικής χούντας του 1967 σε βάρος των ελληνικών κομμάτων, οι αφορισμοί του δικτάτορα Ιωάννη Μεταξά που είχε καταλύσει τη δημοκρατία του μεσοπολέμου, είχαν προηγουμένως διατυπωθεί, κατά κυριολεξική ομοιότητα, από ιστορικούς» (σελ. 7). Ίσως έτσι αδικεί αλλά και ταυτόχρονα κολακεύει την ελληνική ιστορική επιστήμη, αποδίδοντάς της ισχύ και απήχηση που ποτέ δεν είχε. Αναμφισβήτητοι είναι οι κίνδυνοι για τη δημοκρατία που περικλείονται στη διάχυτη και τεχνητή ανυποληψία των κομμάτων, δεν είναι όμως αναμφισβήτητο το μερίδιο ευθύνης που μπορεί να επιρριφθεί στην επιστημονική κοινότητα των ιστορικών γι' αυτό το φαινόμενο, αφού αυτή η ευθύνη εξαρτάται από το εύρος του κοινωνικού ακροατηρίου της κοινότητας αυτής. Αλλά και από άποψη περιεχομένου, είναι συζητήσιμη η εκ του αποτελέσματος εξομοίωση και σώρευση στην ίδια μοίρα εκείνων που είχαν προχωρήσει σε γενικευτικά κηρύγματα εναντίον του κομματικού φαινομένου, μαζί με αυτούς που απλώς επισημαίνουν, βάσιμα ή όχι, συγκεκριμένες δυσπλασίες και δυσλειτουργίες χωρίς όμως ν' αποκηρύξουν την κομματική δημοκρατία. Τα αντικομματικά συμπεράσματα δεν αποδίδονται μόνο σε έλλειψη επιστημονικότητας ή δημοκρατικής ευαισθησίας, και ο ίδιος ο Χέρινγκ προφανώς δεν θα συνιστούσε σ' έναν ομότεχνό του να καταπνίξει κάποιο πό-

ρισμά του από φόβο μήπως προκαλέσει απευκαταίους πολιτικούς συνειρμούς στον αναγνώστη. Η επισήμανση πάντως αυτής της πιθανής συνάφειας ανάμεσα στην ιστοριογραφική δυσφήμιση των κομμάτων και την πολιτική στροφή προς τον ολοκληρωτισμό, καθιστά σαφή την αντίληψη του Χέρινγκ για τον πολιτικό ρόλο του ιστορικού. Όχι μόνο η αλήθεια του παρελθόντος, αλλά και η προστασία της δημοκρατίας και της ελευθερίας στο μέλλον, είναι το θεμελιώδες μέλημα. Οι δύο αυτοί στόχοι δεν συγκρούονται ούτε στιγμή.

Ολόκληρο το επιστημονικό έργο αλλά και η στάση ζωής του Γκούνναρ Χέρινγκ διέπονταν από αυτή τη βαθύτατα πολιτική αντίληψη της ιστοριογραφικής δεοντολογίας. Διακρίνει ανάμεσα στα επίπεδα των γεγονότων και των ιστορικών κρίσεων,

νοουμένων) «εθνικών» ιστορικών προσεγγίσεων που απέπνευαν δυσπιστία απέναντι στην ύπαρξη κομμάτων και σε ολόκληρο το δυτικοευρωπαϊκό θεσμικό πρότυπο, το οποίο αντιπαρέθεταν σε μιαν ανορθολογική «ελληνικότητα». Με την ίδια αυστηρότητα κρίνει τις προσπάθειες στρεβλωτικού εγκλεισμού των ιστορικών γεγονότων μέσα στα στενά σκευή ενός κακοχωνεμένου μαρξισμού, ενώ στους νεώτερους ερευνητές καταλογίζει αδράγεια και αδυναμία άρσεως πάνω από τους παραδοσιακούς κοινούς τόπους της ελληνικής ιστοριογραφίας. Ο Χέρινγκ γνωρίζει ότι η επιστημονική ειλικρίνεια επιβάλλει συχνά και την αμείλικτη επίκριση, και εμπράκτως αρνείται να συμμεριστεί τους συμβατικούς δισταγμούς που απειλούν ν' αφυδατώσουν την ελληνική βιβλιοκριτική αγορά κατά τις τελευταίες

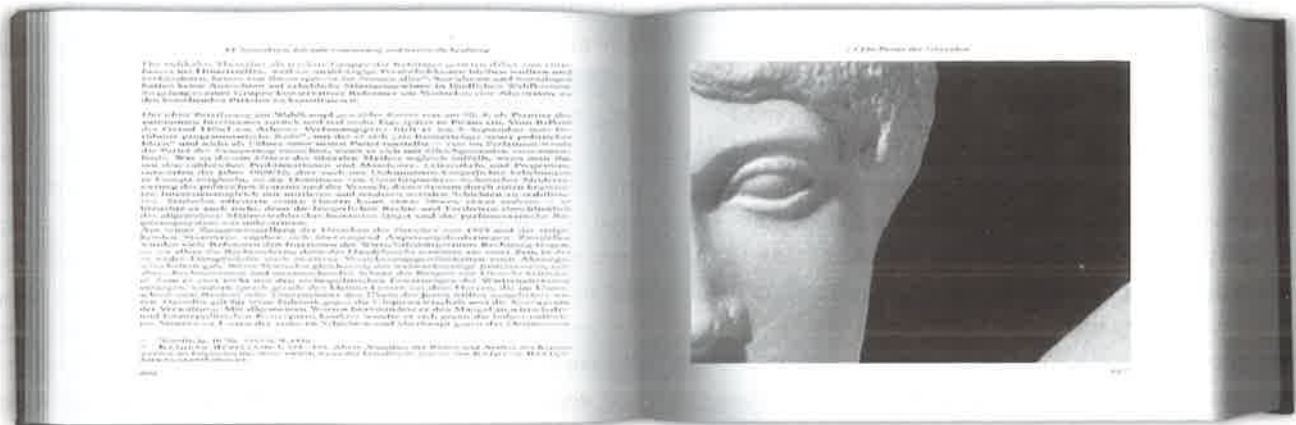
δεν εκβιάζει τις πηγές για να χωρέσουν στις υποθέσεις εργασίας, αποφεύγει κάθε μεγαλοστομία και αξιολογική γενίκευση. Αναζητεί την αντικειμενικότητα χωρίς να περιπίπτει σε απολιτικότητα, αλλά και χωρίς να προσφεύγει στην ψυχρή, «αλλοδαπή» οπτική γωνία του ανέγγιχτου από τις εθνικές έγνοιες παρατηρητή. Γράφει ελληνική ιστορία «από μέσα», για τον ίδιο λόγο που συνέπραξε σ' αυτήν με τον αγώνα του κατά της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Γνωρίζοντας ότι ο χειρότερος εχθρός κάθε πατρίδας είναι ο κακός της εαυτός, αυτόν τον εχθρό καταδιώκει. Η αυστηρότητα με την οποία σχολιάζει την ελληνική ιστοριογραφική παραγωγή, πάλλεται από τον καημό ενός Έλληνα ιστορικού που προσπαθεί να πετάξει έξω απ' την κοινή στέγη τα κακά πνεύματα: Τον ιστορικό βολονταρισμό, τη σύγχυση μεταξύ πραγματικότητας και επιθυμιών, το μύθο της μοναδικότητας, τα πάσης φύσεως ιδεολογήματα, την καχυποψία απέναντι στην ετερότητα, την κανονιστική αντίληψη που υποκρύπτουν οι αφορισμοί περί γνησιών και νόθων κομμάτων ή επαναστάσεων. Έχει μετατρέψει τις υποσημειώσεις του σε βιβλιοκριτική κιβωτό: Αποτιμώντας ό,τι σχεδόν έχει γραφεί μέχρι σήμερα για τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, εντοπίζει με συγκεκριμένα παραδείγματα σωρεία αμέθοδων και αυθαίρετων αξιολογήσεων, και με διάθεση πολεμικής καταδεικνύει την αντιεπιστημονικότητα των (κακώς

δεκαετιών. Έτσι, όποτε το κρίνει αναγκαίο, δεν διστάζει να χαρακτηρίσει κάποια δημοσιεύματα σαν ψευδοκριτικά, αντιφατικά, μεθοδολογικώς ανύπαρκτα, ανυπόφορα (Π. Καρολίδης!), αγιογραφικά, εμπιαθή, κρυπτοκανονιστικά, ξενοφοβικά, αντιεπιστημονικά, μη βασιζόμενα σε κανένα αντικειμενικό στοιχείο, διαστρεβλωτικά, ανάξια ανασκευής, ή ακόμα και ν' αναφωνήσει: «Εδώ πια η εξιστόρηση εισέρχεται στο χώρο των παραμυθιών!» (σελ. 26). Μακάρι να μην προδώσει αυτή την ειλικρίνεια ο μελλοντικός μεταφραστής, από φόβο μήπως επισύρει το στίγμα του ανθελληνισμού επί της μνήμης αυτού του κατ' εξοχήν Έλληνα ιστορικού.

Το κεφάλαιο «Η γέννηση πολιτικών ρευμάτων και κομμάτων» αποτελεί τον πυρήνα της αντιπαράθεσης του συγγραφέα στα κρατούντα πορίσματα της ελληνικής ιστοριογραφίας. Αν στη βάση της κριτικής σε βάρος των κομμάτων βρίσκεται η παραδευόμενη εκτίμηση ότι ήδη η γένεσή τους υπήρξε παθολογική, κυρίως λόγω της σύνδεσής τους με την ολιγαρχική πελατειακή δομή, και προδιέγραψε μια σταδιοδρομία υπονόμησης της πολιτικής ανάπτυξης της χώρας, στόχος του συγγραφέα είναι να προτείνει εδώ μιαν αναθεώρηση της βίβλου γενέσεως των ελληνικών κομμάτων. Χωρίς ν' αρνείται τη σημασία των δικτύων πελατείας, αμφισβητεί τη σχηματική αντιστοιχισή τους προς τα δημιουργούμενα κόμματα, επισημαίνοντας συστημα-

τικά τις επιλεκτικές αποσιωπήσεις ανεπιθύμητων τεκμηρίων σε κάποιες παλιές και νέες σχηματικές αναλύσεις. Τα τεκμήρια αυτά συνθέτουν μιαν εικόνα διαφορετική: Οι νέοι κομματικοί σχηματισμοί δεν θεμελιώθηκαν επάνω στις υπάρχουσες πελατειακές δομές, αλλ' ακριβώς τις υπερέβησαν και τις διέσπασαν, αντιμετωπίζοντας μάλιστα και τη δυσπιστία των παραδοσιακών τους φορέων. Μια λεπτομερής και απροκατάληπτη διερεύνηση της σύνθεσης του πολιτικού προσωπικού εντοπίζει στελέχη των παλιών πελατειακών δικτύων κατεσπαρμένα πλέον σε όλα τα νέα κόμματα, και απομυθοποιεί την επιφανειακή σύνδεση πολιτικών εξελίξεων με συγγένειες, κουμπαριές, θανάτους και προσωπικές οικονομικές δυσκολίες των πολιτευτών. Η ισχύς που τα κόμματα αυτά κατέκτησαν κατά

θως παρουσιάζεται, αλλά αναπόφευκτο χαρακτηριστικό ενός κοινωνικού ιστού ο οποίος έχει ταχθεί να εξυπηρετεί το αγαθό της κοινωνικής αλληλεγγύης και ασφάλειας σε μιαν εποχή που το κοινωνικό κράτος δεν υπάρχει ούτε καν ως ιδέα. Η ανθεκτικότητα των οικογενειακών και φιλικών δεσμών είναι δεδομένη, η πολιτική τους σημασία όμως δεν έγκειται στην υποτιθέμενη ακριβή αντιστοίχιση ανάμεσα στα όρια του πολιτικού κόμματος και στα όρια του πελατειακού δικτύου, αλλά έγκειται ακριβώς στο αντίστροφο φαινόμενο: Τα πλέγματα κοινωνικής εξάρτησης και εξυπηρέτησης διαχέονται οριζοντίως μέσα στα κόμματα και διασταυρώνονται μ' αυτά, έτσι ώστε κάθε πολίτης διαθέτει «μέσον» σε κάθε κόμμα, και ο κίνδυνος μετουσίωσης της πολιτικής αντιπαράθεσης σε κοινωνική ανατα-

την περίοδο της απόλυτης μοναρχίας, κατορθώνοντας μάλιστα να εξουδετερώσουν ένα θεσμικό πλαίσιο εντελώς εχθρικό απέναντι στο κοιμματικό φαινόμενο, αποδίδεται συνήθως στην κοινωνική ισχύ που οι δυνάμεις αυτές διατήρησαν μέσω της ενσωμάτωσης πελατειακών διασυνδέσεων. Την άποψη αυτή, κοινή στις περισσότερες αφοριστικές προσεγγίσεις της παλιάς αντικομματικής ιστοριογραφίας, ενίσχυσε με ιδιαίτερο επισημονικό κύρος η συμβολή του Ιωάννη Πετρόπουλου (1968). Ο Χέρινγκ δεν συμφωνεί: Τα κόμματα επιβίωσαν και ενισχύθηκαν διότι το απολυταρχικό πολιτικό σύστημα είχε λειτουργική ανάγκη μιας αντιπολίτευσης, η οποία θα ανέλαμβανε ν' απορροφήσει την μη αντιστρέψιμη πλέον πολιτικοποίηση της δημόσιας ζωής. Ποια ήταν λοιπόν η συγκολλητική ύλη, ποιος ο λόγος που τα κόμματα υπήρχαν και που η μεταξύ τους κατανομή στελεχών και επιρροών ήταν αυτή που ήταν και όχι κάποια άλλη; -Όχι η πρόοδος σε ολιγαρχικά συστήματα πατρωνίας, μας απαντά ο συγγραφέας, αλλά «πολιτικά συμφέροντα, αιτήματα και ιδέες ένωναν τους ανθρώπους» (σελ. 110). Οι σχέσεις πάτρωνα-πελάτη παραμένουν ισχυρές στη βάση, σε τοπικό επίπεδο, δεν επαρκούν όμως για να εξηγήσουν την οικοδόμηση κομματικών πυραμίδων μέχρι κορυφής. Αντίστοιχα, η διαιώνιση της ευνοιοκρατίας στη δημόσια διοίκηση δεν υπήρξε εγγενές στοιχείο της κοιμματικής τερατογένεσης, όπως συνή-

ραχή αμβλύνεται. Απέναντι στη «σχολή» της γενετικής συνάφειας μεταξύ πελατειακών δομών και κομμάτων, η άποψη του Χέρινγκ μπορεί να φαίνεται κάπως ρομαντική και εξωραϊστική. Πράγματι, ο συγγραφέας είναι περισσότερο πειστικός στην κατάρριψη των σχηματικών θεωρητικών κατασκευών παλαιότερων προσεγγίσεων, παρά στην οικοδόμηση της δικής του αντιπρότασης. Άλλωστε η διαπλοκή κομμάτων και πελατειών παρουσιαζόταν μέχρι τώρα διφυής, δηλαδή απ' ενός σε σχέση με τη γένεση των κομμάτων ως αποτέλεσμα μετεξέλιξης συστημάτων κοινωνικής πατρωνίας και απ' ετέρου σε σχέση με την τακτική που μετέβησαν τα κόμματα στη συνέχεια, έχοντας υιοθετήσει πλήρως τις μεθόδους των παραδοσιακών κοινωνικών μικροεξουσιών για να εδραιώσουν την επιρροή τους στις επαρχίες. Αυτήν ακριβώς τη δεύτερη μορφή της διαπλοκής κομμάτων και πελατείας, όπως γινόταν μέχρι τώρα αποδεκτή, δεν φαίνεται να την καταρρίπτει ο συγγραφέας με την ίδια ευχέρεια και αποτελεσματικότητα που καταρρίπτει την πρώτη. Είναι όμως σαφές ότι ο ρόλος μιας νέας υπόθεσης εργασίας που βρίσκεται στον αντίποδα των παραδοσμένων, δεν είναι να εξαντλεί τις εκκρεμότητες διεκδικώντας την απόλυτη αλήθεια, αλλά να δίνει εναύσματα για το διάλογο που θα οδηγήσει στον προσδιορισμό πιθανών σημείων συνάντησης και αξιοποίησης όλων των μονοδιάστατων απόψεων. Όσοι εξακολουθούν

ν' αμφιβάλλουν για το αν πράγματι συνέτρεχαν οι κοινωνικές προϋποθέσεις του πλαισίου άνδρωσης πολιτικών κομμάτων ανεξάρτητων από τα πελατειακά βάρη, πρέπει τουλάχιστο ν' αναγνωρίσουν στην «ιστορία» του Χέρινγκ ότι επαναφέρει το λησμονημένο στοιχείο του «πολιτικού» στην προσέγγιση του ελληνικού κομματικού φαινομένου του 19ου αιώνα. Με δεδομένη την ελλειπτικότητα των πηγών γνώσης των κοινωνικών συνθηκών της εποχής, τα πειστήρια με τα οποία ο συγγραφέας ενισχύει τη θεαματική αυτή επαναφορά είναι πάντως πληρέστερα από κάθε παλαιότερη τεκμηρίωση απόψεων που κρατούσαν το στοιχείο του πολιτικού σε δεύτερη μοίρα.

Η διερεύνηση των συνθηκών που διευκόλυναν την εδραίωση της ισχύος των κομμάτων, δεν μπορεί βέβαια ν' αγνοήσει το θεσμικό πλαίσιο. Έτσι, ο Χέρινγκ παρακολουθεί την πορεία απ' τα επαναστατικά συντάγματα μέχρι την απόλυτη και τη συνταγματική μοναρχία, καχύποπτος απέναντι στους αντιδιαμετρικών κοσμοθεωρητικών προελεύσεων ιστορικούς που έχουν συγκλίνει στο σχεδόν ομόφωνο αφορισμό περί επείσαστων θεσμών ανίκανων να λειτουργήσουν στην κοινωνία όπου εμφυτεύθηκαν, χωρίς κανείς απ' αυτούς τους επικριτές «να έχει υποβληθεί στον κόπο να εξηγήσει στους αναγνώστες του, ποι οι ακριβώς θεσμοί θα ταίριαζαν καλύτερα» (σελ. 115). Η στάση των κομμάτων απέναντι στο θέμα της επιλογής θεσμικών προτύπων, όπως και απέναντι σε άλλες θεμελιώδεις επιλογές σαν τη μορφή του πολιτεύματος, την πολιτική γαιοκτησίας και φορολογίας και τις κατευθύνσεις της διπλωματικής τακτικής απέναντι στις προστάτιδες δυνάμεις, δεν μπορεί να εξηγηθεί ούτε με αναγωγή σε οικονομικά και κοινωνικά συμφέροντα τοπικών και στρατιωτικών ολιγαρχιών, ούτε με απλουστευτική προσφυγή στη θεώρηση των κομμάτων σαν πρακτορείων της μιας ή της άλλης πρεσβείας: Οι αποκλίνουσες αυτές επιλογές μπορούν ν' αποδοθούν μόνο σε βαθιές και ουσιώδεις διαφορές πολιτικής ιδεολογίας, έστω και πριν ολοκληρωθεί η διαδικασία της παράλληλης αποκρυστάλλωσης αυτών των ιδεολογιών. Και σ' αυτό το σημείο, όπως και αλλού, η πολυτιμότερη συνεισφορά του συγγραφέα δεν βρίσκεται τόσο στη συστηματική «οριστική» απεικόνιση αυτών των ιδεολογικών τάσεων, όσο στην αριστοτεχνική κατεδάφιση των σχηματικών εξισώσεων της ιστορίας, με κυριότερο αποτέλεσμα τη διατύπωση, σχεδόν με «απαγωγή εις άτοπον», ότι μόνο το κριτήριο της πολιτικής ιδεολογίας μπορεί τελικά να μας οδηγήσει σε έγκυρες ερμηνείες. Η λογικά επακόλουθη, αντίστροφη διαδικασία της σύνθεσης των πολιτικών αρχών καθενός από τα τρία κόμματα της εποχής, είναι αναπόφευκτα διστακτική και ελλειπτική. Ο συγγραφέας πάντως τολμά να ολοκληρώσει τη σκιαγράφηση των τριών αυτών κόσμων, συνδέοντας τα υπάρχοντα στοιχεία για την κοινωνική και ιστορική προέλευση, τις θεμελιώδεις πολιτειακές, ιδεολογικές και διπλωματικές επιλογές, τα ερείσματα και τις μεθόδους πολιτικού αγώνα, χωρίς να διστάζει να επισημάνει το επισφαλές αυτού του εγχειρήματος και την υπαρκτή αντιφατική στοιχεία που δεν χωρούν σε κλειστά συ-

στήματα. Η παραδοχή αυτών των δυσκολιών καθιστά την «ιστορία» του Χέρινγκ ίσως λιγότερο θεαματική, σίγουρα όμως ειλικρινέστερη από παλαιότερα έργα που συνέθεταν μια πειστική επιφάνεια προβάλλοντας άλλοτε επιλεκτικά πολιτικά τεκμήρια και άλλοτε απολιτικές αιτιολογήσεις. Ιδιαίτερα έμμομη είναι η επισήμανση, ότι οι αναπροσαρμογές των κομματικών θέσεων και οι τακτικοί τους ελιγμοί δεν συνιστούν έλλειψη ιδεολογίας και δεν τα καθιστούν άνευ άλλου τινός προσωποπαγείς και ασπόνδυλες ενώσεις συμφερόντων, όπως συχνά έχουν αποκληθεί σε αντιπαράβολη προς κάποια «ορθά» και «γνήσια» κόμματα αρχών άλλων χωρών (σελ. 236), τα οποία άλλωστε υπήρξαν μόνον ως ιδεατοί τύποι.

Το κεφάλαιο «Η συνταγματική μοναρχία» εντοπίζει τα αίτια της κρίσης του τρικομματισμού κατά την αντίστοιχη περίοδο, στην εμφάνιση μιας νέας «γενεάς» εσωτερικών και εξωτερικών προβλημάτων, τα οποία απαιτούσαν πλέον μια διάταξη των κομματικών μετώπων διαφορετική από εκείνη της «ηρωικής» περιόδου. Νέα δεδομένα οδηγούν τις κομματικές δυνάμεις σε συγκλίσεις που εξανερμίζουν τα παλαιά διλήμματα και στρέφουν την προσοχή στα σύγχρονα: Η εμπειρία από τη λειτουργία των συνταγματικών θεσμών προκαλεί ομοφωνία ως προς την ανάγκη τήρησής τους στο μέλλον, και η απογοήτευση απ' τη στάση των ξένων δυνάμεων καθιστά κοινή συνείδηση την ανάγκη εγκατάλειψης της μονοδιάστατης προσκόλλησης των κομμάτων στη μια ή την άλλη υψηλή προστάτιδα. Η νέα γενεά κομμάτων διαπιστώνει πλέον ότι η ελληνική κοινωνία «μπορεί ν' αλλάξει και να χειραγωγηθεί, ότι δεν βαρύνουν τόσο η περιουσία, το οικογενειακό κύρος και οι προγονικές ανδραγαθίες, όσο η ιδιωτική επιχειρηματική τόλμη, που μπορεί ν' αποφέρει γρήγορο και μεγάλο κέρδος αλλά και να προκαλέσει καταστροφή» (σελ. 296). Απελευθερωμένη από αναχρονισμούς, η ελληνική πολιτική αναμορφώνει το κομματικό φάσμα κατά την εικοσαετία 1860-1880 με ουσιαστικότερα και ριζοσπαστικότερα κριτήρια.

Τα εκσυγχρονισμένα αυτά διλήμματα του κομματικού φάσματος εξειδικεύονται στο κεφάλαιο «Βοναπαρτισμός ή κοινοβουλευτική δημοκρατία;». Αρχίζοντας από το σχηματισμό κοινοβουλευτικών ομάδων των Ορεινών και Πεδινών στη συντακτική συνέλευση του 1862, ο συγγραφέας επισημαίνει τα στοιχεία που συνθέτουν την πολιτική ιδεολογία των μεν και των δε, και προσπαθεί να διαλύσει την «πυκνή ομίχλη που καλύπτει αυτή τη φάση της ιστορίας των κομμάτων» (σελ. 331) και που επέτρεψε κατά καιρούς τη διατύπωση των πλέον αντιφατικών χαρακτηρισμών ως προς την ταυτότητα των δύο κυρίαρχων παρατάξεων της περιόδου. Με σεβασμό στην πολλαπλότητα των αποχρώσεων, προτείνεται ως κύριο χαρακτηριστικό των Πεδινών η βοναπαρτική τακτική, και ως βασική κατεύθυνση των Ορεινών ένα πρόγραμμα κοινωνικής αναμόρφωσης μέσα σε φιλελεύθερους θεσμούς. Η διερεύνηση της εξέλιξης αυτών των δύο πόλων στα επόμενα χρόνια, δεν αλλοιώνει την αρχική εικόνα ανισότητας: Το ιδεολογικό στίγμα της παράταξης Κου-

μουνδούρου είναι ανάγλυφο και ορίζεται με ουσιαστικές πολιτικές κατηγορίες σαν συνέχεια των Ορεινών, ενώ αντίθετα η ταυτότητα της παράταξης Βούλγαρη εξευρισκεται κυρίως με την περιγραφή των προσφιλών της μεθόδων επικράτησης. Οι ουσιαστικές προγραμματικές θέσεις του κόμματος αυτού προσδιορίζονται μόνον αρνητικά, χωρίς αυτό να πτοεί την επίμονη δυσφορία του συγγραφέα απέναντι σε χαρακτηρισμούς όπως «προσωπικά» ή «ευκαιριακά» κόμματα. Άλλωστε το περιεχόμενο εκείνων των αρχών που μονολεκτικά αποκαλούνται «συντηρητικές», προσδιορίζεται σχεδόν παντού και πάντοτε με την άρνηση του αντιπάλου, δυναμικότερου προγράμματος, χωρίς αυτή η μέθοδος να καταργεί το πολιτικό και ιδεολογικό στοιχείο. Βέβαια, ήδη απ' αυτή την περίοδο εμφανίζονται ακό-

αναζητηθεί κυρίως στην προσπάθεια επανεκτίμησης του αντιπάλου νεοσυντηρητικού μετώπου, και προσωπικά του Δηλιγιάννη που «η ελληνική ιστοριογραφία αδικώς τον κατέγραψε σαν έναν δημαγωγό χωρίς αρχές» (σελ. 520). Όταν λοιπόν η αντιπολίτευση καυτηριάζει τον τεχνικό, οικονομικό και θεσμικό εκσυγχρονισμό, τη βαριά φορολογία και τη διεθνή υπερχρέωση της χώρας, δεν δημαγωγεί άκριτα, παρά μόνον υποστηρίζει με συνέπεια τις ιδεολογικές κατευθύνσεις της κοινωνικής της βάσης. Εξίσου εξηγήσιμη είναι και η καχυποψία απέναντι στον εξορθολογισμό της διοίκησης, που θα την καταστήσει απρόσιτη στον κοινό θνητό με τις μεσαίου μεγέθους «γνωριμίες». Από τις συγκεκριμένες θέσεις του πολιτικού αυτού προγράμματος προκύπτει συνθετικά μια συγκροτημένη

μα και πολιτευτές που συμμερίζονται τη μομφή περί έλλειψης σταθερών αρχών σε βάρος των μεγάλων κομμάτων, όπως ο Ρηγόπουλος. Γι' αυτές τις περιπτώσεις ο συγγραφέας επιχειρεί πλήρη αντιστροφή της παραδεδομένης εντύπωσης: Καταλογίζει ακριβώς σ' αυτούς τους επικριτές την πραγματική έλλειψη αρχών καθώς και προσωπικά κίνητρα, όπως η πικρία επειδή «απέτυχαν να σταδιοδρομήσουν στα μεγάλα κόμματα, δοκίμασαν την τύχη τους σαν ανεξάρτητοι» (σελ. 433) και ανθολόγησαν επιλεκτικά αλληλοσυγκρουόμενα στοιχεία από τα προγράμματα των άλλων. Όποιος αναζητά τις αιτίες και συστηματικές αρχές, θα τις βρει πρωτίστως στα κόμματα. Όποιος αποδίδει τους ελιγμούς τακτικής σε έλλειψη αρχών, απλώς παραβλέπει τις συνθήκες άσκησης πολιτικής στις οποίες ήσαν υποχρεωμένοι να προσαρμοσθούν όσοι επεδίωκαν να προωθήσουν τις ιδεολογικές τους κατευθύνσεις.

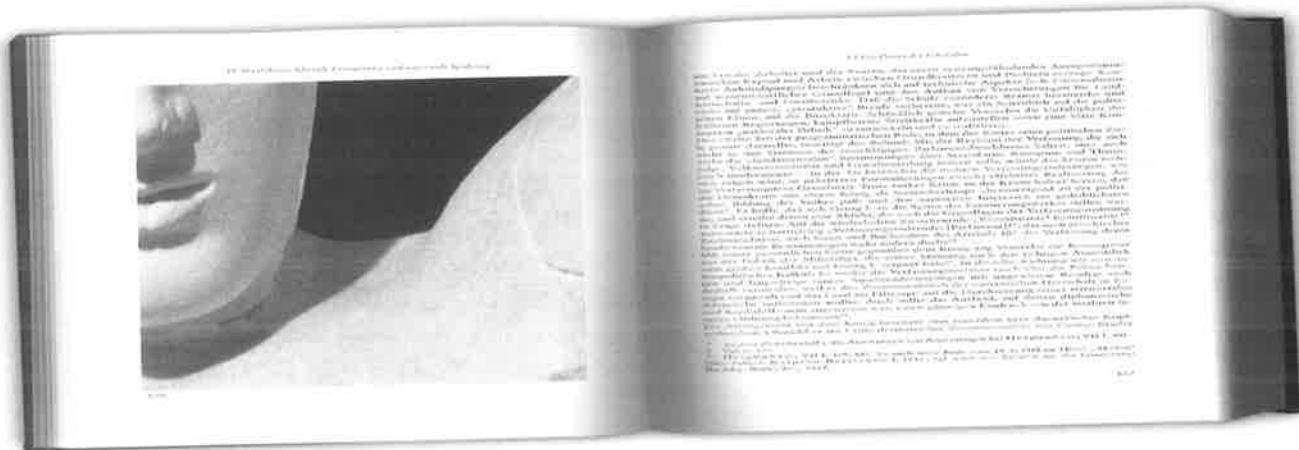
Το κεφάλαιο «Το δικομματικό σύστημα» καλύπτει μια περίοδο ευρύτερη απ' αυτήν που αφήνει να διαφανεί ο συμβατικός του τίτλος, γιατί παρακολουθεί τον τρικουπισμό ήδη από την εμβρυακή του φάση ως «Πέμπτον Κόμματος». Το τρικουπικό κόμμα είναι χρονικά το πρώτο στην ελληνική ιστορία, του οποίου η συνέπεια προς ένα συγκροτημένο πρόγραμμα με πολιτικές και όχι πελατειακές κατευθύνσεις δεν αμφισβητείται από κανέναν. Έτσι, ο νεωτερισμός του συγγραφέα πρέπει ν'

άποψη περί κράτους και κοινωνίας, που καθίσταται ακόμα σαφέστερη κάτω από το φως των προτάσεων για τους ακτήμονες αγρότες της Θεσσαλίας. Αυτή λοιπόν τη συγκροτημένη ιδεολογία του δηλιγιαννισμού πρέπει ν' αναδειξουν και να κατηγορήσουν όσοι τη θεωρούν οπισθοδρομική, αντί ν' αρκούνται στη στάθμιση των μεθόδων και του λεξιλογίου του με τα σταθμά της εκλογικής ηθικής. Θα μπορούσε πάντως ν' αντιπαχθεί, ότι η όποια προκατάληψη της ελληνικής ιστοριογραφίας σε βάρος του δηλιγιαννισμού υποκρύπτει ακριβώς μιαν «επί της ουσίας» ιστορική, δηλαδή επιστημονικά θεμελιωμένη, δικαίωση του τρικουπισμού. Ορθά κρίνεται ως αντιεπιστημονική η αναγραφή κάποιων κομμάτων στον ιστοριογραφικό μαυροπίνακα των «προσωποπαγών, δημαγωγικών, ανιδεολόγητων ενώσεων», αλλά η εικόνα θα ήταν πληρέστερη εάν ανεξητούντο και τα ανομολόγητα αλλ' όχι τυχαία αίτια αυτών των μεθολογικών αυθαιρεσιών. Θα μπορούσε έτσι, αν μη τι άλλο, να καταστεί σαφές το γιατί η ιστορική μνήμη διέσωσε μόνο τις μορφές σε βάρος του ενός κόμματος για δημαγωγία και διαφθορά, ενώ παρέγραψε τις ακριβώς ταυτόσημες μορφές που είχαν διατυπωθεί τότε σε βάρος του άλλου κόμματος, και μάλιστα με ίση ένταση και σοβαρότητα.

Τη μεγαλύτερη χρονική περίοδο καταλαμβάνει το κεφάλαιο «Πολιτειακή κρίση, φιλελεύθερη ανανέωση και εθνικός διχα-

σιμός», που παρακολουθεί βασικά το Κόμμα των Φιλελευθέρων από την προϊστορία του, δηλαδή από τη δημιουργία του κενού το οποίο εκείνο κλήθηκε στη συνέχεια να καλύψει. Ο πυρήνας της κρίσης των κομμάτων μετά το 1897 εντοπίζεται στην αδυναμία τους να διαφοροποιηθούν μεταξύ τους και να συνθέσουν ένα στοιχειώδες φάσμα εναλλακτικών προτάσεων, αφού οι οικονομικοί και διπλωματικοί όροι της πολιτικής ζωής φαινόταν να επιβάλλουν μία και μόνη δυνατή αντιμετώπιση των προβλημάτων, την περιβόητη «περισυλλογή». Το Κόμμα των Φιλελευθέρων θα θραυστεί πρώτο τη στασιμότητα, διατυπώνοντας ένα πλήρες και αυτόαρκες πολιτικό πρόγραμμα, ευπρόσωπα συγκρισιμο με αντίστοιχες τάσεις του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού. Το πρόγραμμα αυτό μετουσιώθηκε σε πράξη μόνο εν μέρει.

μο», όπου τα κομματικά μορφώματα της προηγούμενης περιόδου δεν έχουν αντικατασταθεί από άλλα όπως είχε συμβεί στις μέχρι τότε πολιτικές κρίσεις, έχουν όμως αλλάξει φυσιογνωμία. Οι Φιλελεύθεροι έχουν φυσικά παρατηθεί απ' τον αλυτρωτισμό, υπερτονίζουν όμως την ανάγκη κοινωνικού και οικονομικού εκσυγχρονισμού με το βλέμμα προς τη Δύση και με νιγητέρα μιαν ισχυρή εκτελεστική εξουσία, όχι όμως πλέον μια «δικτατορία των Φιλελευθέρων». Αν για τις μέχρι τώρα περιόδους της ιστορίας των κομμάτων ο Χέρινγκ όχι μόνον απέφευγε να επιγράψει τμήματα του κομματικού φάσματος με κοινωνικούς-ταξικούς όρους και κατηγορίες, αλλά και συστηματικά επέκρινε κάποιες βιαστικές αναγωγές στον αστισμό, στα παράγωγα και στα σύνθετά του, που η πρόσφατη ελληνική επι-

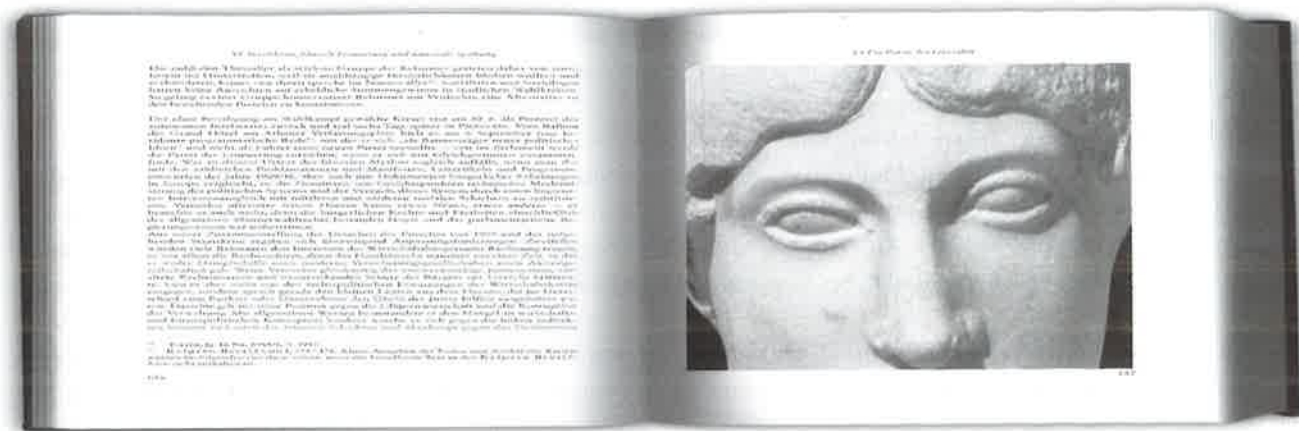

Έτσι, στο παράδειγμα που μας θυμίζει ο συγγραφέας, οι διακηρύξεις περί ισοπολιτείας δεν εμπόδισαν την τακτική διακρίσεων σε βάρος των Εβραίων στα πρώτα χρόνια μετά την προσάρτηση της Θεσσαλονίκης: «Εδώ φάνηκαν καθαρά τα όρια του ελληνικού φιλελευθερισμού» (σελ. 715). Ήδη όμως και μόνες οι διακηρύξεις αυτές, χάρη στην εννοιολογική καθαρότητα και την τόλμη τους, υπήρξαν αρκετές για να προκαλέσουν αμηχανία στο αμυνόμενο αντιβενιζελικό μέτωπο και να το στιγματίσουν, στην ιστοριογραφική μνήμη, σαν μικροπρεπές και κοινόφθαλμο, περικόλειστο μέσα στην αντιπολίτευση της άμεσης καθημερινότητας και ανήμπορο να αρθρώσει στόχους για το απώτερο μέλλον. Παρά ταύτα, η διάγνωση στον αντιβενιζελισμό ενός συνεπούς συστήματος ιδεολογικών αρχών είναι δυνατή ακόμα και μέσα απ' τις κραυγές του διχασμού, ακόμα και στο κατ' εξοχήν πεδίο θριάμβου του Βενιζέλου, την πραγμάτωση της Ελλάδας των Δύο Ηπείρων: Αν οι Φιλελεύθεροι προσανατολίσθηκαν έγκαιρα προς τις σύγχρονες (τότε!) αντιλήψεις περί εθνικού κράτους, οι αντίπαλοί τους απλώς προτίμησαν την «κοικουμενική εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας» (σελ. 821), δηλαδή τη διατήρηση των Ελλήνων στις μικρασιατικές τους εστίες εκτός του βασιλείου, αντί της κρατικής-εδαφικής εκδοχής, δηλαδή της ανάληψης κινδύνων. Το βιβλίο κλείνει με το κεφάλαιο «Τα κόμματα στο μεσοπολέ-

στήμη φαίνεται να προτιμά, ήδη απ' αυτήν εδώ τη φάση υιοθετεί και ο ίδιος την προσφυγή στην ταξική εννοιολογία, αφού η ενσωμάτωση της εργασιακής στην κομματική αντιπαλότητα είναι πλέον ορατή. Υπό το πρίσμα αυτής της εξέλιξης, κατακρίνει το χαρακτηρισμό της πολιτικής των κυβερνήσεων 1928-1932 απέναντι στις ατομικές ελευθερίες και στους εργατικούς αγώνες ως «συντηρητικής τροφής» σε σύγκριση με την περίοδο 1910-1915, και την εξηγεί σαν μόνη δυνατή επιλογή με το κριτήριο της συνέπειας στις αρχές του οικονομικού φιλελευθερισμού και στην κοινωνική βάση του κόμματος. Η επιλογή του έτους 1936 σαν καταληκτικού σημείου της πραγμάτευσης εξηγείται με τη ριζική αλλαγή που η επακολουθήσασα δεκαετία επέφερε στο πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο των κομματικών ανταγωνισμών. Η εξιστόρηση διακόπτεται στο σημείο όπου φαίνεται να έχει διακοπεί και η συνέχεια: Οι μεταπολεμικές εξελίξεις διέπονται περισσότερο από τα νέα δεδομένα, παρά από την ανάμνηση και τη μετενέργεια του προπολεμικού κομματικού σινηκίου. Όπως δεν είχε εκμηδυνήσει από μια γενική θεωρία, έτσι και τελειώνοντας ο συγγραφέας δεν καταλήγει σε συνταγές: «Η κτήση της ιστορικής γνώσης δεν μπορεί και δεν πρέπει να εκπρέπεται σε κατασκευή γραμμικών αναγωγών ανάμεσα στην Ιστορία και στο παρόν, όπως συνηθίζει η σκόπιμη ιστορία με σκοπό την ιδεολογική χειραγώγηση» (σελ. 1127).

Εμμένοντας στην ανάδειξη του πολιτικού στοιχείου, ο Χέρινγκ δεν δυσπιστεί μόνο απέναντι στους προσφιλείς αντικομματικούς μύθους, όπως είναι ότι τα ελληνικά κόμματα δεν προσέφεραν τίποτε άλλο παρά μόνο αξιώματα στα στελέχη τους, αλλά δυσπιστεί και απέναντι στη χρήση κοινωνικής-ταξικής τυπολογίας, στην οποία καταφεύγει μόνον επιλεκτικά και με μεγάλη προσοχή. Την σωστή εκτίμηση ότι τα ελληνικά κόμματα καθυστέρησαν ν' αναπτύξουν ανάγλυφη κοινωνική ταυτότητα, την αποκολλά από το παρεμπόδιον ιδεολόγημα ότι τα κόμματα αυτά «δεν είχαν αρχές». Ανάλογη είναι και η προσέγγιση των φαινομένων της διαφθοράς και του εκμαυλισμού εκλογέων: Μια συγκριτική επισκόπηση αποδεικνύει ότι φαινόμενα διαφθοράς άνθισαν και σε χώρες όπου δεν συνέτρεχε καμιά απ'

τους απαξία αλλά ταυτοχρόνως την μετριάζει προτείνοντας μια ανεκτική ερμηνεία και κατανόηση των κινήτρων τους, και μάλιστα προσάπτει υποκειμενικότητα και κανονιστική νοοτροπία στους ιστορικούς που δεν συμμερίζονται αυτή την ανοχή. Αντίθετη είναι η τακτική του συγγραφέα απέναντι στο φαινόμενο της παραβίασης των συνταγμάτων και των αρχών της δημοκρατικής νομιμότητας: Την απαξία αυτής της πρακτικής την αντιμετωπίζει ως απόλυτη, την τεκμηριώνει με εμβριθείς νομικές αναλύσεις και της προσδίδει ένα ιστορικό βάρος που επιδρά καταλυτικά στη συνολική εικόνα που απορρέει από τις γραμμές του βιβλίου για το αντίστοιχο «ένοχο» πολιτικό κόμμα. Ιδιαίτερα σε σχέση με το Κόμμα των Φιλελευθέρων, για το οποίο η προσοχή της ελληνικής ιστοριογραφίας έχει πράγματι

τις συνθήκες που συνήθως προβάλλονται σαν αιτίες της ελληνικής περίπτωσης, όπως η εισαγωγή αστικών θεσμών σε μη αστική κοινωνία. Τέλος, το ότι τα κόμματα επιδιώκουν να επιβάλλουν τις θέσεις τους καταλαμβάνοντας την εξουσία, είναι αυτονόητο και ανεξάρτητο από τυχόν ιδιαιτελίες των μελών. Όσοι θεωρούν κάθε προσπάθεια προσεταιρισμού ψηφοφόρων σαν παρέκκλιση από τον αληθή σκοπό των κομμάτων και σαν παθολογικό φαινόμενο, αγνοούν τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος. «Ποιοι άλλοι θα έπρεπε ν' αποτελούν τη Βουλή ή να ελέγχουν την κυβέρνηση; Οι εναλλακτικές λύσεις είναι μόνο ο βασιλιάς ή κάποιος δικτάτορας» (σελ. 35). Ολόκληρο το βιβλίο διαπνέεται από τη διάθεση υπεράσπισης της ιστορίας απέναντι σε θεωρητικά μοντέλα των κοινωνικών επιστημών που καταπνίγουν όσα γεγονότα δεν χωρούν στο σχήμα: μήπως όμως και η επανενθρόνιση της πολιτικής ιδεολογίας ως κυρίαρχου κινήτρου κομματικής δράσης σε όλες τις φάσεις της νεοελληνικής ιστορίας, ο παραγωνισμός άλλων, «ευτελών» κινήτρων, είναι μια ακόμα σαρκοφάγος γενίκευση; Ένα παρεμφερές ερώτημα γεννά στον αναγνώστη η εμφανής διαφοροποίηση της «κατανόησης» του ιστορικού σε σχέση με την εκάστοτε παραβιαζόμενη αξία. Ενώ για φαινόμενα όπως η διαφθορά ή η υιοθέτηση διακηρύξεων που σήμερα θα τις ονομάζαμε λαϊκιστικές, ο Χέρινγκ αναγνωρίζει μεν την πολιτική

εστιασθεί όχι τόσο στις νεκραναστάσεις διαλυμένων Βουλών και σε λοιπές συνταγματικές παραβιάσεις, όσο σε άλλα, ευτυχέστερα σημεία, η αποκλίνουσα στάθμιση του Χέρινγκ εξηγείται μεν με βάση τη γνωστή προσήλωσή του στο δημοκρατικό καθήκον του ιστορικού-πολίτη, δεν παύει όμως να ξενίζει όταν οι αξιολογήσεις του στο πεδίο αυτό υποκρύπτουν μια κανονιστική αντίληψη όμοιας έντασης με εκείνες άλλων συγγραφέων τους οποίους κατακρίνει. Βέβαια, στην περίπτωση αυτή έχουμε να κάνουμε με την στοιχειώδη κανονιστικότητα της δημοκρατικής ευαισθησίας, το ερώτημα όμως παραμένει: Άραγε ορισμένα φαινόμενα όπως η εξαγορά ψήφων ή η απροαύλητη διαβουκόληση του εκλογικού σώματος, δεν είναι ποιοτικά εξίσου «αντιδημοκρατικά» με μια ευθεία παραβίαση του Συντάγματος; Πώς λοιπόν θα διακρίνουμε, τίνων φαινομένων η απαξία σχετικοποιείται με βάση τις «συνθήκες άσκησης της πολιτικής στην Ελλάδα», και τίνων παραμένει απόλυτη; Ο τρόπος σκέψης και γραφής του Χέρινγκ είναι προσανατολισμένος προς το διάλογο, προς την ανοχή των αποχρώσεων. Η πρόκληση διαλόγου θα είναι η πραγματική καταξίωση του έργου του: ο ίδιος όμως δεν θα μπορέσει πια να λάβει μέρος, παρά μόνο μέσα απ' τις μεθοδολογικές και δεοντολογικές του υποθήκες, τις οποίες η ελληνική επιστήμη καλείται να ενσωματώσει.

Η μεταρρύθμιση της Οθωμανικής και της Ρωσικής Αυτοκρατορίας κατά τον 19ο αιώνα

Διάλεξη στη Φιλοσοφική Σχολή του ΑΠΘ, 13 Απριλίου 1976

GUNNAR HERING

ΚΥΡΙΕ ΚΟΣΜΗΤΩΡ, κύριοι συνάδελφοι, κυρίες και κύριοι,

Βαθιά συγκινημένος από τη θερμή υποδοχή στο πανεπιστήμιο αυτό, που έχει, πιστεύω, πολλούς λόγους να μη με θεωρεί ξένο, θα ήθελα πρώτα-πρώτα να ευχαριστήσω τον κύριο κοσμήτορα και τα μέλη της Φιλοσοφικής Σχολής για την τόσο τιμητική πρόσκληση να παραδώσω ένα μάθημα. Ιδιαίτερα δε ευχαριστώ τον φίλο κ. Μιχαήλ Σακελλαρίου για την πρωτοβουλία της πρότασης. Επίσης ευχαριστώ τον φίλο κ. Χασιώτη που επωμίστηκε την τεχνική διεκπεραίωση του όλου προγράμματος της διαμονής μου εδώ.

Χαίρω πολύ, που μου δίδεται η ευκαιρία με τη διάλεξη αυτή να συμβάλω κι εγώ στην προσπάθεια των συναδέλφων μου ιστορικών να επισύρουν το ενδιαφέρον των φοιτητών στη νεοελληνική και βαλκανική ιστορία, που δυστυχώς τόσο αμελείται στην Ελλάδα.

Κυρίες και κύριοι, όπως τα βιβλία γράφονται για το αναγνωστικό κοινό, έτσι ένα μάθημα προσφέρεται στο ακροατήριο. Αλλά όπως κανείς δεν παρεξηγεί τον συγγραφέα, που χαρίζοντας στους αναγνώστες του ένα βιβλίο το αφιερώνει συνάμα και σε συγκεκριμένο πρόσωπο, έτσι ελπίζω να μη το εκλάβει κανείς ως ένδειξη αδιαφορίας για το τόσο πολυάριθμο ακροατήριο, που με τίμησε με την παρουσία του, αν αφιερώσω τη διάλεξή μου αυτή – κατά τρόπον κάπως ασυνήθη βέβαια – σε συγκεκριμένα πρόσωπα. Σας παρακαλώ λοιπόν, να τη θεωρήσετε και ως φόρο τιμής που χρωστώ εγώ, που χρωστάει κάθε ελεύθερος άνθρωπος στους συναδέλφους μου και τους συνεργάτες του πανεπιστημίου αυτού, που επί δικτατορίας διώκονταν και ταπεινώνονταν. Στον αιώνα μας, που τόσο τελειοποιήθηκαν τα μέσα και οι μέθοδοι καταδυναστεύσεως του ανθρώπου, υπάρχουν πάντα και οι άνθρωποι, που δίδουν – ο καθένας με το δικό του τρόπο – το παράδειγμα της ακεραιότητας και της αξιοπρέπειας και μπροστά σ' άρματα μάχης. Νοιώθω ευτυχής που τέτοιοι άνθρωποι με θεωρούν φίλο και συνάδελφό τους και με κάλεσαν εδώ.

Τα κολακευτικά λόγια, που ο κ. Χασιώτης είχε την καλοσύνη να πει για μένα, μου δίνουν το θάρρος να υπολογίσω στην επι-

είδειά σας, αν με την παρουσίαση της συγκριτικής μελέτης μου για το πρόβλημα των μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική και τη Ρωσική Αυτοκρατορία δοκιμάσω την υπομονή σας λίγη ώρα περισσότερο από όσο θα δικαιολογούταν στην περίπτωση στενότερα περιορισμένου θέματος.

Κυρίες και κύριοι...

Η κατάρρευση των μεγάλων αυτοκρατοριών της ανατολικής και νοτιοανατολικής Ευρώπης – της Οθωμανικής, της Αυστρο-ουγγρικής και της Ρωσικής – μέχρι το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είναι για δύο λόγους ένα από τα διαφιλονικούμενα προβλήματα της ιστορικής έρευνας: πρώτον διότι πολλά αρχεία είναι εδώ και λίγα χρόνια προσιτά, τα σοβιετικά στην καλύτερη περίπτωση μονάχα σε περιορισμένη κλίμακα, γι' αυτό και νέες εκπλήξεις – και πολλές φορές εκπληκτικά μονόπλευρες αποκαλύψεις – θέτουν σε αμφισβήτηση τα δήθεν ασφαλή πορίσματα παλιότερων ερευνών, και δεύτερον, γιατί ιδεολόγοι διαφόρων αποχρώσεων αναζητώντας επιστημονικά στοιχεία για να στηρίξουν τις εκ των προτέρων παρασκευασμένες απόψεις τους, συντελούν στην αμφίβολη αξίας δημοτικότητα ή στην δυσφήμιση επιστημονικών γνώσεων και θέσεων.

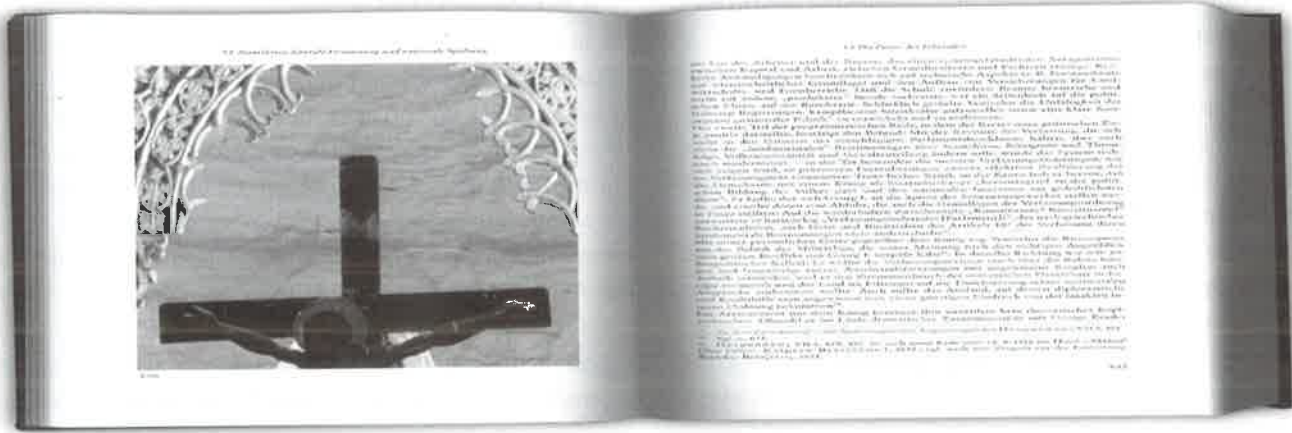
Δεν είναι απορίας άξιο ότι οι έρευνες ξεπερνούν την εξιστόρηση της καταρρεύσεως της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της παλιάς Ρωσίας και της αψβουργικής μοναρχίας: Από τη μια μεριά στρέφεται το ενδιαφέρον στα νέα κράτη, που δημιουργήθηκαν πάνω στα ερείπια των παλιών, από την άλλη μεριά αναζητούνται στο απώτερο παρελθόν οι αιτίες της αποσυνθέσεως των παλιών κρατών. Στο κέντρο των συζητήσεων γύρω από το δεύτερο αυτό πρόβλημα βρίσκονται οι πολυάριθμες προσπάθειες μεταρρυθμίσεως της Οθωμανικής και της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, διότι από την ανάλυση των μεταρρυθμίσεων αυτών, και προπάντων τη διαλεύκανση των λόγων της αποτυχίας τους, περιμένει κανείς νέα συμπεράσματα για την κατάρρευση των δύο αυτών κρατών.

Παρά τις διαφορές τους στον προβληματισμό, τη μεθοδολογία και τα πορίσματα φαίνεται πως συμφωνούν οι περισσότεροι ερευνητές σε δύο σημεία: Η αποτυχία όλων των προσπαθειών να μεταρρυθμιστεί η Οθωμανική Αυτοκρατορία εξηγείται με την έλλειψη ικανών στελεχών, αρχών και υπηρεσιών, που θα

μπορούσαν να πραγματοποιήσουν τους καλούς σκοπούς, κι έτσι το καθεστώς έχασε τον αγώνα με τα χωριστικά και εθνικά κινήματα των λαών της νοτιοανατολικής Ευρώπης και των Αράβων. Άραγε τα μεταρρυθμιστικά προγράμματα θα είχαν τελεσφορήσει, εάν εφαρμόζονταν με αποφασιστικότητα και με κατάλληλο προσωπικό – το ερώτημα αυτό δεν λαβιάζεται συνήθως υπόψη. Δεύτερον συμφωνούν οι περισσότεροι, ότι στην Ρωσία επήλθε η Οκτωβριανή Επανάσταση των μπολσεβίκων μοιραία και αναπόφευκτα, μολοντί καρποφόρησαν εδώ πολλές μεταρρυθμίσεις – η μεγαλύτερη της τελευταίας φάσεως ήταν ως γνωστόν η επανάσταση του Φεβρουαρίου του 1917, που κατέληξε στη δημιουργία του δημοκρατικού καθεστώτος και την παραίτηση του τσάρου.

καθεστώς, αλλά συντόμισε απλώς το δρόμο προς την Οκτωβριανή Επανάσταση.

Στο μάθημα αυτό θα προσπαθήσω να ελέγξω, εάν οι σκιαγραφημένες αυτές απόψεις επαληθεύονται. Η συγκριτική ανάλυση όλων των μεταρρυθμίσεων, που προγραμματίστηκαν και επιβλήθηκαν στα δύο αυτά κράτη, και η παρουσίαση έστω και του βασικού μόνον υλικού, θα ξεφύγει βέβαια από τα πλαίσια ενός μαθήματος και θα μάς απασχολούσε τουλάχιστον ένα πανεπιστημιακό έτος. Γι' αυτό θα περιοριστώ σε ορισμένα βασικά για την κρίση της όλης αυτής πολιτικής προβλήματα. Για να σας διευκολύνω να παρακολουθήσετε την ανάπτυξη των επιχειρημάτων μου, θα ήθελα εξαρχής να δηλώσω, ότι θα καταλήξω ακριβώς στο αντίθετο της επικρατετέρας εκδοχής συ-

Ενώ λοιπόν αφήνουν οι περισσότεροι ερευνητές να εννοηθεί ότι στην περίπτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οι δυνατότητες επιτυχίας έμειναν ανεκατέλλετες, επικράτησε ως προς τη Ρωσία η άποψη, ότι η θεμελιακή αλλαγή, που άρχισε με την κατάργηση της δουλείας των γεωργών το 1861 και οδήγησε μετά την επανάσταση του 1905 στην εγκαθίδρυση συνταγματικής μοναρχίας και κοινοβουλίου, (ότι λοιπόν η αλλαγή αυτή) αύξησε αντί να μειώσει τις πολιτικές και κοινωνικές αντιξοότητες, γιατί από την μία μεριά ο αγροτικός πληθυσμός, που αυξανόταν αλματωδώς, δεν βρήκε αρκετές δυνατότητες απασχόλησως στη βιομηχανία παρά την ταχεία εξέλιξή της, και από την άλλη μεριά οι πραγματοποιημένες μεταρρυθμίσεις συνέβαλαν στο να διαμορφώνονται νέοι πυρήνες του επαναστατικού κινήματος.

Έτσι π.χ., ο Hosking, που δημοσίευσε την τελευταία εκτενής μελέτη για το θέμα μας, συνοψίζει όλα αυτά τα επιχειρήματα στον ισχυρισμό, πως excellent reasons – εξαιρετικοί λόγοι – δικαιώνουν εκ των υστέρων το φόβο των αντιδραστικών, ότι η μεταρρύθμιση θα ωφελήσει μονάχα τους επαναστάτες. Οι περισσότερες συνθετικές μελέτες για τη ρωσική ιστορία του 20ού αιώνα βασίζονται στη ρητή ή μη υπόθεση, ότι και η δημοκρατική επανάσταση του Φεβρουαρίου του 1917 δεν μπορούσε να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για ένα βιώσιμο

μέγεθος. Στην ακόλουθη ανάπτυξη του θέματος προϋποθέτω, ότι η οθωμανική και η ρωσική ιστορία του 19ου και 20ού αιώνα σας είναι σε γενικές γραμμές γνωστή, ώστε να μη χρειαστεί να δοκιμάσω την υπομονή σας επαναλαμβάνοντας στοιχεία, που θα βρίσκατε σ' ένα εγχειρίδιο. Ωστόσο, είναι ίσως σκόπιμο να χαράξω τα γενικά πλαίσια του προβλήματός μας συνοψίζοντας τα εν μέρει διάσπαρτα ζητήματα.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Ευρώπη δεν άρχισε να κλονίζεται μόλις την εποχή που απέναντι στην κεντρική και δυτική Ευρώπη καθυστερούσε φανερά στην εξέλιξη των επιστημών και της τεχνικής, του εμπορίου και της βιομηχανίας, δηλαδή στο 18ο και 19ο αιώνα. Ήδη στο 16ο αιώνα γεγονότα με πολλές συνέπειες μεγάλης διαρκείας ενέτειναν τη γενική οικονομική κάμψη: πολυδάπανοι πόλεμοι με την Περσία από το 1578 μέχρι το 1639 και με την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία από το 1593 μέχρι το 1606 εξάντλησαν τα οικονομικά του κράτους· μεγάλες ποσότητες πολυτίμων μετάλλων από την Ισπανία, που άρχισαν από το 1587 να διοχετεύονται στις τουρκικές αγορές, κλόμισαν την αξία του χρήματος, ώστε η Πύλη δεν μπορούσε πια να αρκεστεί στις συνήθειες μεθόδους θεραπείας, δηλαδή να αυξάνει τους φόρους, να επιβάλλει νέα τέλη και να διαφθείρει το νόμιμο. Ολοένα και πιο συχνά έπρεπε να πετύχει πρόσθετα έσοδα διά της πωλήσεως θέσεων και αξιωμάτων και προπάντων

να εισπράττει διά της εκμισθώσεως των φόρων μελλοντικά έσοδα – σε περίπτωση ανάγκης περισσότερες φορές παραμερίζοντας τους ενοικιαστές. Μ' αυτόν τον τρόπο όχι μόνον εκπίθονταν οι φορολογούμενοι χριστιανοί και μωαμεθανοί στην καταπίεση εκ μέρους των διαφόρων κερδοσκοπών θεισθέρων, αλλά ταυτόχρονα παραβιαζόταν η μέχρι τότε αυστηρά τηρουμένη αρχή της ανόδου ανάλογα με την ικανότητα και την επίδοση, καθώς και η αρχή, ότι κάθε αξιωματούχος οφείλει να εκτελεί μία υπηρεσία. Όταν η επέκταση της οθωμανικής κυριαρχίας στην Ευρώπη έφτασε στο 16ο αιώνα στα όριά της, τότε η μεγάλη μάζα των σπαχήδων, που είχαν πάρει μέτρα, πολλές φορές φτωχικά τιμάρια, δεν εύρισκαν πια ευκαιρία να βελτιώσουν την κατάστασή τους με λεία ή να αποκτήσουν προσοδοφόρα κατακτημένα εδάφη. Μετά την εξέλιξη των μικρών πυροβόλων όπλων ο ρόλος τους στον οθωμανικό στρατό άρχισε να γίνεται προβληματικός και όταν ο σουλτάνος αναγκάστηκε συννομολογώντας την ειρήνη στο Karlowitz το 1699 και στο Passarowitz το 1718 να εκχωρήσει στον αυτοκράτορα μεγάλες περιφέρειες, πολλοί σπαχήδες έπρεπε να μοιράσουν τα κτήματά τους με τους πρόσφυγες συντρόφους των από τα χαμένα εδάφη, ώστε οι γεωργοί να καταπιέζονται ολοένα και περισσότερο τρέφοντας περισσότερους κυρίους, ενώ η Πύλη κάτω από την πίεση των αξιωματούχων της Αυλής, που είχαν αναδειχτεί με την αγοραπωλησία θέσεων και την εύνοια και αναγνωρίζοντας ότι το ιππικό των σπαχήδων ήταν ένα όπλο απαρχαιωμένης πολεμικής τέχνης, άρχισε να παρακρατεί πολλά τιμάρια, να τα συγχωνεύει σε μεγάλα κτήματα, τα λεγόμενα hass και να τα εκδίδει σε πλούσιους αγοραστές ή σ' ευνοούμενους, χωρίς η παροχή αυτή να συνεπάγεται υπηρεσιακά καθήκοντα. Έτσι λοιπόν, καθώς και με την βακουφοποίηση, αυξανόταν η ακίνητη περιουσία στα χέρια ολίγων σε βάρος του στρατού, του κρατικού ταμείου και σε βάρος των γεωργών, που καταντούσαν εργάτες χωρίς τα παλιά δικαιώματα, όταν οι αγορές που ανέκυπταν σε ευνοϊκή για συναλλαγές απόσταση προέτρεπαν τους κυρίους των στην αύξηση της παραγωγής.

Στο 16ο αιώνα άρχισε και μία φάση αυξήσεως του πληθυσμού, που δεν μπορούσε πια να αντισταθμιστεί με νέες κατακτήσεις. Έτσι δημιουργήθηκαν κοινωνικές αντιθέσεις, που προξενούσαν εξεγέρσεις και την συσσωμάτωση φτωχευμένων γεωργών, πειναλέων ανέργων, άδικα διωκόμενων, των εγκληματιών και των διαμαρτυρομένων στα στίφη των κλεφτών ή Hayduk. Χαρακτηριστικά γράφουν ο Αναστάσιος ο Γόρδιος και ο Ιωάννης ο μοναχός στις 16.4.1706: «Οι πλείστοι των εν τούτοις υπαρχόντων, οι μεν μάχαιρας ή πυρός έργου εγένοντο, οι δε φυγή την σωτηρίαν, όποι αν έκαστος οίος τε ήν απελθειν, ωνήσαντο, και νυν ουκ ανθρώπων οιακτήρια αλλά χωριά μόνον ψιλά μεμενήκασι τα χωρία».

Εκτός από το σώμα των σπαχήδων παρήκμασε και το δεύτερο στήριγμα της οθωμανικής δυνάμεως: το σώμα των γενιτσάρων, όταν άρχισαν να στρατολογούνται και μωαμεθανοί και όταν η Πύλη ανεχόνταν οι στρατιώτες, που στασιάζαν διαρκώς, γιατί

το κράτος αργούσε να τους καταβάλει το μισθό, να αποκτήσουν χωράφια, να επιδίδονται σε βιοτεχνικά επαγγέλματα και ν' ανοίγουν καταστήματα, για να βελτιώσουν τις αποδοχές τους, και τέλος να παντρεύονται. Επειδή οι γενίτσαροι δικαιούνταν μισθό και δεν πλήρωναν φόρους, επιθυμούσαν να προσληφθούν και οι γιοι και άλλοι συγγενείς τους στο σώμα και χωρίς να είναι ικανοί και πρόθυμοι για υπηρεσία. Αυτό έγινε κανόνας, όταν η εξασθενημένη κεντρική εξουσία δεν μπορούσε πια μετά το 1705 να διεξαγάγει το παιδομάζωμα. Με τις ταυτότητες πεθαμένων γενιτσάρων γινόταν εμπόριο στη μαύρη αγορά και οι αγοραστές τους απαλλάσσονταν από τη φορολογία κι εισέπρατταν έστω και καθυστερημένους μισθούς. [Ενώ μ' αυτό τον τρόπο εξογκώθηκε το σώμα των γενιτσάρων φαινομενικά από 43.402 στρατιώτες το 1776 σε 109.791 το 1808, δηλαδή κατά 153% σε 30 περίπου χρόνια, συνέβαινε από μία μονάδα με 12.000 στρατιώτες το 1790 να υπηρετούν πραγματικά μόλις 2.000 άνδρες].

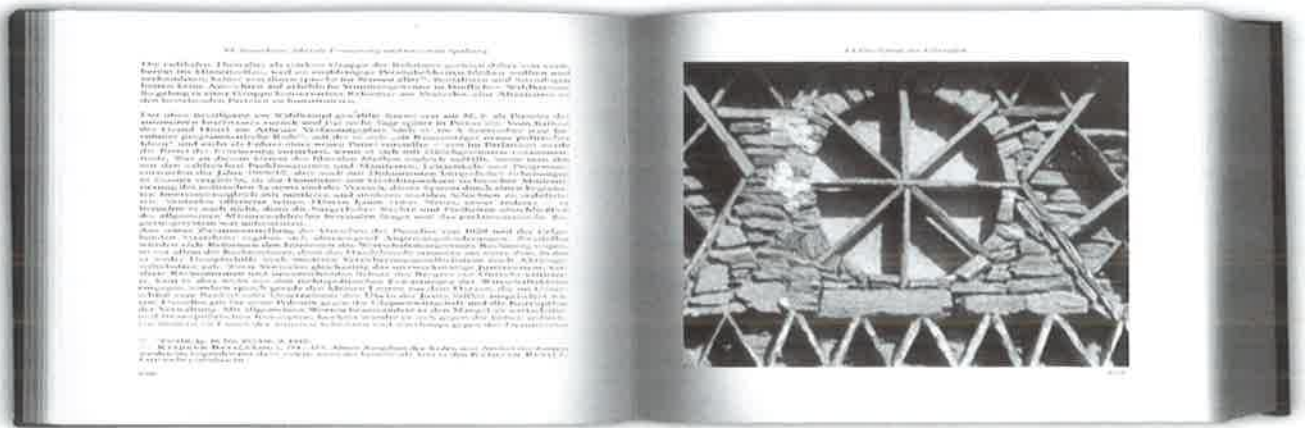
Όπως σε άλλες παλιότερες ευρωπαϊκές κυριαρχίες πριν από τη δημιουργία του συγκεντρωτικού υπαλληλικού κράτους, έτσι και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία σε μεγάλες περιφέρειες είχαν χορηγηθεί προνόμια μιας πλούσιας σε τύπους αυτοδιοικήσεως και ορισμένα μονάχα διαμερίσματα της Χερσονήσου του Αίμου υπάγονταν στην άμεση στρατιωτική διοίκηση, που ήταν δεμένη με τον παρακμάζοντα τιμαριωτισμό. Παραδόξως εξελίσσονταν στρουκτούρες αυτοδιοικήσεως και σε πολλές στρατιωτικά διοικούμενες επαρχίες, διότι διά της εκμισθώσεως των φόρων, ή διά της ντε φάκτο μετατροπής σε ιδιωτική περιουσία δημοσίων ακινήτων με την βακουφοποίησή τους και συνεπεία αυτού διά της συγκεντρώσεως μεγάλων περιουσιών δημιουργήθηκαν ανεπίσημοι άρχοντες, οι λεγόμενοι *ayan*, που χάρη στην υλική ανεξαρτησία τους εγκαθίδρυσαν μαζί με τους *sancakbey* και *beylerbey* ένα είδος διπλής κυριαρχίας και πολλές φορές υποκαθιστούσαν τους στρατιωτικούς – μία εξέλιξη, που μπορούμε σήμερα να παρακολουθήσουμε καλά χάρη στις πρόσφατες έρευνες Βουλγάρων οθωμανολόγων ιστορικών. Οι χωριάτες υποστήριζαν τους *ayan* όχι μόνον λόγω της πλούσιας εξαρτήσεώς των απ' αυτούς, αλλά επειδή ο *ayan* σε αντίθεση προς τον στρατιωτικό διοικητή ήταν ντόπιος και τα μόνιμα συμφέροντά του στην περιοχή τον έκαναν να φείδεται συνήθως τους γεωργούς περισσότερο παρά ο περαστικός αξιωματούχος της Πύλης, που ήθελε να πλουτίσει σύντομα. Εκτός απ' αυτό ο *ayan*, ως πραγματικός δυνάστης της περιοχής, κατάφερε να προστατεύει τα χωριά του πιο αποτελεσματικά από τον διοικητή και τους κλέφτες. Η κατά μεγάλο μέρος στερημένη ίδιων μέσων επιβολής κεντρική εξουσία, που επί πλέον μετά την αλλαγή του κανονισμού διαδοχής στο Θρόνο στις αρχές του 17ου αιώνα έχανε σε κύρος λόγω της ανικανότητας πολλών σουλτάνων, δεν μπορούσε παρά να κάνει παραχωρήσεις στους *ayan* και μάλιστα υποχρεώθηκε να συννομολογήσει μαζί τους ένα τυπικό συμβόλαιο το 1808, το περίφημο *sened-i ittifak*, διότι η Πύλη είχε ανάγκη τα χρήματά τους και

προπάντων τις ιδιωτικές στρατιωτικές μονάδες τους. Έτσι λοιπόν, η Οθωμανική Αυτοκρατορία εισήλθε στο 19ο αιώνα μ' ένα κατά μεγάλο μέρος αποδιοργανωμένο στρατό, με μια ανίσχυρη διοίκηση, που την υποκαθιστούσαν στασιάζοντες πασάδες και ισχυροί *ayan*, και μέσα σε μια διαρκή οικονομική κρίση που επέφερε την χρεωκοπία στο εξωτερικό.

Οξυδερκείς αξιωματούχοι είχαν ζητήσει ήδη από πολύν καιρό μεταρρυθμίσεις, συνήθως υπό μορφήν αποκαταστάσεως της παλιάς τάξεως. Μετά την οδυνηρή έκπληξη της πρώτης στρατιωτικής ήττας ήθελε πρώτος ο μεγάλος βεζύρης Ibrahim επί Ahmed III (1703-30) να εξιχνιάσει το μυστικό της προόδου των χριστιανικών κρατών μελετώντας συστηματικά τη διοίκηση, στρατιωτική οργάνωση και επιστήμη της Ευρώπης.

μεταρρυθμίσει το όλο σύστημα της δικαιοσύνης κατά το παράδειγμα των δυτικοευρωπαϊκών κρατών. Επιδίωξε με τον Arazi Kanunnamesi του 1858 τη βετλίωση της καταστάσεως των αγροτών, προπάντων των κολλήγων, και τέλος αποσκοπούσε στην αναδιοργάνωση της φορολογίας, των κρατικών υπηρεσιών και της αυτοδιοικήσεως, που θα βασιζόταν σε γνωμοδοτικά συμβούλια σε διάφορα επίπεδα.

Παρά όμως τις επίμονες προσπάθειες ικανών μεγάλων βεζύρηδων όπως του Resid Pasa πολλοί νόμοι και πολλά μέτρα – ίσως τα περισσότερα – δεν μπορούσαν να γίνουν πραγματικότητα, επειδή έλειπαν κατάλληλοι και νομοταγείς υπάλληλοι, επειδή οι επικαρπωτές της παλιάς τάξεως των πραγμάτων έφεραν λυσσαλέα αντίσταση και επειδή οι μεταρρυθμιστές οι

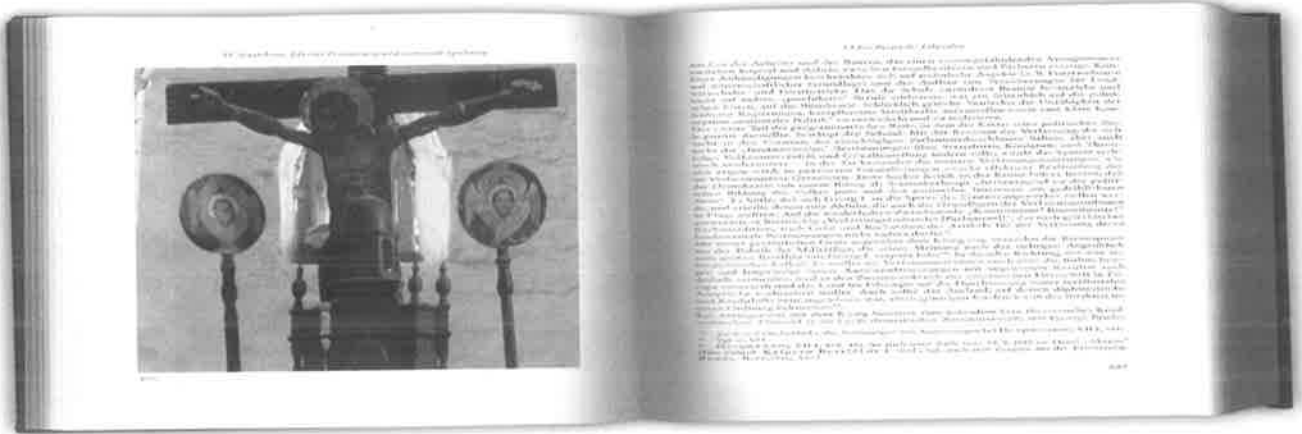
Οι γνωστές προσπάθειες του Σελίμ III ν' αναδιοργανώσει το στρατό και τις κρατικές υπηρεσίες ναυάγησαν λόγω της αντιδράσεως όλων, που φοβούνταν για τις θέσεις και την εξουσία τους: στην αντίδραση της *ulema*, των *ayan*, και των γενιτσάρων, που η αιματηρά διάλυσή τους επί Mahmud II το 1826 άνοιξε το δρόμο που οδηγούσε στην αποκατάσταση της νόμιμης εξουσίας σε πολλά πασαλίκια της Ανατολής, ενώ στην Ευρώπη ήταν για πάντα χαμένες πια οι περιοχές, που απάρτιζαν το νέο Βασίλειο της Ελλάδος· παρόμοια ήταν τελικά η κατάσταση στο πασαλίκι του Βελιγραδίου, στον πυρήνα δηλαδή του μετέπειτα σερβικού κράτους, μολοντί διατηρόνταν ακόμη η επικυριαρχία του σουλτάνου και οι τουρκικές φρουρές σε μερικούς τόπους!

Με τον hatt-i sirif του Gülhane άρχισε το 1839 η φάση των μεγάλων μεταρρυθμίσεων, η επονομαζόμενη *tanzimat*, που το αποκορύφωμά της μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο ήταν το γνωστό στη δυτική ιστοριογραφία ως hatt-i humajun διάταγμα των μεταρρυθμίσεων, το *islahat fermani* και η εγκαθίδρυση της βραχύβιας συνταγματικής μοναρχίας το 1877/78. Όπως είναι γνωστό, με τους βασικούς νόμους για την προστασία της ζωής, της περιουσίας και της τιμής όλων των υπηκόων, η Πύλη εισήγαγε στην κρατική οργάνωση την αρχή της νομικής ισότητας μωαμεθανών, χριστιανών και Εβραίων· περαιτέρω προσπάθησε να

ίδιοι δεν αποτελούσαν μία ομογενή ομάδα πολιτικών. Εκτός από ανταγωνισμούς, αντιζηλίες και μηχανορραφίες ανάμεσά τους, όπως τα γνωρίζουμε από την εποχή του Σελίμ III, πρέπει εδώ ν' αναφέρουμε τις βαθιά ριζωμένες διχογνωμίες μεταξύ των «δυτικοφίλων», αν μου επιτρέψετε να μεταφέρω έναν όρο από την ρωσική ιστορία, και εκείνων, που ήθελαν να στηρίξουν την αναγέννηση στις παλιές οθωμανικές παραδόσεις ή στο ισλαμικό δίκαιο. Τέλος, δεν πρέπει να παραβλέψει κανείς, ότι οι ευρωπαϊκές δυνάμεις, που παρουσιάζονταν ως υποστηρικτές των μεταρρυθμίσεων, επιβάρυναν την πρακτική εφαρμογή τους με αντιφατικές αξιώσεις. Μερικές επιτυχίες της μεταρρυθμιστικής πολιτικής όπως π.χ. του Ahmed Sefik Midhat Pasa στο vilayet του Δουνάβεως έκαναν τους ιστορικούς να υποθέσουν, μονάχα η εξίσου συνεπής αλλαγή σε όλους τους τομείς της κρατικής αρμοδιότητας θα παρέτεινε τη ζωή της Αυτοκρατορίας, που κινδύνευε από τα εθνικά και χωριστικά κινήματα. Εάν η υπόθεση αυτή αληθεύει, τότε οι πραγματοποιημένες μερικές μεταρρυθμίσεις θα έπρεπε να είχαν την προσδοκώμενη ψηλαφητή επιτυχία ή τουλάχιστον να πλησίαζαν. Για να ελέγξω την υπόθεση αυτή θα δείξω, ποιες συνέπειες είχε μία μεταρρύθμιση, που οι σύγχρονοι θεωρούσαν ως υποδειγματική: η μεταρρύθμιση της εκκλησίας στο ανώτατο επίπεδό της.

Η θεωρία και η πράξη της παλιάς οθωμανικής κυριαρχίας βασιζόταν όπως ξέρετε, στο χωρισμό του πληθυσμού σε μιλλέτ βάσει του θρησκευάτος, με την προϋπόθεση όμως οι υποτελείς να έχουν μία αγία γραφή, να μην είναι δηλαδή ειδωολάτρες. Στα μη ισλαμικά μιλλέτ χορηγούνταν διάφορα προνόμια αυτοδιοικήσεως. Επόμενο της διαίρεσεως του πληθυσμού σε μιλλέτ ήταν λοιπόν, ότι οι εκκλησίες είχαν αρμοδιότητες πέραν της θρησκευτικής αποστολής τους. Επειδή οι μεταρρυθμιστές ήθελαν να δημιουργήσουν ένα κράτος με κοσμηγευμένη διοίκηση, ένα κράτος που ο πληθυσμός του δεν θα διαιρόταν πια κατά θρησκευάματα, απαίτησαν στην πρώτη φάση το λαϊκό στοιχείο να συμμετέχει στη διοίκηση των εκκλησιών, ώστε βαθμιαία να εξελίσσονται από μέσα από τις παλιές αρχές νέα,

κλήρου, που θα διόριζε και δύο διαρκή συμβούλια: ένα για τις εκκλησιαστικές κι ένα για τις αστικές υποθέσεις. Όπως στη Γενική Συνέλευση, έτσι και στις τοπικές συνελεύσεις, που θα εξέλεγαν τους επισκόπους, δέσποζε τώρα το λαϊκό στοιχείο. Μόλις το καταστατικό αυτό είχε τεθεί σε ισχύ, η Πύλη αναγκάστηκε να το αναστείλει για 3 χρόνια, διότι διχογνωμίες, που φανερώθηκαν στις συζητήσεις για τη διεύθυνση των σχολείων, πολύ γρήγορα οδήγησαν σε αγεφύρωτες αντιθέσεις μεταξύ των Αρμενίων. Για να εξηγήσουμε αυτή την τροπή των πραγμάτων, πρέπει να ριζώσουμε μια ματιά στο εκλογικό σύστημα. Όλοι οι εκπρόσωποι του κλήρου στην Γενική Συνέλευση και τα δύο τρίτα των λαϊκών έπρεπε να είναι κάτοικοι της Κωνσταντινουπόλεως, μολονότι ζούσαν στην πρωτεύουσα μονάχα

κοσμηγευμένα όργανα αυτοδιοικήσεως.

Κατόπιν αυτού οι γρηγοριανόι Αρμένιοι επεξέτειναν το 1858 τη συμμετοχή του λαϊκού στοιχείου στη διοίκηση της εκκλησίας.

Πόση σημασία έδωσε η Πύλη στην αναδιοργάνωση των εκκλησιών, προκύπτει σαφώς από τις τουρκικές πηγές. Ο Ismail Kemal λ.χ. αφηγείται στα απομνημονεύματά του, ότι οι μεταρρυθμιστές πολιτικοί θεωρούσαν το νέο καταστατικό της αρμενικής εκκλησίας ως υπόδειγμα για τα μεταγενέστερα σχέδια του συντάγματος της Τουρκίας. Κι αν ακόμα κρίναμε ως λίγο υπερβολικό, που εξαίρει την αρμενική εκκλησία απέναντι στις άλλες, τη μαρτυρία του ως προς τον πρωτοποριακό ρόλο της εκκλησιαστικής μεταρρυθμίσεως άσχετα από την εθνικότητα επιβεβαιώνει ρητά και ο Namik Kemal που το 1876 ήταν μέλος της επιτροπής για την κατάρτιση του συντάγματος της Αυτοκρατορίας. Κι ένας από τους πατέρες του αρμενικού συντάγματος, ο Krikor Odian Efendi, ήταν ένας από τους πιο στενούς συμβούλους του Midhat Paşa κι ένθερμος υποστηρικτής του οθωμανικού συντάγματος.

Τι θέσπισε λοιπόν το καταστατικό αυτό; Η κυριότερη διάταξη του όριζε, ότι τον πατριάρχη ως υπεύθυνο απέναντι στην Πύλη εθνάρχη των γεωργιανών Αρμενίων θα εξέλεγε στο εξής μία Γενική Συνέλευση από 120 λαϊκούς και 20 εκπροσώπους του

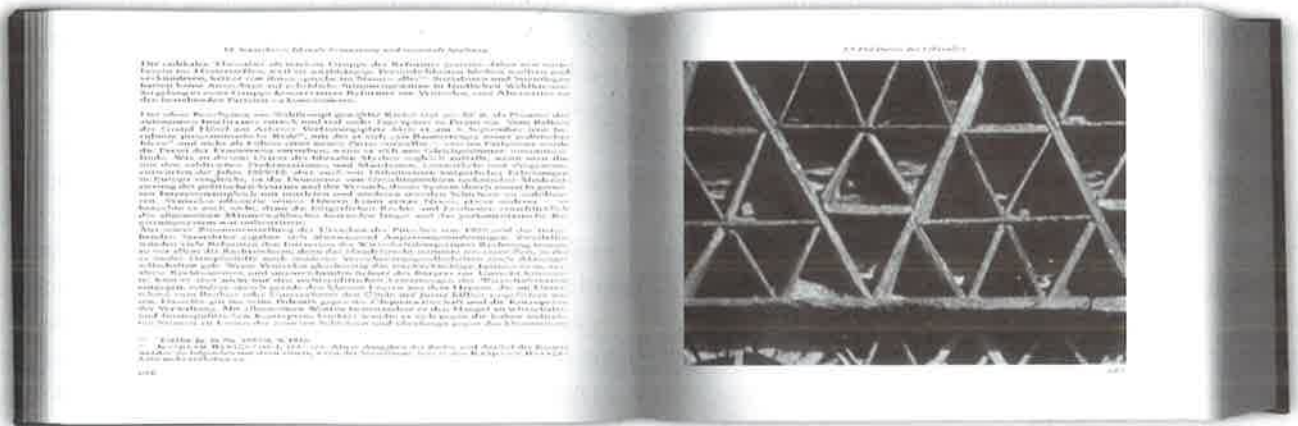
180.000 από περίπου 3 εκατομμύρια γρηγοριανούς Αρμενίους. Στην Κωνσταντινούπολη λοιπόν είχε συγκεντρωθεί η νέα μέση τάξη εμπόρων, βιοτεχνών και δασκάλων, που χάρη και στις σχετικές ευκολίες μορφώσεως και επικοινωνίας με τις δυτικές χώρες είχαν ποτιστεί με τις ιδέες του δυτικοευρωπαϊκού διαφωτισμού, με τις σύγχρονες εθνικές ιδέες με την ιδέα του κράτους δικαίου, που ανταποκρίνονταν άλλωστε στα ομαδικά συμφέροντά τους καλύτερα παρά οι συνθήκες κατά την αποδιοργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αυτοί μεταλαμβάνδυσαν στην Τουρκία και το πνεύμα της αρμενικής αναγεννήσεως, όπως το είχαν καλλιεργήσει οι μεχιταριστές της Βενετίας από το 18ο αιώνα και πέρα. Μετά την Ελληνική Επανάσταση, όταν το κλίμα της καχυποψίας περιόριζε τη δραστηριότητα των Ελλήνων επιχειρηματιών στην Τουρκία ωφελήθηκε η τάξη αυτή των Αρμενίων στην ανάπτυξη της κι αυτή υπαγόρευσε το νέο καταστατικό, για το οποίο μιλούμε. Οι Αρμένιοι μεγαλέμποροι, τραπεζίτες και αξιωματούχοι της Πύλης, που λόγω των στενών δεσμών τους με το κράτος εμφορούνταν από συντηρητικές ιδέες, δεν κατόρθωσαν στις πόλεις να εμποδίσουν τους εκπροσώπους της νέας μέσης τάξεως να καταλάβουν τις περισσότερες έδρες στις συνελεύσεις, διότι οι Αρμένιοι κάτοικοι των πόλεων – επομένως και της πρωτεύουσας – εξέλεγαν τους αντιπρόσώπους των άμεσα, ώστε το αριθμητικά

αδύναμο συντηρητικό στοιχείο να ηττηθεί. Αντθετα, στις επαρχίες προέρχονταν οι συνελεύσεις από έμμεσες εκλογές, οπότε τα συντηρητικά στελέχη της παλιάς ιθύνουσας τάξεως μπορούσαν πιο εύκολα να υπερφαλαγγίσουν τους ριζοσπάστες, που στα χωριά έτσι κι αλλιώς δεν ήταν πολλοί. Η κατάσταση στα χωριά άλλαξε, όταν η ολοένα και πιο έντονη καταδίωξη των Αρμενίων από τους Τούρκους και ακόμα περισσότερο από τους Κούρδους και η μετοίκηση φυγάδων από τις περιοχές στον υπερκανκάσιο χώρο, που κατέκτησε η Ρωσία, στις αρμενικές επαρχίες προπάντων στο Zeitun, Van ή Erzurum ενίσχυσαν το εθνικό κίνημα.

Προτού συναγάγω συμπεράσματα από τα όσα σας εξέθεσα, ασχοληθώ για λίγο με το *Οικουμενικό Πατριαρχείο*.

χίες να διαχειρίζονται οι ίδιες τα έσοδα των εκκλησιαστικών ταμείων. Τέλος, ζητούσαν να συμμετέχουν στην εκλογή των πατριαρχών.

Στην πρώτη αυτή φάση τα παράπονα του βουλγαρικού πληθυσμού δεν είχαν καθόλου «ανθελληνικό» χαρακτήρα, όπως ισχυρίστηκαν αργότερα διάφοροι προχειρολόγοι ιστορικοί, παρά χαρακτήρα διαμαρτυρίας εναντίον της επαχθούς φορολογίας, της αδυναμίας πολλών ιεραρχών να μιλούν με το ποιμνιό τους στη γλώσσα του και γενικά εναντίον των απόπων στη διοίκηση της εκκλησίας. Χωρίς αμφιβολία απλοποίησαν οι Βούλγαροι διαφωτιστές τα προβλήματα παραγνωρίζοντας τις γενικές αιτίες των αξιοθρήνητων φαινομένων: Πίστευαν με κάποια αφέλεια, ότι δικοί τους επίσκοποι και μητροπολίτες θα

Ύστερ' από πείσμονα αντίσταση ενέδωσε η εκκλησία το 1862 στην πίεση της Πύλης και αναδιοργάνωσε το πατριαρχείο με το *Réglement organique*. Το Μικτό Συμβούλιο, που διαχειριζόταν τα οικονομικά της εκκλησίας και τα σχολεία της και ήταν και ανώτατο δικαστήριο στη χριστιανική δικαστική ιεραρχία, αποτελούσαν 4 κληρικοί και 8 λαϊκοί. Την ίδια σύνθεση είχαν τα συμβούλια των επαρχιών. Τους 3 υποψηφίους για την εκλογή του πατριάρχη πρότεινε μια επιτροπή από 12 συνοδικούς και μερικούς άλλους κληρικούς της πρωτεύουσας, 28 αντιπροσώπους των μητροπόλεων, 3 λαϊκούς αξιωματούχους του πατριαρχείου, 5 εμπόρους, 10 αντιπροσώπους των επαγγελματικών συσσωματώσεων, 4 των ελεύθερων επαγγελματιών, έναν τραπεζίτη, 8 αξιωματούχους του κράτους καθώς και από τους 4 κληρικούς και 8 λαϊκούς του Μικτού Συμβουλίου. Μ' άλλα λόγια το λαϊκό στοιχείο κυριαρχούσε κι εδώ.

Από την δεύτερη δεκαετηρίδα του 19ου αιώνα και πέρα άρχισαν οι Βούλγαροι στις περιοχές, που υπάγονταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, να εναντιώνονται ολοένα και περισσότερο στην καταβολή του εκκλησιαστικού φόρου και των διαφόρων τελών. Έπειτα εκδήλωναν την επιθυμία το πατριαρχείο να διορίζει Βουλγάρους ως μητροπολίτες και επισκόπους αντί για Έλληνες, που δεν ήξεραν βουλγαρικά, να επιτρέψει την λειτουργία στην μεσαιωνική σλαβονική και ν' αφήσει τις επαρχίες

ήταν – σε αντίθεση προς τους πατριαρχικούς – λαοφιλείς και προηνείς, φειδωλοί και μορφωμένοι. Η εν μέρει οξεία κριτική στην εσωτερική κατάσταση της εκκλησίας δεν διέφερε πάντως στο περιεχόμενο ούτε στις εκφράσεις από τη σύγχρονη πολεμική των Ελλήνων, που είχαν επηρεαστεί από το διαφωτισμό: Ακριβώς τα ίδια, που διαβάζουμε στις σχετικές βουλγαρικές πηγές, τα γράφει και ο ανώνυμος Έλληνας στην περίφημη *Ελληνική Νομαρχία*, που είναι ένα από τα έξοχα μνημεία του ελληνικού διαφωτισμού. Στη φάση αυτή οι Βούλγαροι ούτε στρέφονταν κατά της ενότητας της εκκλησίας, ούτε περιφρόνησαν τον ελληνικό πολιτισμό – απεναντίας θεωρούσαν τα ελληνικά σχολεία ως παραδείγματα για τα δικά τους μορφωτικά ιδρύματα και οι περισσότεροι Βούλγαροι διαφωτιστές έγραφαν ελληνικά, προτιμούσαν μάλιστα να εκφράζονται στη γλώσσα αυτή. Του Neofit Bozveli, του σκληροτράχηλου αυτού μαχητή και εχθρού του πατριαρχείου ο στενότερος συνεργάτης στην πρώτη φάση της δραστηριότητάς του υπήρξε ο Vaskidovic, που οι Έλληνες τον γνωρίζουν καλά με το όνομα Βασκίδης, κι αυτός συνέγραψε μαζί με τον Neofit το 1835 το βουλγαρικό διδακτικό βιβλίο *Detorodstvo* και συνέβαλε στην ίδρυση του βουλγαρικού σχολείου στο Svištov.

Ο Rajno Popronič μάλιστα συνέστησε στους Βουλγάρους να μάθουν τα ελληνικά ως γλώσσα της επιστήμης, της φιλοσο-

φίας και της ποιήσης· παρόμοιες συμβουλές έδωσε και ο Neofit Rilski.

Εκείνοι οι Βούλγαροι λόγιοι του διαφωτισμού, που αποδοκίμασαν τη χρήση της ελληνικής γλώσσας στα σχολεία, τη διοίκηση, την εκκλησία και το εμπόριο και επέκριναν δριμύτατα τον εξελληνισμό των Βουλγάρων σε πολλές περιοχές, εύρισκαν μόλις τότε απήχηση, όταν έγινε πια φανερό, ότι το πατριαρχείο δεν θα αποκρινόταν ή δεν είχε τη δύναμη ν' αποκριθεί στα παράπονα και τις διαμαρτυρίες με αποτελεσματικά μέτρα. Τότε άρχισε η δεύτερη φάση, στην οποία οι λαϊκοί ολοένα και περισσότερο αντιτάσσονταν στις απόπειρες συμβιβασμού. Το πατριαρχείο αντιμετώπισε τις βουλγαρικές προτάσεις με δυσπιστία. Το να δημιουργηθεί ακόμη και μία αυτοκέφαλη εκκλησία, δεν θα αντέβαινε το δίκαιο και τις παραδόσεις της εκκλησίας, εφόσον επρόκειτο για την εκκλησία αυτοτελούς πολιτείας. Τον χωρισμό όμως των επαρχιών κατά εθνότητες σ' ένα ενιαίο κράτος απέρριψε το πατριαρχείο. Ανάμεσα στις δύο αυτές ακραίες θέσεις βρισκόταν βέβαια ένα ευρύ πεδίο συμβιβαστικών και νομίμων λύσεων, που προτάθηκαν παρά την κωλυσιεργία πεισματάρηδων ιεραρχών, τους φόβους των πατριαρχών για τα δικαιώματα (και τις εισπράξεις) τους παρά την αδεξιότητα και τις πολλές ατίθασες προκλήσεις και από τις δύο πλευρές. Ακόμη και ο Vasil Aprilon, που από τους πρώτους έφερε αντίρρηση στο φίλο του Rajno Boronίc νουθετώντας τους Βουλγάρους ν' αποτινάξουν τον – όπως εκφράστηκε στη γλώσσα της εποχής του – ελληνικό πνευματικό ζυγό, επαινούσε χωρίς επιφύλαξη Έλληνες ιεράρχες, που φρόντιζαν για τις επισκοπές και επαρχίες τους όπως λ.χ. ο μητροπολίτης του Turnovo, ο Ilarίon ο Κορης, που το δήθεν ανοσιούρημά του, το κάψιμο μιας πολύτιμης βουλγαρικής βιβλιοθήκης, απεκάλυψαν Βούλγαροι ιστορικοί ως κακεντρεχή μύθο. Και ο φίλερις Neofit Bozveli, υποστηρικτής όπως είδαμε ακραίων θέσεων, στήριξε πολλές ελπίδες στην εκλογή του δημοφιλή ανάμεσα στους Βουλγάρους Μελετίου ως Οικουμενικού Πατριάρχη το 1845. Οι βουλγαρικές πηγές και πλήθος άγνωστων μέχρι τώρα εκθέσεων Ρώσων διπλωματών και ιδιαίτερα του πρεσβευτή Ignat'έν μ' έπεισαν ότι χρειάζεται να διορθώσουμε την παραδομένη εικόνα των πραγμάτων, που ζωγράφισαν οι ιστοριογράφοι με τα ζωηρά χρώματα της τσιταίνης πολεμικής καταφύγοντας στην προσφιλή άλλωστε και σήμερα ακόμα μέθοδο: το ακραιφνές φρόνημα να συμπληρώνει τις ελλείψεις γνώσεις. Μπορούμε ν' αποδείξουμε ότι οι λίγοι φανατισμένοι κληρικοί όπως λ.χ. από τη βουλγαρική πλευρά ο Parion Makariopolski ή από ελληνική πλευρά ο μητροπολίτης Σύρου και Τήνου, Αλέξανδρος Λυκούργος, μπορούσαν να επιβληθούν με αποτέλεσμα να ναυαγήσουν όλοι οι συμβιβασμοί, επειδή οι ριζοσπάστες λαϊκοί στα μεταρρυθμισμένα εκκλησιαστικά όργανα τους εξασφάλιζαν την πλειοψηφία και κέντριζαν τα πνεύματα έξω από την εκκλησία. Κύκλοι Βουλγάρων διανοουμένων μ' επαναστατικό πρόγραμμα, η κοινότητα των καλά οργανωμένων σ' εσνάφια Βουλγάρων εμπόρων και βιοτεχνών στην Κωνσταντι-

νούπολη καθώς και η νέα μέση τάξη στις επαρχίες πήραν τις εκκλησιαστικές έριδες ως αφορμή, για να στραφούν εναντίον της ελληνικής επιρροής στη Μακεδονία, τη Θράκη και στο χώρο του μεταγενέστερου βουλγαρικού κράτους προσανατολισμένοι στη δημιουργία βουλγαρικής εκκλησίας, που θα χρησίμευε συνάμα και ως ορμητήριο στον αγώνα για την εθνική ανεξαρτησία, όπως και το λαϊκό ελληνικό στοιχείο από τη δική του πλευρά έβλεπε στην εκκλησιαστική οργάνωση και ένα κατάλληλο όργανο για τη διατήρηση των θέσεων του στις ίδιες περιοχές, που μία μέρα έλπιζαν ότι θα κληρονομούσε το ελληνικό κράτος. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο ήταν ήδη το 1860, πρόθυμο να διορίζει στις επισκοπές και μητροπολιτικές επαρχίες στο χώρο με βουλγαρικό πληθυσμό Βουλγάρους ή τουλάχιστον βουλγαρόφωνους ιεράρχες. Ο πρώτος αυτός συμβιβασμός ναυάγησε όχι λόγω της αντιδράσεως ενδοεκκλησιαστικών δυνάμεων, αλλά των Βουλγάρων εμπόρων και βιοτεχνών στην Πόλη, που ζητούσαν περισσότερα δικαιώματα για την εκκλησία τους. Το 1861 το πατριαρχείο δέχτηκε την πρόταση, οι επίσκοποι να εκλέγονται από τα ποιμνιά τους, αλλά δεν πέτυχε μ' αυτόν τον τρόπο συνεννόηση με τους Βουλγάρους, γιατί οι λαϊκοί εκπρόσωποί τους ζητούσαν τώρα και την εκλογή του πατριάρχη από τον λαό και την ίση εκπροσώπηση Βουλγάρων και Ελλήνων στην πατριαρχική σύνοδο. 'Υστερ' από σκληρές και δύσκολες διαπραγματεύσεις, στις οποίες προσκλήθηκαν αυτή τη φορά και οι πατριάρχες Αλεξανδρείας, Ιεροσολύμων και Αντιοχείας, διαγραφόταν το 1864 ένας νέος συμβιβασμός: Το πατριαρχείο ήθελε να χορηγήσει στις επαρχίες με βουλγαρική πλειοψηφία σχετική αυτοτέλεια, χωρίς όμως να βασίσει τις παραχωρήσεις αυτές ρητά στην αρχή των εθνικών – ή όπως έλεγαν τότε: φυλετικών – διακρίσεων στην εκκλησία. Μ' αυτό το σχέδιο υιοθέτησε την συμβιβαστική πρόταση του Ρώσου επιτετραμμένου στην Κωνσταντινούπολη, Novikov, ν' αναδιοργανωθεί η εκκλησία βάσει γεωγραφικού κριτηρίου, πράγμα που θα επέτρεπε το εκκλησιαστικό δίκαιο. Το πρακτικό αποτέλεσμα θα ήταν για τους Βουλγάρους το ίδιο, αλλά οι λαϊκοί επέμειναν τώρα στην τυπική αναγνώριση της εθνικής διακρίσεως. Όταν το 1865 ο Σωφρόνιος III διόρισε ως μητροπολίτη Βράτσας και Ροδόπης όχι έναν βουλγαρόφωνο Έλληνα, αλλά έναν Βούλγαρο, εξανέστησαν οι ριζοσπάστες λαϊκοί μη δεχόμενοι πια εγκαθίδρυση ιεράρχη από τον πατριάρχη, κι ας πρόκειται για Βούλγαρο. Έναν πολύπλευρο κι διεξοδικό συμβιβασμό με σημαντικές παραχωρήσεις στους Βουλγάρους, όπως τον πρότεινε μία πατριαρχική επιτροπή από 6 κληρικούς, δεν μπορούσε να πραγματοποιήσει ο πατριάρχης, επειδή αντιδρούσαν οι Έλληνες λαϊκοί. Τόσον οι Έλληνες κληρικοί όσον και οι λαϊκοί επιχείρησαν να παρασύρουν την Πύλη να επηρεάσει την έκβαση των διαπραγματεύσεων και στο τέλος, η πλειοψηφία των Ελλήνων λαϊκών στο Μικτό Συμβούλιο πέτυχε την καθαίρεση του πατριάρχη. Αλλά ο πολύ συντηρητικός διάδοχός του, ο Γρηγόριος ΣΤ', αντί να φανεί, όπως περίμεναν οι λαϊκοί, αδυσώπητος, πήγε μάλιστα ένα βήμα παραπέρα και

προσέφερε στους Βουλγάρους να διορίσει στις επαρχίες με βουλγαρική μειοψηφία Βουλγάρους χωρεπισκόπους δίπλα στους Έλληνες επισκόπους και μητροπολίτες. Ακόμη και η συνένωση των βουλγαρικών επαρχιών κάτω από έναν έξαρχο δεν παρουσίαζε ιδιαίτερες δυσκολίες, αλλά τα σχέδια αυτά, που οι εκκλησιαστικοί εξεπόνησαν, προσέκρουσαν στις αντιρρήσεις των λαϊκών και στις δύο πλευρές. Μετά την επέμβαση της Πύλης, που εγκαθίδρυσε την βουλγαρική εξαρχία με το περίφημο φερμάνι του 1870, προέκυψαν και πάλι δυνατότητες συνεννοήσεως, αφού μάλιστα τον Γρηγόριο ΣΤ', που παραιτήθηκε κατόπιν των τελευταίων εξελίξεων, διαδέχτηκε ο διαλλακτικός Άνθιμος ΣΤ', που επιζητούσε τον συμβιβασμό με βάση το φερμάνι, για να διαφυλάξει την ενότητα της εκκλησίας.

Meclis-i umumi το 1864, τα ίδια θα διαπιστώναμε σε τελευταία ανάλυση, αν εξετάζαμε τις μεταρρυθμίσεις στα διαμερίσματα της Μέσης Ανατολής. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει, ότι αληθεύει και το αντίστροφο: ότι δηλαδή η Αυτοκρατορία θα είχε επιζήσει, αν δεν μεταρρυθμιζόταν. Όχι – διότι η αποσύνθεση είχε προχωρήσει πολύ, όπως είδαμε, και προκάλεσε τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες. Αλλά οι μεταρρυθμιστές, θέλοντας να σταματήσουν την προς το χειρότερο εξέλιξη των πραγμάτων και ν' ανανεώσουν το κράτος, το κλόνησαν ακόμη περισσότερο. [Το επιχείρημα, ότι οι μεταρρυθμίσεις απέτυχαν, διότι επιβλήθηκαν αργά, δεν πείθει: το αντίθετο συνέβη και η διαπίστωση αυτή ενισχύει τη θέση μας. Ακριβώς στα διαμερίσματα που ήδη στο 18ο αιώνα η Πύλη χορήγησε προνόμια ευρείας

Αλλά τα πραγματικά προβλήματα της εκκλησίας δεν βρίσκονταν πια στον ορίζοντα των ριζοσπαστών: οι μεν δεν έμειναν ικανοποιημένοι ακόμη και από τις διατάξεις του φερμανιού. Ο Ljuben Karavelov και οι οπαδοί του διαμαρτυρήθηκαν με οργή, όταν το προεδρείο της τόσο δραστήριας στον πολιτιστικό τομέα λογίας βουλγαρικής εταιρείας Книзовно дружество στο Βραϊλα της Ρουμανίας έστειλε στον Μεγάλο Βεζύρη ένα ευχαριστήριο τηλεγράφημα. Οι άλλοι επέβαλαν το 1872 να κηρυχθεί η βουλγαρική εκκλησία ως σχισματική και μάλιστα παρά τη γνώμη των περισσότερων ορθοδόξων πατριαρχών. Επακόλουθο ήταν ο αιματηρός ανταρτοπόλεμος μεταξύ εξαρχιστών και πατριαρχιστών στη Μακεδονία και Θράκη.

Μ' αυτά τα παραδείγματα ήθελα να σας δείξω, γιατί απέτυχε η μεταρρυθμιστική πολιτική: Ακριβώς οι μεταρρυθμίσεις, που πραγματοποιήθηκαν, ελετάχυναν την αποδιοργάνωση της Αυτοκρατορίας, διότι με τις μεταρρυθμίσεις αυτές εκχωρήθηκαν δικαιώματα συμμετοχής στη διοίκηση σ' εκείνους, που δεν ενδιαφέρονταν καθόλου για τη διατήρηση της οθωμανικής κυριαρχίας, αλλά έβλεπαν στους νέους δεσμούς, μόνο έναν ενδιάμεσο σταθμό στη γρήγορη πορεία προς την εθνική ανεξαρτησία. Στα ίδια, βασικά, συμπεράσματα θα καταλήγαμε αναλύοντας προσεκτικά τις συνέπειες των μεταρρυθμίσεων στην κρατική περιφερειακή διοίκηση και της εγκαθίδρυσεως των

αυτοδιοικήσεως, δηλαδή στο πασαλίμι του Βελιγραδίου και στην Πελοπόννησο, ξέσπασαν οι επαναστάσεις: στη Σερβία το 1804 και το 1815, στην Πελοπόννησο το 1821]. Έτσι λοιπόν, μου φαίνεται πως μπορούμε να περιγράψουμε την κατάσταση με περισσότερη ακρίβεια χωρίς *alternative* ως *κρίση χωρίς εναλλακτική λύση εντός του δοσμένου κρατικού πλαισίου*.

Η αισιόδοξη κρίση πολλών ιστορικών βασίζεται, μου φαίνεται, στην ανεξέλεγκτη γενίκευση του παραδείγματος της Αγγλίας, όπου με την έγκαιρη ελαστική προσαρμογή των θεσμών και του κυβερνητικού συστήματος στην κοινωνική εξέλιξη λ.χ. με τις μεγάλες μεταρρυθμίσεις του εκλογικού συστήματος στο 19ο αιώνα, αποφεύχτηκαν οι επαναστάσεις. Λαβαίνοντας υπόψη αυτό το παράδειγμα, δεν αναρωτήθηκαν, εάν οι επικαρπωτές των μεταρρυθμίσεων επιθυμούσαν τη διατήρηση της τουρκοκρατίας, όπως επιθυμούσαν τη διατήρηση και ανανέωση του κράτους των οι νέοι Άγγλοι ψηφοφόροι του 1832 και του 1867.

Ούτε η εφήμερη συνταγματική μοναρχία του 1877 δεν αποδείχτηκε ως βιώσιμη εναλλακτική λύση απέναντι στην παλιά τάξη και στο εθνικό κράτος. Η επιφανειακή πίστη ακόμη και ριζοσπατών χριστιανών στο νέο σύνταγμα στηριζόταν στον υπολογισμό, ότι η αδύναμη κυριαρχία του σουλτάνου θα ήταν μια ευνοϊκή προϋπόθεση για την επέκταση της επιρροής τους, ώσπου

να'ρθει η κατάλληλη ώρα για το συμφέροντα διαμελισμό της Αυτοκρατορίας. Γι' αυτό υποστήριζαν λ.χ. οι Έλληνες βουλευτές στη συντακτική συνέλευση την ισότητα όλων των υποτελών στις συζητήσεις για την επαρχιακή διοίκηση, διότι περίμεναν στις περιφέρειες με ελληνική πλειοψηφία ν' αναδειξουν τα περισσότερο στελέχη και τοιουτοτρόπως να τις κατακτήσουν εκ των έndon. Αλλά το καθήκον μωαμεθανών και χριστιανών να υπηρετούν στο στρατό, καθήκον που ο βουλευτής Βασιλάκης είχε ζητήσει τόσο εύλωτα ως συνέπεια της ισότητας, απέρριψε η πλειοψηφία των Ελλήνων και Αρμενίων, και συχνά σημειώνονταν συμπλοκές στις εκκλησίες, όταν οι παπάδες κατόπιν εντολής του πατριάρχη καλούσαν τους χριστιανούς στα όπλα. Όσοι πάλι απήλαιναν ήδη ένα καθεστώς περιορισμένης αυτονομίας όπως οι Κρητικοί, δεν δέχτηκαν έτσι κι αλλιώς το σύνταγμα, για να μη χάσουν την αυτονομία.

Εάν αντιπαρατάξουμε τώρα στα συμπεράσματά μας τα προβλήματα της μεταρρυθμίσεως στη Ρωσία, θα πρέπει αμέσως να εξάρουμε μία βασική διαφορά: Ο χωρισμός των μη ρωσικών λαών από την Αυτοκρατορία θα επέφερε απώλειες μονάχα στην *περιφέρεια* του κράτους, διότι ο οικιστικός χώρος των Ρώσων αποτελείται από το μεγαλύτερο μέρος της ευρωπαϊκής Ρωσίας. Αλλά τα εθνικά κινήματα εδώ δεν προσανατολίζονται από την αρχή στην εθνική ανεξαρτησία: οι υποστηρικτές χωριστικών τάσεων αποτελούσαν πάντα μία μειοψηφία, με μία βέβαια σημαντική εξαίρεση: τους Πολωνούς, που ζητούσαν την αποκατάσταση του κράτους των. Μόλις στον εμφύλιο πόλεμο μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση κέρδισαν έδαφος οι *séparatistes* με την αντιμπολσεβικική τοποθέτησή τους. Για τον λόγο αυτό μπορούμε ν' αφήσουμε τα χωριστικά κινήματα κατά μέρος. Ποια λοιπόν ήταν τα βασικά προβλήματα της μεταρρυθμιστικής πολιτικής στη Ρωσία;

Ήδη από τις πρώτες δεκαετηρίδες του 19ου αιώνα δεν διαμφισβητούσαν και πολλοί συντηρητικοί ακόμη ευγενείς τη διάπισωση διαφωτισμένων πνευμάτων, ότι η Ρωσία είχε ανάγκη από δύο μεγάλες μεταρρυθμίσεις: η πρώτη θα έπρεπε να επιλύσει το ζήτημα της δουλείας και η δεύτερη ν' αναδιοργανώσει την κρατική διοίκηση. Αλλά στα πρώτα κιάλας δοκιμαστικά βήματα στην κατεύθυνση αυτή μετά το 1801 κατάλαβαν όπως λίγο αργότερα ο Michail Michailovic Speranshij και οι πολιτικοί της μεγάλης μεταρρυθμιστικής περιόδου που άρχισε το 1861, ότι παρά την καλή θέληση όλων των υπευθύνων δεν μπορούσαν κάτω από τις δεδομένες συνθήκες να διεκπεραιωθούν ενιαία μεταρρυθμιστικά προγράμματα, αλλά μόνον *ημιτελή* μέτρα.

Γιατί;

Ας αρχίσουμε με τα προβλήματα που παρουσίαζε η άρση της δουλείας.

Επειδή οι δούλοι γεωργοί καλλιεργούσαν χωράφια, που ήταν περιουσία του γαιοκτήματα ευγενή, πράγμα που σημαίνει, ότι αυτός ως κύριός τους όφειλε και να τους τρέφει, εννοείται εύκολα, ότι η κατάργηση του νομικού καθεστώτος της δουλείας

δεν θα ωφελούσε το γεωργό, αν δεν έπαιρνε και αρκετή καλλιεργήσιμη γη, από την οποία ν' αποξεί.

Η κυβέρνηση δεν ήταν όμως σε θέση να διανείμει αμέσως τη γη στους γεωργούς που θ' απελευθέρωνε.

Πρώτον: με τις τότενές μεθόδους καλλιέργειας και τα τότενά εργαλεία μόνο μία περιορισμένη έκταση της φαινομενικά απέραντης Ρωσίας προσφερόταν για τη γεωργική παραγωγή. Ας μη ξεχνάμε ότι και σήμερα ακόμη τα 40% της επιφάνειας της Σοβιετικής Ενώσεως είναι γεωργικά άχρηστα, το δε γόνιμο «μαύρο χώμα», όπως ονομάζεται, καλύπτει τα 9% μονάχα της όλης επιφάνειας. Στις περιφέρειες με καρποφόρο χώμα είχε μαζευτεί το μεγαλύτερο μέρος του γεωργικού πληθυσμού, που αυξανόταν αλματωδώς, ώστε και η πλήρη απαλλοτρίωση της καλλιεργήσιμης γης των ευγενών δεν θα εξασφάλιζε τη δημιουργία βιώσιμων γεωργικών εγκαταστάσεων. Στα διοικητικά διαμερίσματα του Rjazan και της Πολτάβας λ.χ. η φτώχεια ήταν τόσο μεγάλη και τόσο καθολική, ώστε οι ευγενείς να ζουν μαζί με τους δούλους των σε πρωτόγονες καλύβες και τη μοναδική γούνα και τις μπότες φορούσε, όποιος έβγαινε έξω. Έπειτα πρέπει να λάβουμε υπόψη, ότι μόνον μεγαλύτερες γεωργικές επιχειρήσεις παρήγαν πλεονάσματα πέραν από το προς το ζην των χωρικών, και αυτά χρειάζονταν για δύο λόγους: για να τροφοδοτούνται οι μεγάλες πόλεις και ο στρατός και για να χρηματοδοτείται με το συνάλλαγμα από την εξαγωγή δημητριακών η εκβιομηχάνιση της χώρας, που μόνον αυτή θ' απορροφούσε μακροπρόθεσμα και τον αγροτικό υπερπληθυσμό. Όλοι οι απελευθερωμένοι δούλοι θα έπαιρναν αρκετή γη χωρίς καταστρεπτικές συνέπειες μονάχα, εάν μεταφέρονταν κατά εκατομμύρια σε νέες, γεωργικά ακαλλιεργήτες περιοχές, λ.χ. στη Σιβηρία. Και να το δέχονταν οι γεωργοί – για τη διεκπεραίωση τέτοιου προγράμματος έλειπαν οι τεχνικές και οικονομικές προϋποθέσεις.

Δεύτερον δεν διέθετε η κυβέρνηση και το 1861 ακόμα κτηματολογία. Η απογραφή των κτημάτων στη δυτική και νοτιοδυτική Ρωσία, που είχε διενεργήσει ο Bibikon, δεν περιέλαβε στοιχεία για την έκταση των κτημάτων, ήταν δηλαδή για το έργο της διανομής άχρηστη.

Τρίτον προέκυψε ένα νομικό πρόβλημα. Τα κτήματα των ευγενών προήλθαν είτε από *rotcina*, «πατρική κληρονομία» επί λέξει, που αντιστοιχεί περίπου στο *milk*, μούλκι της τουρκοκρατίας, είτε από υπηρεσιακό εξοπλισμό. Κατά τις τότενές αντιλήψεις του δικαίου δεν επρόκειτο να αγοραστούν – λ.χ. από το κράτος – οι προβλεπόμενες για τη διανομή γαίες, δεν επρόκειτο λοιπόν για υπόθεση αστικού δικαίου. Η ιδιοκτησία της γης και των ανθρώπων, που την καλλιεργούσαν καθώς και οι υπηρεσίες, που προσέφεραν οι δούλοι στον κύριό τους, ήταν η προϋπόθεση για να υπηρετεί αυτός τον αυτοκράτορα. Για την απώλεια λοιπόν αυτών των υπηρεσιών κι όχι μονάχα των περιουσιακών στοιχείων έπρεπε να αποζημιωθεί ο ευγενής – και τούτο γέννησε πολλά νομικά, αλλά και πολιτικά προβλήματα. Εάν συγκρίνετε τα προβλήματα αυτά μ' εκείνα, που

προέκυψαν στην Ελλάδα σχετικά με την απαλλοτριώση των τσιφλικιών, τόσο στην αναθεώρηση του συντάγματος το 1910-11, όσο κατά την αγροτική μεταρρύθμιση του Μιχαλακόπουλου επί κυβερνήσεως Εθνικής Αμύνης κι εν συνεχεία στις συζητήσεις για το νέο σύνταγμα από το 1925 μέχρι τη θέσπισή του το 1927, τότε θα καταλάβατε αμέσως τη βασική διαφορά. Τα ετήσια χρεωλύσια, στα οποία το οικονομικά αδύναμο ρωσικό κράτος καταδίκασε τους απελευθερωμένους γεωργούς, προξένησαν μεγάλη δυστυχία μέχρι την κατάργησή τους το 1904, αλλά στέρηση των υπηρεσιών και διήμευση της γης χωρίς αποζημίωση δεν συμβιβάζονταν τότε με το δίκαιο ούτε με το πολίτευμα. Οι ευγενείς από την άλλη μεριά δεν ήξεραν να επενδύσουν τις αποζημιώσεις με τρόπο επικερδή, ώστε να εκ-

τον έλειπαν εκπαιδευμένοι και έντιμοι υπάλληλοι, δεύτερον κάτω από τις συνθήκες της δημιουργίας της μεγάλης ηγεμονίας της Μόσχας και μετέπειτα Ρωσικής Αυτοκρατορίας δεν είχε εξελιχθεί, όπως σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, η αυτοδιοίκηση –περιφερειακή ή ταξική– ως σχολείο του σύγχρονου κράτους. Αυτά που οι μεταρρυθμιστές όπως ο Sereganskiĭ, οι σύμβουλοι του Αλεξάνδρου Β΄, ο Στολύπιν και στο τέλος η προσωρινή κυβέρνηση κατόρθωσαν παρά τις δυσκολίες αυτές, είναι αξιόλογα· μερικές μεταρρυθμίσεις όπως της δικαιοσύνης το 1864 και τα μέτρα του Στολύπιν δεν έχουν παρά ελάχιστα προηγούμενα στην ιστορία. Δυστυχώς η κυβέρνηση επωφελήθηκε της δυνατότητας να προχωρήσει πιο πέρα στην μεταρρυθμιστική πολιτική μόλις μετά το 1905, όταν είχαν προστεθεί νέες δυσκο-

συγχρονίσουν τις γεωργικές επιχειρήσεις τους, απεναντίας: οι περισσότεροι από αυτούς περιφρονούσαν την «αστική υπολογιστικότητα», όπως έλεγαν, κι εξόδευαν τα χρήματά τους στα παιγνίδια ή στις ξένες λουτροπόλεις, όταν είχαν πολλά, ή πίνοντας βότκα, όταν είχαν λίγα. Μόνο στο βορρά, όπου η γη έτοι κι αλλιώς δεν απέδιδε τίποτα, συντηρούσαν εργοστάσια, και στις νέες χώρες στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας, είχαν τεράστιες εκτάσεις, όπου καλλιεργούσαν το σιτάρι για την εξαγωγή. Στην πρώτη περίπτωση η γεωργική παραγωγή των δούλων δεν έπαιζε ρόλο, στη δεύτερη δεν υπήρξε καν, όπως ξέρετε, ο θεσμός της δουλείας.

Τέταρτον, θα είχε η ατομική απελευθέρωση των γεωργών με εκχώρηση ανεπαρκούς γης ως συνέπεια την μαζική φυγή τους στις πόλεις. Γι' αυτό η κυβέρνηση δεν έβλεπε άλλη λύση παρά τη δέσμευσή τους στη γεωργική κοινότητα, την οδσάινα, μέχρι την απόσβεση του χρέους. Γνωστή είναι η τιμή, που έπρεπε να καταβάλει η κοινωνία για τη δημιουργία της οδσάινα ως κοινότητας με τακτική ανακατανομή των γαιών και συνεταιριστική ευθύνη, άλλη λύση όμως ήταν δύσκολο να φανταστεί κανείς στα μέσσα του περασμένου αιώνα και να την πραγματοποιήσει στα τοτεινά οικονομικά, νομικά και κοινωνικά πλαίσια.

Όσο για τη δεύτερη μεγάλη μεταρρύθμιση: της διοικήσεως, δημιουργήθηκαν κι εδώ πολλά ακανθώδη προβλήματα. Προώ-

λίες στις παλιές: οι συνέπειες της ήττας στο ρωσο-ιαπωνικό πόλεμο, η επανάσταση του 1905, η εκβιομηχάνιση και ο διπλασιασμός του πληθυσμού. Το 66% των γεωργικών εγκαταστάσεων παρήγαν το 1905 λιγότερο από όσα χρειαζόνταν οι ιδιοκτήτες τους για τη συντήρησή τους, επιπλέον έφραξαν τόσον η οδσάινα όσο και τα χρεωλύσια τη μοναδική διέξοδο: την διά του συναγωνισμού διαμόρφωση εγκαταστάσεων με αρκετά μεγάλη για την επικερδή καλλιέργεια έκταση. Μόλις ο Στολύπιν αποτόλμησε την άρση των δεσμεύσεων, τ' αποτελέσματα των μέτρων του δεν άργησαν να φανούν. Στους απαισιόδοξους υπολογισμούς του Nötzold πρέπει ν' αντιτείνει κανείς βάσει των πολύ πιο εύστοχων στατιστικών μεθόδων του Raymond Goldsmith, ότι ο μεν πληθυσμός αυξανόταν κατά 2,5% το χρόνο, η δε γεωργική παραγωγή κατά 2%, η συνολική παραγωγή, γεωργική και μη, κατά 2,5% το χρόνο· η αύξηση της παραγωγής περνούσε δηλαδή την του πληθυσμού κατά 1%. Αν λάβει κανείς υπόψη, ότι η αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής κυμαινόταν γύρω στα 4,5 με 5%, συνάγεται το συμπέρασμα, ότι η εξαγωγή σιτηρών για τη χρηματοδότηση της εκβιομηχανήσεως στην πρώτη φάση – η λεγόμενη «εξαγωγή της πείνας» θα περιοριζόταν βαθμιαία μέχρι τελικά να καλύπτει μονάχα τη διαφορά μεταξύ παραγωγής και καταναλώσεως. Εκτός απ' αυτό δεν ήταν – όπως πολλοί ισχυρίζονται – η αύξηση του πληθυ-

σμού συνέπεια της αύξησης των γεννήσεων, αλλά οφειλόταν στην ταχεία κάμψη της θνησιμότητας λόγω δαμαλισμών, γιατρικής περίθαλψης και γενικά των μέτρων υγείας. Ήδη επί Στολύπιν οι γεννήσεις άρχισαν να μειώνονται. Στην πενταετία 1906-10 το περίσσευμα των γεννήσεων δεν έφτασε πια το ύψος του 1900. Συνοψίζοντας όλα αυτά τα δεδομένα νεώτερες έρευνες επιβεβαιώνουν τον υπολογισμό του Στολύπιν, ότι η Ρωσία του 1905 θα χρειαζόταν 25 χρόνια, για να περάσει από την αθλιότητα. Και οι μπολσεβίκοι είχαν να πολεμήσουν με τις ίδιες δυσχέρειες – η γεωργική παραγωγή της Σοβιετικής Ένωσης είναι άλλωστε και σήμερα αισθητά καθυστερημένη απέναντι στη δυτική και αμερικανική – η διαφορά με την αγροτική πολιτική από το 1905 και πέρα συνίσταται στο ότι η πολιτική των μπολσεβίκων κόστισε πολύ περισσότερα θύματα.

Το πρόβλημα που τίθεται στη συγκριτική μελέτη των συνεπειών της μεταρρυθμιστικής πολιτικής στην Τουρκία και τη Ρωσία, είναι τούτο: συνέβαλε η μεταρρύθμιση, όπως ισχυρίζονται οι περισσότεροι, στην ενίσχυση διαλυτικών ριζοσπαστικών και επαναστατικών κινήματων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ή όχι.

Στο σύστημα της δουλείας ο ευγενής είχε και μετά την κατάργηση της υποχρεωτικής υπηρεσίας στο στρατό ή τη διοίκηση ένα λειτούργημα: Ήταν ο εκπρόσωπος του κράτους στο χωριό του, ο κύριος και δικαστής των γεωργών. Με την απελευθέρωση των γεωργών έχασε το λειτούργημα αυτό και ζητούσε επομένως αντιστάθμισμα, διότι αλλιώς θα ήταν υποτελής χωρίς αποστολή, ίσως με τον γεωργό. Από την άλλη μεριά το κράτος τον είχε ανάγκη στη διοίκηση, αφού μάλιστα εκατομμύρια πρώην δούλοι εμφανίζονταν τώρα ως πολίτες, που υπάγονταν στην κρατική αρμοδιότητα. Ως νέο πεδίο δραστηριότητας των ευγενών και ως επικουρία της κρατικής διοίκησης δημιουργήθηκαν λοιπόν τα όργανα περιφερειακής διοίκησης: τα Zemskie ucpezdenija, που θα γνωρίζετε σεις με τη σύντμηση zemstvo. Προερχόμενοι από εκλογές αντιπρόσωποι των γαιοκτημόνων, των αστών και των γεωργών σε χωρὰφια από διανομή ήταν υπεύθυνοι για την οδοποιία και τη γεφυροποιία, τις υγειονομικές και κτηνιατρικές υπηρεσίες, τα σχολεία, την κοινωνική πρόνοια, την επιθεώρηση των επιχειρήσεων και τη γεωπονία. Όσα κατόρθωσαν τα ζέμιστβα στα στενά πλαίσια των αρμοδιοτήτων τους επεκτείνοντάς τις σιωπηλά και διά της πράξεως, είναι αξιοθαύμαστο. Το 1900 απασχολούσαν 70.000 γιατρούς, κτηνιάτρους, στατιστικούς, γεωλόγους, γεωπόνους και δασκάλους, που απάρτιζαν δίπλα στην αριστοκρατία και τους γεωργούς το λεγόμενο «τρίτο στοιχείο» και περνούσαν αριθμητικά και ποιοτικά τους ειδήμονες υπαλλήλους του κράτους.

Τα ζέμιστβα έγιναν όμως και οι εστίες ενός ιδιόμορφου ριζοσπαστικού κινήματος, που προπάντων ο Νικόλαος Β΄ φοβόταν ως ανατρεπτικό. Εν συνεχεία πολλοί ιστορικοί, δικαιώνοντας άθελα τον πανικό του τσάρου, χαρακτηρίσαν την εγκαθίδρυση των ζέμιστβα ως θνησιγενή μεταρρύθμιση, επειδή απο-

τελούσαν κυρίως πυρήνες των επαναστατών στην επαρχία. Ας εξετάσουμε λοιπόν πρώτα, τι ήταν αυτός ο διαβόητος ριζοσπαστισμός των ζέμιστβα.

Οι επαναστατικοί κύκλοι, που σχηματίζονταν στις πόλεις και κυρίως στα πανεπιστήμια, κατάφεραν βέβαια να εκφοβίσουν την κυβέρνηση με θεαματικές ενέργειες όπως τη δολοφονία του Αλεξάνδρου Β΄. Από τα όχι πολύ αξιόλογα ιδεολογικά μαγειρεία τους προήλθαν οι οικονομολόγοι του πολιτισμού (narodničestvo), αλλά η επιρροή τους στα ζέμιστβα ήταν γενικά πολύ περιορισμένη. Οι ριζοσπάστες και οι μετριοπαθείς στα ζέμιστβα χωρίζονταν σε άλλο ζήτημα, στο βασικό ζήτημα κάθε μελλοντικής μεταρρύθμισης και του πολιτικού φιλελευθερισμού στη Ρωσία: στο ζήτημα, εάν είναι δυνατό τα ζέμιστβα να εξελίσσονται βαθμιαία και διά της πρακτικής εργασίας σε όργανα, που θα συμμετέχουν τελικά και στην νομοθεσία και τον καθορισμό της κυβερνητικής πολιτικής, εάν δηλαδή η δραστηριότητα της κοινωνίας θα περιόριζε τελικά τις εξουσίες του αυτοκράτορα, ή εάν μονάχα μία προερχόμενη από γενικές εκλογές συντακτική συνέλευση θα μπορούσε να θέσει τα μέγιστα του νέου πολιτεύματος. Για ν' αποφυγώ να παρεξηγηθώ προσθέτω: και οι δύο πτέρυγες θα προτιμούσαν βέβαια, εάν μπορούσαν να φτιάξουν τον κόσμο με τη βούλησή τους, ν' αρχίσουν με τη συντακτική συνέλευση. Το πρόβλημά τους ήταν, πώς να φτάσουν εκεί. Στον πρώτο δρόμο ήθελαν να βαδίσουν οι μετριοπαθείς, στο δεύτερο οι ριζοσπάστες. Ανάγλυφα παρουσιάζεται λοιπόν η διαφορά του ριζοσπαστισμού των ζέμιστβα από τα μοντέρνα τότε αναρχικά, συνδικαλιστικά και συνεταιριστικά κινήματα. Τόσο οι μετριοπαθείς όσο και οι ριζοσπάστες υπάλληλοι και ειδήμονες των ζέμιστβα, σε αντίθεση προς τους θεωρητικά επαναστατικούς κύκλους των πανεπιστημίων, ζούσαν κοντά στους χωρικούς και στήριζαν τις ρεαλιστικές προτάσεις τους για νέες μεταρρυθμίσεις σε γνώσεις, που αποκτούσαν σε πρακτική εργασία και επιστημονική μελέτη επί τόπου. Τα δικαιώματα και οι ελευθερίες του πολίτη, η κατάργηση των θρησκευτικών διακρίσεων προπάντων εις βάρος των Εβραίων, η επέκταση των αρμοδιοτήτων των ζέμιστβα, η αγροτική μεταρρύθμιση – αυτές ήταν οι αξιώσεις που ένωναν όλες τις πτέρυγες κι ομάδες των ζέμιστβα, το συνταγματικό κοινοβουλευτικό πολίτευμα, ο κοινός τους σκοπός.

Στο σημείο αυτό πρέπει να παρεμβάλουμε μια σημαντική διαπίστωση. Η κυβέρνηση συνήθιζε να υιοθετεί προτάσεις των ζέμιστβα, όταν ήταν πια αργά. Όταν ο Svyatopolk-Mirskij το 1904 κατάργησε τις σωματικές ποινές, διέγραψε τα παλιά χρέη των γεωργών κι υποσχέθηκε ανεξίτηλη ανεξίτηλη, αποκέντρωση της διοίκησης και συνεργασία με τα ζέμιστβα – μία ανακοίνωση που έναν χρόνο ή δύο χρόνια πριν θα προπαρρασκεύαζε τη μεγάλη στροφή της εσωτερικής πολιτικής – ο κόσμος ζητούσε εξοργισμένος από τα περιστατικά του πολέμου με την Ιαπωνία ήδη τον έλεγχο της κυβέρνησεως. Το 1905, στο χρόνο της επαναστάσεως, ο Bulygin ανάγγειλε τη σύγκληση εθνοσυνελεύσεως με συμβουλευτική αρμοδιότητα, όπως οι φιλελεύθεροι εί-

χαν ζητήσει προτούτερα ως πρώτο βήμα, αλλά εν τω μεταξύ είχαν μεσολαβήσει η «αιματηρά Κυριακή», η ήττα στο Tsushima, η στάση στο θωρηκτό Potemkin, οι μεγάλες απεργίες και η προσφυγή στη βία σ' όλη τη χώρα. Μονάχα η δυσκίνητη και κυριαρχημένη από τον πανικό πολιτική των μικρότερων δυνατών παραχωρήσεων έδωσε στους σοσιαλιστές την ευκαιρία κάποι-ας προβολής στη δεύτερη φάση της επανάστασης του 1905, στην οποία στις μεγάλες συσσωματώσεις των εργατών όπως λ.χ. των σιδηροδρομικών ή των τυπογράφων ενέπνεαν τις ιδέ-ες τους οι φιλελεύθερες δυνάμεις των ζιέμστβα. Οι φόβοι, που οδηγούσαν τον τσάρο, αποδείχτηκαν δηλαδή ως self-fulfilling prophecy. Ο πόλεμος με την Ιαπωνία και η επανάσταση είχαν προξενήσει τόσες καταστροφές, ώστε η πλειοψηφία των με-

κόλυνε τις μεταρρυθμίσεις του Στολύπιν και θα επέβαλλε άλ-λες, ο συνασπισμός, που με βάση το έστω από τον αυτοκράτο-ρα χορηγημένο σύνταγμα και με τη συντριπτική πλειοψηφία στην πρώτη Βουλή και παρά την τροποποίηση του εκλογικού νόμου και τις επόμενες θα στερέωνε και επεξεκίνησε τη συνταγ-ματική μοναρχία κατά το αγγλικό παράδειγμα σταδιακά μέχρι ν' απολήξει στο κοινοβουλευτικό πολίτευμα – αυτός ο μεγάλος συνασπισμός δεν επετεύχτηκε, γιατί οι φιλελεύθεροι αγαπού-σαν τη ρητορεία περί εξουσίας περισσότερο παρά την ίδια την εξουσία. Επόμενο ήταν οι απομονωμένοι Οκτωβριστές να εξοκειλλουν στο σκληρό βράχο του τσαρικού καθεστώτος. Στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο φανερώθηκε η πραγματική συ-σχέτιση των δυνάμεων: Η κρατική διοίκηση κατάρρευσε πολύ

τριοπαθών, που δημιούργησε το κόμμα των Οκτωβριστών, ήθελε με βάση το οκτωβριανό μανιφέστο του τσάρου να κατα-στήσει τις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις δυνατές, ενώ από το στρατόπεδο των ριζοσπαστών των ζιέμστβα προήλθε το κόμμα των Συνταγματικών Δημοκρατών, Konstitucionnye Demo-kraty, Kadety. Από τις βουλευτικές εκλογές μετά την εγκαθί-δρουση της συνταγματικής μοναρχίας προήλθαν οι Kadety με 37,3% των εδρών ως η μεγαλύτερη ομάδα στη Duma, που μαζί με τη μη σοσιαλιστική Ομάδα της εργασίας (Trudovniki) και τους Οκτωβριστές ήλεγχε περισσότερες από 60% των εδρών. Ακόμη και στην τέταρτη Duma του 1912-17, τη πιο συντηρητι-κή, όλα τα φιλελεύθερα κόμματα συγκέντρωσαν 49% των εδρών, χωρίς μάλιστα να υπολογίζουμε τους προσκειμένους σ' αυτούς βουλευτές των άλλων λαών. Τη μεγάλη ευκαιρία να σχηματίσουν την κυβέρνηση έχασαν οι Kadety, επειδή επέμει-ναν στη δογματική αξίωση: το πολίτευμα της συνταγματικής μοναρχίας, που είχε αποκατασταθεί διά των παραχωρήσεων του τσάρου, να επικυρωθεί θεαματικά διά της ψηφίσεως του συντάγματος, που είχε χορηγήσει ο τσάρος. Αυτός βέβαια, αρ-νήθηκε να εκχωρήσει τη συντακτική εξουσία στη Βουλή. Ο με-γάλος συνασπισμός όλων των πλειοψηφούντων φιλελεύθερων ομάδων, ο οποίος δεν θ' άφηνε στην κυβέρνηση καμία άλλη δυνατότητα παρά να συνεργαστεί μαζί του, ο οποίος θα διευ-

γρήγορα, ανίκανη ν' ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις του πολέ-μου, ενώ τα ζιέμστβα και οι οργανισμοί της κοινωνικής αυτο-βοηθείας φρόντιζαν για το στρατό και τους φυγάδες, διατηρού-σαν τα νοσοκομεία, μετακινούσαν τον πληθυσμό από το μέτω-πο, διοργάνωναν τη βιομηχανική παραγωγή, τηρούσαν την τά-ξη και υποκαθιστούσαν το γκρεμισμένο κράτος με υπερπερι-φερειακές συσσωματώσεις, που την αξία τους τώρα μόλις διέ-γινωσε η κυβέρνηση. Ούτε άρχισε με την επανάσταση του Φε-βρουαρίου 1917 η αναπόφευκτη, δήθεν ως εκ του συστήματος αναγκαία πορεία προς την Οκτωβριανή – αντίθετα: η βασική αξίωση των ριζοσπαστών των ζιέμστβα, η σύγκληση συντακτι-κής συνελεύσεως, ένωσε τώρα τα περισσότερα κόμματα από τους μπέψενικι μέχρι τους συντηρητικούς. Για να εξηγήσουμε πώς εκτροχιάστηκε το νέο δημοκρατικό καθεστώς, θα έπρεπε να λάβουμε υπόψη τα προβλήματα της λεγόμενης «διπλής κυ-ριαρχίας» της Προσωρινής Κυβερνήσεως και των Συμβουλίων, το αποτυχημένο πραξικόπημα του Κορνίλοβ, τη διάρκεια του πολέμου, το αγροτικό ζήτημα στην τελευταία φάση του πολέ-μου. Ταυτόχρονα πρέπει να τονίσουμε, ότι παρ' όλα αυτά δεν συγκέντρωσαν οι κομμουνιστές στις εκλογές της Συντακτικής Συνελεύσεως, που – σημειωτέον – διενεργήθηκαν μετά τη βίαια επικράτηση των bolceviki στην Οκτωβριανή Επανάσταση, πα-ρά μόνο 24% των ψήφων. Τη Συντακτική Συνέλευση δεν παρέ-

λυσε η πείνα ούτε ο πόλεμος, δεν τη διέλυσαν οι γεωργοί ούτε τα συμβούλια: οι μπολσεβίκοι τη διέλυσαν με τα όπλα στις 18 Ιανουαρίου 1918. Ο Λένιν σημείωσε όπως πάντα με ωμή ειλικρίνεια: «Όλα τελείωσαν με τον καλύτερο τρόπο, η διάλυση της Συντακτικής Εθνοσυνλεύσεως σημαίνει την ολοκληρωτική και φανερή θανάτωση της ιδέας της δημοκρατίας προς όφελος της δικτατορίας». Και προσέθεσε νουθετώντας τους εύπιστους αστούς: «Θα είναι μία ιαματική διδαχή».

Κυρίες και κύριοι, προσπάθησα στο μάθημα αυτό με βάση το πλούσιο υλικό που ο περιορισμένος χρόνος δεν μου επιτρέπει να σας εκθέσω, ν' αναπτύξω ένα πλαίσιο ερμηνείας ορισμένων εξελίξεων στα δύο μεγάλα κράτη. Ενώ διαγνώσαμε στην περίπτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μία κρίση χωρίς εναλλακτική λύση, διαπιστώσαμε στη Ρωσία μία διαρκή κρίση με όλο και νέες εναλλακτικές λύσεις, που όμως δεν πραγματοποιήθηκαν. Ενώ οι μεταρρυθμίσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία επετάχθηκαν την αποσύνθεσή της, οι μεταρρυθμίσεις στη Ρωσία έφεραν εκείνες τις δυνάμεις στο προσκήνιο, που θα μπορούσαν να στερεώσουν το κράτος και να το εκσυγχρονίσουν σταδιακά και με τα λιγότερα δυνατά θύματα. Εναντίον των εθνικών χωριστικών κινημάτων φαίνεται ότι οι μεταρρυθμίσεις ήταν ατελεσφόρητες, επειδή η ιδέα του εθνικού κράτους δεν μπορούσε να συμβιβαστεί με τις ιστορικές κυριαρχίες της παλιάς Ευρώπης, αλλά πραγματοποιήθηκε μονάχα στην εθνική αποκλειστικότητα. Στην περίπτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πρόκειται λοιπόν για κρίση συνοχής του κράτους, στην περίπτωση της Ρωσίας για κρίση του πολιτεύματος.

Η επικράτηση των διαλυτικών δυνάμεων ακριβώς στους μεταρρυθμισμένους τομείς της Τουρκίας διδάσκει, ότι πολιτικές μεταρρυθμίσεις μπορούν να καταστήσουν ορμητήριο εκείνων, που σε αντίθεση προς τους σκοπούς των μεταρρυθμιστών πολιτικών δεν θέλουν να στερεώσουν το κράτος, αλλά να επωφεληθούν από τους νέους θεσμούς, για να το ανατρέψουν. Οι δυνάμεις, που αγωνίζονταν στη Ρωσία από το 1861 έως το 1917 για τον εκσυγχρονισμό του κράτους, μας δίνουν ένα μάθημα, πώς καταφέρνει κανείς και στα στενά πλαίσια μιας άχαρης και δύκαμπτης πραγματικότητας να ωφελήσει την κοινωνία του και να μην αποσυρθεί στην ουδέτερη θέση του παρατηρητού ούτε στη στρατηγική της ψευτοεπαναστατικής απραξίας.

Ένα πλαίσιο ερμηνείας παρουσιάζεται, για να διευκολύνει την έρευνα και να βοηθήσει τον φοιτητή στην πνευματική διεργασία των διαφόρων στοιχείων που συλλέγει. Η αντιμετώπιση των προβλημάτων, που προέκυψαν από το μάθημα αυτό, θα κάνει τον φοιτητή, όπως ελπίζω, να χειραφετηθεί από εύκολες και απροβλημάτιστες γνώμες για γεγονότα, που έθιξα, από γνώμες δηλαδή, που τόσο εύκολα παίρνουν τη θέση της γνώσεως, και θα τον κάνει από την άλλη μεριά να μην εκλαμβάνει την ιστορική επιστήμη ως ακροβατισμό της μνήμης.

Ο ιστορικός ως επιστήμων δεν φιλοδοξεί – και δεν πρέπει να φιλοδοξεί, αν θέλει να είναι επιστήμων – να ενθουσιάζει, να δημιουργεί ιδεολογίες. Φιλοδοξεί να συμβάλλει στον κριτικό

στοχασμό, στον αυστηρό έλεγχο των πεποιθήσεων που στηρίζονται κυρίως στην συνήθεια ή σε ποικίλα συμφέροντα, και στην άσκηση του σκεπτικισμού, βοηθά δηλαδή να συνηθίσει ο φοιτητής στο ότι οι ανθρώπινες γνώσεις στηρίζονται σε μεθοδολογικές προϋποθέσεις και σε περιορισμένα εξαιρετικά στοιχεία και ότι γι' αυτό το λόγο επιδέχονται κριτική και αναθεώρηση. Όσοι μεμψιμοιούν, ότι με τέτοια αντίληψη για την επιστήμη και μάλιστα την ιστορική επιστήμη παρασύρει κανείς τους νέους στην αβεβαιότητα της πνευματικής περιπέτειας και τους δημιουργεί ένα αίσθημα σχετικότητας και αμφιβολίας, αντί να καλλιεργεί μέσα τους τις λεγόμενες «σταθερές πεποιθήσεις», που εκλαμβάνονται ως προϋπόθεση, για να είναι κανείς «χρήσιμο» μέλος της κοινωνίας, παραβλέπει, ότι ο επιστημονικός σκεπτικισμός ως μόνος τρόπος του επιστημονικού στοχασμού που ευσταθεί επιστημολογικά και λογικά, όχι μόνον είναι πιο γόνιμος, γιατί προφυλάσσει περισσότερο παρά η αξιολογικά δεσμευμένη σκέψη από την αυταπάτη, αλλά θεμελιώνει μία γενικότερη νοοτροπία, έναν τρόπο ζωής, που ύστερ' από όσα είδαμε και ζήσαμε στον αιώνα μας και ύστερ' από όσα ξέρουμε ως ιστορικοί, μπορούμε να πούμε ότι εξασφαλίζει ασύγκριτα περισσότερες προϋποθέσεις για την ορθολογική εξέταση των προβλημάτων του κόσμου μας, την επιλυση τους και την ειρηνική συμβίωση των ανθρώπων. Αντίθετα, η σκέψη βάσει «ακλόνητων αρχών» επιφέρει, όπως λέγει εύστοχα ο Huxley, την πράξη βάσει πολυβόλων. Βέβαια, η τέτοια ιστορική έρευνα δεν βαυκαλίζει όπως το ηθοπλαστικό ιστορικό ανάγνωσμα, ούτε φλογίζει τα πνεύματα όπως το ιστοριοσόφιο του ιδεολόγου. Αλλά δεν είναι άσκοπο να θυμίσει κανείς σε Έλληνες φοιτητές, ότι λέγει σχετικά ο Θουκυδίδης: «Και ες μεν ακρόασιν ίσως το μη μυθώδες αυτών ατερέπτερον φανείται· όσοι δε βουλήσονται των τε γενομένων το σαφές σκοπεῖν και των μελλόντων ποτέ ατύχαι κατά το ανθρώπινον τοιούτων και παραπλησίων έσεσθαι, ωφέλιμα κρίνει αυτά ακούοντως έξει. κτήμά τε ες αιεί μάλλον ή αγώνισμά ες το παρὰ χρήμα ακούειν ξύγκειται» (I 22, 4).

Σας ευχαριστώ για την υπομονή σας και τη φιλοξενία.